ॐ

શ્રી નેમિચન્દ્રસિદ્ધાંતિદેવ-વિરચિત

શ્રી

બૃહદ્-દ્રવ્યસંગ્રહ

-૧-

ષડ્દ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાય અધિકાર

श्रीमद्ब्रह्मदेवकृता संस्कृतव्याख्या ।

प्रणम्य परमात्मानं सिद्धं त्रैलोक्यवन्दितम् ।
स्वाभाविकचिदानन्दस्वरूपं निर्मलाव्ययम् ॥ १ ॥
शुद्धजीवादिद्रव्याणां देशकं च जिनेश्वरम् ।
द्रव्यसंग्रहसूत्राणां वृत्तिं वक्ष्ये समासतः ॥ २ ॥ युग्मम् ॥

अथ मालवदेशे धारानामनगराधिपतिराजभोजदेवाभिधानकलिकालचक्रवर्तिसम्बन्धिनः श्रीपालमहामण्डलेश्वरस्य सम्बन्धिन्याश्रमनामनगरे श्रीमुनिसुव्रततीर्थकर-

---

શ્રી બ્રહ્મદેવકૃત સંસ્કૃત ટીકાનો

ગુજરાતી અનુવાદ

[ટીકાકારનું મંગલાચરણઃ—] ત્રણ લોકથી વંદ્ય, સ્વાભાવિક ચિદાનંદસ્વરૂપ, નિર્મળ તથા અવિનાશી એવા સિદ્ધ પરમાત્માને અને શુદ્ધજીવાદિ દ્રવ્યોના ઉપદેશક શ્રી જિનેશ્વરભગવાનને પ્રણામ કરીને, હું (-બ્રહ્મદેવ), દ્રવ્યસંગ્રહ (નામના ગ્રન્થ)નાં સૂત્રોની ટીકા સંક્ષેપમાં કહીશ. (૧-૨)

[હવે શ્રી ટીકાકાર ગ્રંથની ટીકાનો પ્રારંભ કરે છેઃ—]

માળવા દેશમાં, ધારાનગરીના અધિપતિ કળિકાળચક્રવર્તી ભોજદેવ-રાજાના સંબંધી મહામંડલેશ્વર શ્રીપાલના 'આશ્રમ' નામના નગરમાં, શ્રી મુનિસુવ્રતનાથ

कायविवरणम् । इति प्रथमाधिकारमध्येऽन्तराधिकारत्रयमवबोद्धव्यम् । तत्रापि चतुर्दशगाथासु मध्ये नमस्कारमुख्यत्वेन प्रथमगाथा । जीवादिनवाधिकारसूचनरूपेण "जीवो उवओगमओ" इत्यादि द्वितीयसूत्रगाथा । तदनन्तरं नवाधिकारविवरणरूपेण द्वादशसूत्राणि भवन्ति । तत्राप्यादौ जीवसिद्ध्यर्थं "तिक्काले चदुपाणा" इतिप्रभृति-सूत्रमेकम्, तदनन्तरं ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयकथनार्थं "उवओगो दुवियप्पो" इत्यादि-गाथात्रयम्, ततः परममूर्त्तत्वकथनेन "वण्णरसपंच" इत्यादिसूत्रमेकम्, ततोऽपि कर्मकर्तृत्वप्रतिपादनरूपेण "पुग्गलकम्मादीणं" इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, तदनन्तरं भोक्तृत्वनिरूपणार्थं "ववहारा सुहदुक्खं" इत्यादिसूत्रमेकम्, ततः परं स्वदेहप्रमिति-सिद्ध्यर्थं "अणुगुरुदेहपमाणो" इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, ततोऽपि संसारिजीवस्वरूप-कथनेन "पुढविजलतेउवाऊ" इत्यादिगाथात्रयम्, तदनन्तरं "णिक्कम्मा अट्ठगुणा" इति प्रभृतिगाथापूर्वार्धेन सिद्धस्वरूपकथनम्, उत्तरार्धेन पुनरूर्ध्वगतिस्वभावः । इति नमस्कारादिचतुर्दशगाथामेलापकेन प्रथमाधिकारे समुदायपातनिका ।

अथेदानीं गाथापूर्वार्धेन सम्बन्धाऽभिधेयप्रयोजनानि कथयाम्युत्तरार्धेन च

પહેલા અધિકારમાં ત્રણ અંતરાધિકાર જાણવા. તેમાં પણ ચૌદ ગાથાઓમાં પહેલી ગાથા નમસ્કારની મુખ્યતાથી છે, બીજી ગાથા "जीवो उवओगमओ" વગેરે જીવાદિ નવ અધિ-કારોનાં સૂચનરૂપે છે. ત્યારપછી નવ અધિકારોનાં વિવરણરૂપ બાર ગાથાસૂત્રો છે. તે (બાર ગાથાસૂત્રો)માં પણ શરૂમાં જીવની સિદ્ધિ અર્થે "तिक्काले चदुपाणा" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને ઉપયોગનું કથન કરવા માટે 'उवओगो दुवियप्पो" વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી (જીવના) અમૂર્તપણાના કથન માટે "वण्णरसपंच" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી કર્મના કર્તાપણાના પ્રતિપાદનરૂપે "पुग्गलकम्मादीणं" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી ભોક્તાપણાનું નિરૂપણ કરવા માટે "ववहारा सुहदुक्खं" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી (જીવને) સ્વદેહપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા અર્થે "अणुगुरु-देहपमाणो" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી સંસારી જીવનું સ્વરૂપકથન કરવા માટે "पुढविजलतेउवाऊ" વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી "णिक्कम्मा अट्ठगुणा" આદિ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં સિદ્ધસ્વરૂપનું અને ઉત્તરાર્ધમાં (જીવના) ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવનું કથન કર્યું છે. એ પ્રમાણે નમસ્કારાદિ ચૌદ ગાથાઓ વડે પ્રથમ અધિકારમાં સમુદાયપાતનિકા છે.

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા હું સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન કહું છું અને

कायविवरणम् । इति प्रथमाधिकारमध्येऽन्तराधिकारत्रयमवबोद्धव्यम् । तत्रापि चतुर्दशगाथासु मध्ये नमस्कारमुख्यत्वेन प्रथमगाथा । जीवादिनवाधिकारसूचनरूपेण "जीवो उवओगमओ" इत्यादि द्वितीयसूत्रगाथा । तदनन्तरं नवाधिकारविवरणरूपेण द्वादशसूत्राणि भवन्ति । तत्राप्यादौ जीवसिद्ध्यर्थं "तिक्काले चदुपाणा" इतिप्रभृति-सूत्रमेकम्, तदनन्तरं ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयकथनार्थं "उवओगो दुवियप्पो" इत्यादि-गाथात्रयम्, ततः परममूर्त्तत्वकथनेन "वण्णरसपंच" इत्यादिसूत्रमेकम्, ततोऽपि कर्मकर्तृत्वप्रतिपादनरूपेण "पुग्गलकम्मादीणं" इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, तदनन्तरं भोक्तृत्वनिरूपणार्थं "ववहारा सुहदुक्खं" इत्यादिसूत्रमेकम्, ततः परं स्वदेहप्रमिति-सिद्ध्यर्थं "अणुगुरुदेहपमाणो" इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, ततोऽपि संसारिजीवस्वरूप-कथनेन "पुढविजलतेउवाऊ" इत्यादिगाथात्रयम्, तदनन्तरं "णिक्कम्मा अट्ठगुणा" इति प्रभृतिगाथापूर्वार्धेन सिद्धस्वरूपकथनम्, उत्तरार्धेन पुनरूर्ध्वगतिस्वभावः । इति नमस्कारादिचतुर्दशगाथामेलापकेन प्रथमाधिकारे समुदायपातनिका ।

अथेदानीं गाथापूर्वार्धेन सम्बन्धाऽभिधेयप्रयोजनानि कथयाम्युत्तरार्धेन च

પહેલા અધિકારમાં ત્રણ અંતરાધિકાર જાણવા. તેમાં પણ ચૌદ ગાથાઓમાં પહેલી ગાથા નમસ્કારની મુખ્યતાથી છે, બીજી ગાથા "जीवो उवओगमओ" વગેરે જીવાદિ નવ અધિકારોનાં સૂચનરૂપે છે. ત્યારપછી નવ અધિકારોનાં વિવરણરૂપ બાર ગાથાસૂત્રો છે. તે (બાર ગાથાસૂત્રો)માં પણ શરૂમાં જીવની સિદ્ધિ અર્થે "तिक्काले चदुपाणा" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને ઉપયોગનું કથન કરવા માટે "उवओगो दुवियप्पो" વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી (જીવના) અમૂર્તપણાના કથન માટે "वण्णरसपंच" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી કર્મના કર્તાપણાના પ્રતિપાદનરૂપે "पुग्गलकम्मादीणं" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી ભોક્તાપણાનું નિરૂપણ કરવા માટે "ववहारा सुहदुक्खं" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી (જીવને) સ્વદેહપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા અર્થે "अणुगुरु-देहपमाणो" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી સંસારી જીવનું સ્વરૂપકથન કરવા માટે "पुढविजलतेउवाऊ" વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી "णिक्कम्मा अट्ठगुणा" આદિ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં સિદ્ધસ્વરૂપનું અને ઉત્તરાર્ધમાં (જીવના) ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવનું કથન કર્યું છે. એ પ્રમાણે નમસ્કારાદિ ચૌદ ગાથાઓ વડે પ્રથમ અધિકારમાં સમુદાયપાતનિકા છે.

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા હું સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન કહું છું અને

कायविवरणम् । इति प्रथमाधिकारमध्येऽन्तराधिकारत्रयमवबोद्धव्यम् । तत्रापि चतुर्दशगाथासु मध्ये नमस्कारमुख्यत्वेन प्रथमगाथा । जीवादिनवाधिकारसूचनरूपेण "जीवो उवओगमओ" इत्यादि द्वितीयसूत्रगाथा । तदनन्तरं नवाधिकारविवरणरूपेण द्वादशसूत्राणि भवन्ति । तत्राप्यादौ जीवसिद्ध्यर्थं "तिक्काले चदुपाणा" इतिप्रभृति-सूत्रमेकम्, तदनन्तरं ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयकथनार्थं "उवओगो दुवियप्पो" इत्यादि-गाथात्रयम्, ततः परममूर्त्तत्वकथनेन "वण्णरसपंच" इत्यादिसूत्रमेकम्, ततोऽपि कर्मकर्तृत्वप्रतिपादनरूपेण "पुग्गलकम्मादीणं" इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, तदनन्तरं भोक्तृत्वनिरूपणार्थं "ववहारा सुहदुक्खं" इत्यादिसूत्रमेकम्, ततः परं स्वदेहप्रमिति-सिद्ध्यर्थं "अणुगुरुदेहपमाणो" इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, ततोऽपि संसारिजीवस्वरूप-कथनेन "पुढविजलतेउवाऊ" इत्यादिगाथात्रयम्, तदनन्तरं "णिक्कम्मा अट्ठगुणा" इति प्रभृतिगाथापूर्वार्धेन सिद्धस्वरूपकथनम्, उत्तरार्धेन पुनरूर्ध्वगतिस्वभावः । इति नमस्कारादिचतुर्दशगाथामेलापकेन प्रथमाधिकारे समुदायपातनिका ।

अथेदानीं गाथापूर्वार्धेन सम्बन्धाऽभिधेयप्रयोजनानि कथयाम्युत्तरार्धेन च

પહેલા અધિકારમાં ત્રણ અંતરાધિકાર જાણવા. તેમાં પણ ચૌદ ગાથાઓમાં પહેલી ગાથા નમસ્કારની મુખ્યતાથી છે, બીજી ગાથા "जीवो उवओगमओ" વગેરે જીવાદિ નવ અધિ-કારોનાં સૂચનરૂપે છે. ત્યારપછી નવ અધિકારોનાં વિવરણરૂપ બાર ગાથાસૂત્રો છે. તે (બાર ગાથાસૂત્રો)માં પણ શરૂમાં જીવની સિદ્ધિ અર્થે "तिक्काले चदुपाणा" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને ઉપયોગનું કથન કરવા માટે 'उवओगो दुवियप्पो" વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી (જીવના) અમૂર્તપણાના કથન માટે "वण्णरसपंच" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી કર્મના કર્તાપણાના પ્રતિપાદનરૂપે "पुग्गलकम्मादीणं" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી ભોક્તાપણાનું નિરૂપણ કરવા માટે "ववहारा सुहदुक्खं" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી (જીવને) સ્વદેહપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા અર્થે "अणुगुरु-देहपमाणो" વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી સંસારી જીવનું સ્વરૂપકથન કરવા માટે "पुढविजलतेउवाऊ" વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી "णिक्कम्मा अट्ठगुणा" આદિ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં સિદ્ધસ્વરૂપનું અને ઉત્તરાર્ધમાં (જીવના) ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવનું કથન કર્યું છે. એ પ્રમાણે નમસ્કારાદિ ચૌદ ગાથાઓ વડે પ્રથમ અધિકારમાં સમુદાયપાતનિકા છે.

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા હું સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન કહું છું અને

सिद्धान्तिदेवः । कथं वन्दे ? "सव्वदा" सर्वकालम् । केन ? "सिरसा" उत्तमाङ्गेन । "तं" कर्म्मतापन्नं । तं कं ? वीतरागसर्वज्ञम् । किंविशिष्टम् ? "देविंदविंदवंदं" मोक्षपदाभिलाषिदेवेन्द्रादिवन्द्यम्, "भवणालयचालीसा वितरदेवाण होंति वत्तीसा । कप्पामरचउवीसा चंदो सूरो णरो तिरिओ ॥" इति गाथाकथितलक्षणेन्द्राणां शतेन वन्दितं देवेन्द्रवृन्दवन्द्यम् । "जेण" येन भगवता किं कृतं ? "णिद्दिट्ठं" निर्दिष्टं कथितं प्रतिपादितम् । किं ? "जीवमजीवं दव्वं" जीवाजीवद्रव्यद्वयम् । तद्यथा—सहजशुद्धचैतन्यादिलक्षणं जीवद्रव्यं, तद्विलक्षणं पुद्गलादिपञ्चभेदमजीवद्रव्यं च, तथैव चिच्चमत्कारलक्षणशुद्धजीवास्तिकायादिपञ्चास्तिकायानां परमचिज्ज्योतिःस्वरूपशुद्धजीवादिसप्ततत्त्वानां निर्दोषपरमात्मादिनवपदार्थानां च स्वरूपमुपदिष्टम् । पुनरपि कथम्भूतेन भगवता ? "जिणवरवसहेण" जितमिथ्यात्वरागादित्वेन एकदेशजिनाः असंयतसम्यग्दृष्ट्यादयस्तेषां वराः गणधरदेवास्तेषां जिनवराणां

સિદ્ધાંતિદેવ છું. કેવી રીતે નમસ્કાર કરું છું? "सव्वदा" સદા. શેના વડે? "सिरसा" ઉત્તમ અંગ વડે. "तं" (વંદનક્રિયાના) કર્મપણાને પ્રાપ્ત છે તેને. તે (વંદનક્રિયાના કર્મપણાને પ્રાપ્ત) કોણ છે? વીતરાગ સર્વજ્ઞ. તે કેવા છે? "देविंदविंदवंदं" મોક્ષપદના અભિલાષી દેવેન્દ્ર આદિથી વંદ્ય છે. [1]"भवणालयचालीसा वितरदेवाण होंति वत्तीसा । कप्पामरचउवीसा चंदो सूरो णरो तिरिओ ॥" (અર્થ :— ભવનવાસી દેવોના ૪૦ ઇન્દ્ર, વ્યંતર દેવોના ૩૨ ઇન્દ્ર, કલ્પવાસી દેવોના ૨૪ ઇન્દ્ર, જ્યોતિષી દેવોના ચંદ્ર અને સૂર્ય એ ૨ ઇન્દ્ર, મનુષ્યોનો ૧ ઇન્દ્ર ચક્રવર્તી અને તિર્યંચનો ૧ ઇન્દ્ર સિંહ—એ રીતે બધા મળીને ૧૦૦ ઇન્દ્રો છે.) — આ ગાથામાં કહેલા સો ઇન્દ્રોથી વંદ્ય છે. "जेण" જે ભગવાને શું કર્યું છે? "णिद्दिट्ठं" નિર્દિષ્ટ કરેલ છે-કહેલ છે-પ્રતિપાદિત કરેલ છે. શું? "जीवमजीवं दव्वं" જીવ અને અજીવ બે દ્રવ્યો. તે આ પ્રમાણે—સહજશુદ્ધચૈતન્યાદિલક્ષણ જીવદ્રવ્ય અને તેનાથી વિલક્ષણ, પુદ્ગલાદિ પાંચ ભેદવાળું અજીવદ્રવ્ય. તેમ જ ચિતચમત્કારલક્ષણ શુદ્ધજીવાસ્તિકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાયોનું, પરમચિતજ્યોતિસ્વરૂપ શુદ્ધજીવાદિ સાત તત્ત્વોનું અને નિર્દોષ પરમાત્માદિ નવ પદાર્થોનું સ્વરૂપ ઉપદેશ્યું છે. વળી તે ભગવાન કેવા છે? "जिणवरवसहेण" મિથ્યાત્વ અને રાગાદિ જીત્યા હોવાના કારણે અસંયત—સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ એકદેશ જિનો છે, તેમાં જે વર અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ છે તે ગણધરદેવો છે, તે જિનવરોના

---

૧. આ ગાથા શ્રી આરાધનાસાર ગાથા ૧ની ટીકામાં છે.

विवादं विना सम्मतः (३) । इत्यादिमङ्गलव्याख्यानं सूचितम् । मङ्गलमित्युपलक्षणम् । उक्तं च—"मंगलणिमित्तहेउं परिमाणं णाम तह य कत्तारं । वागरिय छप्पि पच्छा वक्खाणउ सत्थमायरिओ ॥" "वक्खाणउ" व्याख्यातु । स कः? "आयरिओ" आचार्यः । कं? "सत्थं" शास्त्रं । "पच्छा" पश्चात् । किं कृत्वा पूर्वं? "वागरिय" व्याकृत्य व्याख्याय । कान्? "छप्पि" षडप्यधिकारान् । कथंभूतान्? "मंगलणिमित्तहेउं परिमाणं णाम तह य कत्तारं" मङ्गलं निमित्तं हेतुं परिमाणं नाम कर्तृसंज्ञामिति । इति गाथाकथितक्रमेण मङ्गलाद्यधिकारषट्कमपि ज्ञातव्यम् । गाथापूर्वार्धेन तु सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि सूचितानि । कथमिति चेत् —विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावपरमात्मस्वरूपादिविवरणरूपो वृत्तिग्रन्थो व्याख्यानम् । व्याख्येयं तु तत्प्रतिपादकसूत्रम् । इति व्याख्यानव्याख्येयसम्बन्धो विज्ञेयः । यदेव व्याख्येयसूत्रमुक्तं तदेवा-

---

વિવાદ વિના જે માન્ય હોય તે.

આ રીતે મંગલનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

અહીં મંગલ એ ઉપલક્ષણ-પદ છે. કહ્યું છે કે—

[1]"मंगलणिमित्तहेउं परिमाणं णाम तह य कत्तारं ।
वागरिय छप्पि पच्छा वक्खाणउ सत्थमायरिओ ॥"

[અર્થ:-મંગલાચરણ, (શાસ્ત્ર બનાવવાનું) નિમિત્તકારણ, પ્રયોજન, પરિમાણ, નામ અને કર્તા—એ છ અધિકારોની વ્યાખ્યા કરીને પછી આચાર્યે શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવું.]

"वक्खाणउ" વ્યાખ્યાન કરવું. કોણે? "आयरिओ" આચાર્યે. કોનું? "सत्थं" શાસ્ત્રનું. "पच्छा" પછી. પહેલાં શું કરીને? "वागरिय" વ્યાખ્યા કરીને. કોની? "छप्पि" છ અધિકારોની. કયા? "मङ्गलणिमित्तहेउं परिमाणं णाम तह य कत्तारं" મંગલ, નિમિત્ત, હેતુ, પરિમાણ, નામ અને કર્તા. —એ રીતે ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે મંગલ આદિ છ અધિકાર પણ જાણવા.

ગાથાના પૂર્વાર્ધથી સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન સૂચવ્યાં છે. કેવી રીતે? વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માના સ્વરૂપાદિના વિવરણરૂપ જે વૃત્તિ-ગ્રંથ તે વ્યાખ્યાન છે અને તેનું પ્રતિપાદન કરનાર જે ગાથાસૂત્ર તે વ્યાખ્યેય છે. એ રીતે વ્યાખ્યાન-વ્યાખ્યેયરૂપ સંબંધ જાણવો. જે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય સૂત્ર છે તે જ અભિધાન-

---

૧. ષટ્ખંડાગમ ૧/૭, પંચાસ્તિકાય ગાથા-૧, તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકા શ્રી જયસેનાચાર્યકૃત, તિલોયપણ્ણત્તિ શ્લોક ૧/૭.

व्याख्या—"जीवो" शुद्धनिश्चयनयेनादिमध्यान्तवर्जितस्वपरप्रकाशकाविनश्वरनिरुपाधिशुद्धचैतन्यलक्षणनिश्चयप्राणेन यद्यपि जीवति, तथाप्यशुद्धनयेनानादिकर्मबन्धवशादशुद्धद्रव्यभावप्राणैर्जीवतीति जीवः । "उवओगमओ" शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन यद्यपि सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनोपयोगमयस्तथाप्यशुद्धनयेन क्षायोपशमिकज्ञानदर्शननिर्वृत्तत्वात् ज्ञानदर्शनोपयोगमयो भवति । "अमुत्ति" यद्यपि व्यवहारेण मूर्त्तकर्म्माधीनत्वेन स्पर्शरसगन्धवर्णवत्या मूर्त्या सहितत्वान्मूर्त्तस्तथापि परमार्थेनामूर्त्तातीन्द्रियशुद्धबुद्धैकस्वभावत्वादमूर्त्तः । "कत्ता" यद्यपि भूतार्थनयेन निष्क्रियटङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावोऽयं जीवः तथाप्यभूतार्थनयेन मनोवचनकायव्यापारोत्पादककर्मसहितत्वेन शुभाशुभकर्म्मकर्तृत्वात् कर्त्ता । "सदेहपरिमाणो" यद्यपि निश्चयेन सहजशुद्धलोकाकाशप्रमितासंख्येय-

---

ગાથા–૨

ગાથાર્થ:—જે જીવે છે, ઉપયોગમય છે, અમૂર્તિક છે, કર્તા છે, સ્વદેહપ્રમાણ છે, ભોક્તા છે, સંસારસ્થ છે, સિદ્ધ છે અને સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગમન કરનાર છે તે જીવ છે. ૨

ટીકા:—"जीवो" આ જીવ જોકે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી આદિ-મધ્ય-અંતરહિત, સ્વપર-પ્રકાશક, અવિનાશી, નિરુપાધિ શુદ્ધ ચૈતન્ય જેનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે એવા નિશ્ચયપ્રાણથી જીવે છે તોપણ અશુદ્ધનયથી અનાદિકર્મબંધના વશે અશુદ્ધ દ્રવ્યપ્રાણો અને ભાવપ્રાણોથી જીવે છે તેથી તે 'જીવ' છે.

"उवओगमओ" શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જોકે સકળવિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળ-જ્ઞાનદર્શનરૂપ 'ઉપયોગમય' છે તોપણ અશુદ્ધનયથી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન અને દર્શનથી રચાયેલો હોવાથી જ્ઞાનદર્શનરૂપ 'ઉપયોગમય' છે.

"अमुत्ति" જોકે વ્યવહારથી મૂર્તકર્મને આધીનપણે સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણરૂપ મૂર્તપણા સહિત છે તેથી મૂર્ત છે તોપણ પરમાર્થે અમૂર્ત-અતીન્દ્રિય-શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક સ્વભાવવાળો હોવાથી 'અમૂર્ત' છે.

"कत्ता" જોકે આ જીવ ભૂતાર્થનયથી નિષ્ક્રિય-ટંકોત્કીર્ણ-જ્ઞાયક-એક સ્વભાવ-વાળો છે તોપણ અભૂતાર્થનયથી મન-વચન-કાયાના વ્યાપારને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ સહિત હોવાથી, શુભાશુભકર્મનો કર્તા હોવાથી 'કર્તા' છે.

"सदेहपरिमाणो" જોકે નિશ્ચયથી સહજશુદ્ધ લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશી

शब्दार्थः कथितः, शुद्धाशुद्धनयद्वयविभागेन नयार्थोऽप्युक्तः। इदानीं मतार्थः कथ्यते। जीवसिद्धिश्चार्वाकं प्रति, ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणं नैयायिकं प्रति, अमूर्तजीवस्थापनं भट्टचार्वाकद्वयं प्रति, कर्मकर्तृत्वस्थापनं सांख्यं प्रति, स्वदेहप्रमितिस्थापनं नैयायिकमीमांसकसांख्यत्रयं प्रति, कर्मभोक्तृत्वव्याख्यानं बौद्धं प्रति, संसारस्थव्याख्यानं सदाशिवं प्रति, सिद्धत्वव्याख्यानं भट्टचार्वाकद्वयं प्रति, ऊर्ध्वगतिस्वभावकथनं माण्डलिकग्रन्थकारं प्रति, इति मतार्थो ज्ञातव्यः। आगमार्थः पुनः "अस्त्यात्मानादिबद्धः" इत्यादि प्रसिद्ध एव। शुद्धनयाश्रितं जीवस्वरूपमुपादेयम्, शेषं च हेयम्। इति हेयोपादेयरूपेण भावार्थोऽप्यवबोद्धव्यः। एवं शब्दनयमतागमभावार्थो यथासम्भवं व्याख्यानकाले सर्वत्र ज्ञातव्यः। इति जीवादिनवाधिकारसूचनसूत्रगाथा ॥ २ ॥

અહીં પદખંડનારૂપ શબ્દાર્થ કહ્યો અને શુદ્ધ અને અશુદ્ધ—બે નયોના વિભાગથી નયાર્થ પણ કહ્યો. હવે મતાર્થ કહેવામાં આવે છે :—

જીવની સિદ્ધિ ચાર્વાક પ્રત્યે છે, (જીવનું) જ્ઞાનદર્શન-ઉપયોગરૂપ લક્ષણ નૈયાયિક પ્રત્યે છે, જીવના અમૂર્તપણાનું સ્થાપન ભટ્ટ અને ચાર્વાક એ બે પ્રત્યે છે, 'જીવ કર્મનો કર્તા છે' એ સ્થાપન સાંખ્ય પ્રત્યે છે, 'જીવ સ્વદેહપ્રમાણ છે' એ સ્થાપન નૈયાયિક, મીમાંસક અને સાંખ્ય—એ ત્રણ પ્રત્યે છે, 'જીવ કર્મનો ભોકતા છે' એ વ્યાખ્યાન બૌદ્ધ પ્રત્યે છે, જીવના સંસારસ્થપણાનું વ્યાખ્યાન સદાશિવ પ્રત્યે છે, જીવના સિદ્ધત્વનું વ્યાખ્યાન ભટ્ટ અને ચાર્વાક—એ બે પ્રત્યે છે, જીવના ઊર્ધ્વગમન-સ્વભાવનું વ્યાખ્યાન માંડલિક ગ્રંથકાર પ્રત્યે છે. આ રીતે મતાર્થ જાણવો.

'આત્મા અનાદિથી બંધાયેલો છે' ઇત્યાદિ આગમાર્થ તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

'શુદ્ધનયાશ્રિત જીવસ્વરૂપ ઉપાદેય છે અને બીજું બધું હેય છે'—એમ હેય-ઉપાદેયરૂપે ભાવાર્થ પણ જાણવો.

આ રીતે શબ્દાર્થ, નયાર્થ, મતાર્થ, આગમાર્થ અને ભાવાર્થ યથાસંભવ વ્યાખ્યાનકાળે સર્વત્ર જાણવા.

આ રીતે જીવાદિ નવ અધિકારોનું સૂચન કરનારી આ સૂત્રગાથા છે. ૨.

इत्थंभूतैश्चतुर्भिर्द्रव्यभावप्राणैर्यथासंभवं जीवति जीविष्यति जीवितपूर्वो वा यो व्यवहारनयात्स जीवः; द्रव्येन्द्रियादिर्द्रव्यप्राणा अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण, भावेन्द्रियादिः क्षायोपशमिकभावप्राणाः पुनरशुद्धनिश्चयेन, सत्ताचैतन्यबोधादिः शुद्धभावप्राणाः निश्चयेनेति। "णिच्छयणयदो दु चेदणा जस्स" शुद्धनिश्चयनयतः सकाशादुपादेयभूता शुद्धचेतना यस्य स जीवः। एवं "वच्छरक्खभवसारिच्छ, सग्गणिरयपियराय। चुल्लयहंडिय पुण मडउ णव दिट्ठंता जाय ॥ १ ॥" इति दोहककथितनवदृष्टान्तैश्चार्वाकमतानुसारिशिष्यसंबोधनार्थं जीवसिद्धिव्याख्यानेन गाथा गता। अथ अध्यात्म-

---

રૂપ પ્રાણ છે." ववहारा सो जीवा " વ્યવહારનયઅપેક્ષાએ, આ પ્રકારના ચાર દ્રવ્ય અને ભાવપ્રાણોથી યથાસંભવ જે જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો તે જીવ છે. જીવને દ્રવ્યેન્દ્રિયાદિ દ્રવ્યપ્રાણો અનુપચરિત અસદ્‌ભૂત વ્યવહારનયથી, ભાવેન્દ્રિયાદિ ક્ષાયોપશમિક ભાવપ્રાણો અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અને સત્તા, ચૈતન્ય, બોધ વગેરે શુદ્ધભાવપ્રાણો નિશ્ચયનયથી છે. " णिच्छयणयदो दु चेदणा जस्स " શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી, ઉપાદેયભૂત શુદ્ધ ચેતના જેને છે તે જીવ છે.

તેથી "वच्छरक्खभवसारिच्छ सग्गणिरयपियराय। चुल्लयहंडिय पुण मडउ णव दिट्ठंता जाय॥" [૧. वत्स—જન્મ લેતાં જ વાછરડું, પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી, શીખવ્યા વિના પોતાની મેળે માતાનું સ્તનપાન કરવા લાગે છે. ૨. अक्षर—અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ જીવ જાણકારીની સાથે આવશ્યકતા પ્રમાણે કરે છે. જડપદાર્થોમાં આ વિશેષતા હોતી નથી. ૩. भव—જો આત્મા એક સ્થાયી પદાર્થ ન હોય તો જન્મ-મરણ કોનાં થાય? ૪. सादृश्य—આહાર, પરિગ્રહ, ભય, મૈથુન, હર્ષ, વિષાદ આદિ બધા જીવોમાં એકસરખાં દેખાય છે. ૫-૬ स्वर्ग-नरक—જીવ જો સ્વતંત્ર પદાર્થ ન હોય તો સ્વર્ગ-નરકમાં જવાનું કોને સિદ્ધ થશે? ૭. पितर—અનેક મનુષ્ય મરીને ભૂત વગેરે થાય છે અને પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્રાદિને પોતાના આગલા ભવની હકીકત જણાવે છે. ૮. चूल्हा-हंडी—જીવ જો પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ—એ પાંચ મહાભૂતથી ઉત્પન્ન થતો હોય તો દાળ બનાવતી વખતે ચૂલા ઉપર મૂકેલ હાંડીમાં પાંચે મહાભૂતોનો સમાગમ થવાને લીધે ત્યાં પણ જીવ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ; પરંતુ એમ બનતું નથી. ૯. मृतक—મડદામાં પાંચે પદાર્થો હોય છે પણ તેમાં જીવનાં જ્ઞાનાદિ હોતાં નથી. આ રીતે જીવ એક જુદો સ્વતંત્ર પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે.] —આ દોહરામાં કહેલાં નવ દૃષ્ટાંતો વડે, ચાર્વાકમતાનુસારી શિષ્યને સમજાવવા માટે જીવની સિદ્ધિના વ્યાખ્યાનથી આ ગાથા પૂરી થઈ.

यदवधिदर्शनावरणक्षयोपशमान्मूर्त्तवस्तुगतसत्तासामान्यं निर्विकल्परूपेणैकदेशप्रत्यक्षेण यत्पश्यति तदवधिदर्शनम् । यत्पुनः सहजशुद्धसदानन्दैकरूपपरमात्मतत्त्वसंवित्तिप्राप्तिबलेन केवलदर्शनावरणक्षये सति मूर्त्तामूर्त्तसमस्तवस्तुगतसत्तासामान्यं विकल्परहितं सकलप्रत्यक्षरूपेणैकसमये पश्यति तदुपादेयभूतं क्षायिकं केवलदर्शनं ज्ञातव्यमिति ॥ ४ ॥

अथाष्टविकल्पं ज्ञानोपयोगं प्रतिपादयति—

णाणं अट्ठवियप्पं मदिसुदिओही अणाणणाणाणि ।
मणपज्जवकेवलमवि पच्चक्खपरोक्खभेयं च ॥ ५ ॥

ज्ञानं अष्टविकल्पं मतिश्रुतावधयः अज्ञानज्ञानानि ।
मनःपर्ययः केवलं अपि प्रत्यक्षपरोक्षभेदं च ॥ ५ ॥

व्याख्या—"णाणं अट्ठवियप्पं" ज्ञानमष्टविकल्पं भवति । "मदिसुदिओही अणाणणाणाणि" अत्राष्टविकल्पमध्ये मतिश्रुतावधयो मिथ्यात्वोदयवशाद्विपरीताभिनिवेश-

---

સત્તાસામાન્યને વિકલ્પ વિના જે એકદેશ-પ્રત્યક્ષરૂપે દેખે છે તે અવધિદર્શન છે. તથા જે સહજશુદ્ધ છે અને સદા આનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વની સંવિત્તિની પ્રાપ્તિના બળથી, કેવળદર્શનાવરણનો ક્ષય થતાં, મૂર્ત-અમૂર્ત સમસ્ત વસ્તુના સત્તાસામાન્યને વિકલ્પ વિના સકલ-પ્રત્યક્ષરૂપે જે એક સમયમાં દેખે છે તે ઉપાદેયભૂત, ક્ષાયિક કેવળદર્શન જાણવું. ૪.

હવે આઠ ભેદવાળા જ્ઞાનોપયોગનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

ગાથા–૫

ગાથાર્થ:—કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ, મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાન—એ રીતે આઠ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. એમાં પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષરૂપ ભેદ છે.

ટીકા—"णाणं अट्ठवियप्पं" જ્ઞાન આઠ પ્રકારનું છે. "मदिसुदिओही अणाणणाणाणि" એ આઠ ભેદોમાં મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન—એ ત્રણ મિથ્યાત્વના ઉદયવશે

જ્ઞાન-ભેદ મતિ શ્રુત અવધિકા, ભલે–બુરેતૈ હૈ છહૈતિકા;
મનપર્યય કેવલ મિલિ આઠ, હૈ પરતક્ષ પરોક્ષ સુપાઠ. ૫.

निरवशेषक्षयो ज्ञानचारित्राद्युत्पत्तौ सहकारी सर्वत्र ज्ञातव्यः। संव्यवहारलक्षणं कथ्यते—समीचीनो व्यवहारः संव्यवहारः। प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणः संव्यवहारो भण्यते। संव्यवहारे भवं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षम्। यथा घटरूपमिदं मया दृष्टमित्यादि। तथैव श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमान्नोइन्द्रियावलम्बनाच्च प्रकाशोपाध्यायादिबहिरङ्गसहकारिकारणाच्च मूर्तामूर्तवस्तुलोकालोकव्याप्तिज्ञानरूपेण यदस्पष्टं जानाति तत्परोक्षं श्रुतज्ञानं भण्यते। किञ्च विशेषः—शब्दात्मकं श्रुतज्ञानं परोक्षमेव तावत्, स्वर्गापवर्गादिबहिर्विषयपरिच्छित्तिपरिज्ञानं विकल्परूपं तदपि परोक्षं, यत्पुनरभ्यन्तरे सुखदुःखविकल्परूपोऽहमनन्तज्ञानादिरूपोऽहमिति वा तदीषत् परोक्षम्; यच्च निश्चयभावश्रुतज्ञानं तच्च शुद्धात्माभिमुखसुखसंवित्तिस्वरूपं स्वसंवित्त्याकारेण सविकल्पमपीन्द्रियमनोजनितरागादिविकल्पजालरहितत्वेन निर्विकल्पम्। अभेदनयेन तदेवात्मशब्दवाच्यं वीतरागसम्यक्-

---

હવે સંવ્યવહારનું લક્ષણ (-સ્વરૂપ) કહેવામાં આવે છે. સમીચીન વ્યવહાર તે સંવ્યવહાર છે. પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિસ્વરૂપ સંવ્યવહાર કહેવાય છે. સંવ્યવહારે જે હોય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ— જેમકે 'ઘટનું રૂપ આ મેં જોયું' વગેરે.

શ્રુતજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી અને મનના અવલંબનથી તેમ જ પ્રકાશ, ઉપાધ્યાયાદિ બહિરંગ સહકારી કારણોથી મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુને લોક-અલોકને વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપે જે અસ્પષ્ટ જાણે છે તે પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.

વળી વિશેષ—જે શબ્દાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે તે તો પરોક્ષ જ છે (પણ) સ્વર્ગ, મોક્ષાદિ બાહ્ય વસ્તુઓનો બોધ કરાવનાર વિકલ્પરૂપ જે જ્ઞાન છે તે પણ પરોક્ષ છે અને જે અભ્યંતરમાં 'સુખ-દુઃખના વિકલ્પરૂપ હું છું,' 'અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ હું છું'-એવું જ્ઞાન તે ઈષત્ (જરા) પરોક્ષ છે. અને જે નિશ્ચય-ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે તે શુદ્ધાત્માભિમુખ હોવાથી સુખના સંવેદનસ્વરૂપ છે; તે સ્વસંવેદનના આકારરૂપ હોવાથી સવિકલ્પ હોવા છતાં પણ, ઇન્દ્રિય-મનજનિત રાગાદિ વિકલ્પજાળથી રહિત હોવાથી નિર્વિકલ્પ છે; અભેદનયે જે 'આત્મા' શબ્દથી કહેવાય છે એવું તે જ (નિશ્ચય-ભાવશ્રુતજ્ઞાન)-કે જે વીતરાગ સમ્યક્

ધર્માસ્તિકાય સહકારી કારણ છે. તેમાં તેનું કારણપણું એટલું જ છે કે જ્યાં ધર્માદિક દ્રવ્ય હોય ત્યાં જીવ-પુદ્ગલ ગમનાદિ ક્રિયારૂપ વર્તે છે." નિમિત્ત હોય અને ઉપાદાન ત્યાં પોતાનું કામ પોતાથી જ કરે છે. ત્યાં નિમિત્તને 'સહકારી' કહેવાય છે. આવો 'સહકારી' નો અર્થ સમજવો.

निजशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणलक्षणैकाग्र्यध्यानेन केवलज्ञानावरणादिघातिचतुष्टयक्षये सति यत्समुत्पद्यते तदेकसमये समस्तद्रव्यक्षेत्रकालभावग्राहकं सर्वप्रकारोपादेयभूतं केवलज्ञानमिति ॥ ५ ॥

अथ ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयव्याख्यानस्य नयविभागेनोपसंहारः कथ्यते—

अट्ठ चदु णाणदंसण सामण्णं जीवलक्खणं भणियं ।
ववहारा सुद्धणया सुद्धं पुण दंसणं णाणं ॥ ६ ॥

अष्टचतुर्ज्ञानदर्शने सामान्यं जीवलक्षणं भणितम् ।
व्यवहारात् शुद्धनयात् शुद्धं पुनः दर्शनं ज्ञानम् ॥ ६ ॥

નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર જેનું લક્ષણ છે એવા એકાગ્રધ્યાન વડે કેવલજ્ઞાનાવરણાદિ ચાર ઘાતીકર્મોનો નાશ થતાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે, એક સમયમાં સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને ગ્રહણ કરનારું, સર્વ પ્રકારે *ઉપાદેયભૂત કેવળજ્ઞાન છે. ૫.

હવે, જ્ઞાન-દર્શન બન્ને ઉપયોગના વ્યાખ્યાનનો નયવિભાગથી ઉપસંહાર કરે છે:—

ગાથા-૬

ગાથાર્થ:—વ્યવહારનયથી આઠ પ્રકારનાં જ્ઞાન અને ચાર પ્રકારનાં દર્શન-એ સામાન્યપણે જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે. શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનને જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે.

---

* ઉપાદેય = ગ્રાહ્ય; ગ્રહણ કરવા યોગ્ય. ઉપાદેયપણું મુખ્યત્વે બે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે: (૧) જ્યાં નિજ ધ્રુવ શુદ્ધાત્મા-જ્ઞાયકસ્વભાવ આત્મા-ઉપાદેય કહેવામાં આવે ત્યાં તે 'આશ્રય કરવા યોગ્ય' તરીકે ઉપાદેય સમજવો. (૨) જ્યાં કેવળજ્ઞાન, સિદ્ધત્વ વગેરે પર્યાયો ઉપાદેય કહેવામાં આવે ત્યાં તે પર્યાયો 'પ્રગટ કરવા યોગ્ય' તરીકે ઉપાદેય સમજવા. [અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવું કે સિદ્ધત્વાદિ પર્યાય 'પ્રગટ કરવા'નો ઉપાય નિજ ધ્રુવ શુદ્ધાત્માનો 'આશ્રય લેવો' તે જ છે.]

યહ સામાન્ય જીવકા ચિહ્ન, નય વ્યવહાર બતાયા ભિન્ન;
નિશ્ચય શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શના, લિંગ યથારથ જિનવર ભનાં. ૬.

कारपरमानन्दैकलक्षणस्य साक्षादुपादेयभूतस्याक्षयसुखस्योपादानकारणत्वात् केवलज्ञान-दर्शनद्वयमुपादेयमिति । एवं नैयायिकं प्रति गुणगुणिभेदैकान्तनिराकरणार्थमुपयोग-व्याख्यानेन गाथात्रयं गतम् ॥ ६ ॥

अथामूर्तातीन्द्रियनिजात्मद्रव्यसंवित्तिरहितेन मूर्तपञ्चेन्द्रियविषयासक्तेन च यदुपार्जितं मूर्तं कर्म तदुदयेन व्यवहारेण मूर्तोऽपि निश्चयेनामूर्तो जीव इत्युपदिशति—

वण्ण रस पंच गंधा दो फासा अट्ठ णिच्छया जीवे ।
णो संति अमुत्ति तदो ववहारा मुत्ति बंधादो ॥ ७ ॥

वर्णाः रसाः पंच गन्धौ द्वौ स्पर्शाः अष्टौ निश्चयात् जीवे ।
नो सन्ति अमूर्त्तिः ततः व्यवहारात् मूर्त्तिः बन्धतः ॥ ७ ॥

અહીં સહજશુદ્ધ નિર્વિકાર પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે એવું જે સાક્ષાત્ ઉપાદેયભૂત અક્ષય સુખ તેનું ઉપાદાનકારણ હોવાથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન—એ બન્ને [1]ઉપાદેય છે.

આવી રીતે નૈયાયિક પ્રતિ ગુણ-ગુણીભેદના એકાન્તનું નિરાકરણ કરવા માટે, ઉપયોગના વ્યાખ્યાન દ્વારા ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ. ૬.

હવે, અમૂર્ત અતીન્દ્રિય નિજ આત્મદ્રવ્યના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અને મૂર્ત પંચેન્દ્રિયના વિષયમાં આસક્ત હોવાથી જે મૂર્તકર્મ ઉપાર્જિત કર્યું છે તેના ઉદયથી વ્યવહારથી જીવ મૂર્ત છે પણ નિશ્ચયનયથી જીવ અમૂર્ત છે એમ ઉપદેશે છેઃ—

---

૧. શ્રી નિયમસાર કળશ ૧૭ ના અર્થમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છેઃ- "જિનેન્દ્રકથિત સમસ્ત દર્શન-જ્ઞાનના ભેદોને જાણીને, જે પુરુષ પરભાવોને પરિહરી નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહ્યો થકો, શીઘ્ર ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર તત્ત્વમાં પેસી જાય છે—ઊંડો ઊતરી જાય છે તે નિર્વાણસુખને પામે છે." આ ઉપરથી એમ સમજવું કે—આશ્રય કરવા યોગ્ય તરીકે તો સદા નિજ ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર ત્રિકાળી ધ્રુવતત્ત્વ એક જ ઉપાદેય છે.

વર્ણ પાંચ રસ પાંચ જુ ગંધ, દોય ફાસ અઠ નાંહી ખંધ;
નિશ્ચય મૂરતિ-વિન જિય સાર, બંધસહિત મૂરત વિવહાર. ૭.

इति भट्टचार्वाकमतं प्रत्यमूर्तजीवस्थापनमुख्यत्वेन सूत्रं गतम् ॥ ७ ॥

अथ निष्क्रियामूर्तटङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावेन कर्मादिकर्तृत्वरहितोऽपि जीवो व्यवहारादिनयविभागेन कर्ता भवतीति कथयति—

पुग्गलकम्मादीणं कत्ता ववहारदो दु णिच्छयदो ।
चेदणकम्माणादा सुद्धणया सुद्धभावाणं ॥ ८ ॥

पुद्गलकर्मादीनां कर्त्ता व्यवहारतः तु निश्चयतः ।
चेतनकर्म्मणां आत्मा शुद्धनयात् शुद्धभावानाम् ॥ ८ ॥

व्याख्या—अत्र सूत्रे भिन्नप्रक्रमरूपव्यवहितसम्बन्धेन मध्यपदं गृहीत्वा व्याख्यानं क्रियते । "आदा" आत्मा "पुग्गलकम्मादीणं कत्ता ववहारदो दु" पुद्गलकर्मादीनां कर्त्ता व्यवहारतस्तु पुनः, तथाहि—मनोवचनकायव्यापारक्रियारहितनिज-

---

નિરંતર ધ્યાન કરવું[1] જોઈએ. એ રીતે ભટ્ટ અને ચાર્વાક મત પ્રતિ અમૂર્ત જીવની સ્થાપનાની મુખ્યતાથી સૂત્ર કહ્યું. ૭.

હવે નિષ્ક્રિય, અમૂર્ત, ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એક સ્વભાવથી જીવ જોકે કર્માદિના કર્તાપણાથી રહિત છે તોપણ વ્યવહારાદિ નય-વિભાગથી કર્તા થાય છે એમ કહે છે—

ગાથા ૮

ગાથાર્થ:—આત્મા વ્યવહારનયથી પુદ્ગલકર્માદિનો કર્તા છે, નિશ્ચયનયથી ચેતનકર્મોનો કર્તા છે અને શુદ્ધનયથી શુદ્ધભાવોનો કર્તા છે.

ટીકા:—આ સૂત્રમાં ભિન્નપ્રક્રમરૂપ વ્યવહિત સંબંધથી મધ્યમ પદ લઈને વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. "आदा" આત્મા "पुग्गलकम्मादीणं कत्ता ववहारदो दु" વ્યવહારનયથી પુદ્ગલકર્માદિનો કર્તા છે. જેમ કે—મન-વચન-કાયવ્યાપારક્રિયારહિત

---

૧. પુદ્ગલકર્મ મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે, વસ્તુતઃ તે મને લાભ–નુકશાન કરી શકે નહિ એવો નિર્ણય કરી, અમૂર્તિક નિજ ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વભાવનો આશ્રય કરવો. તેમ કરવાથી જ ધર્મ પ્રગટે છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને પૂર્ણ થાય છે; અને પૂર્ણ થતાં પુદ્ગલ કર્મો અને શરીર સાથેનો આત્યંતિક વિયોગ થતાં જીવ સિદ્ધપદને પામે છે.

પુદ્ગલ કર્મ કરે વ્યવહાર, કર્તા યાતેં કહે કરાર,
નિશ્ચય નિજ રાગાદિક કરૈ, શુદ્ધ દૃષ્ટિ શુદ્ધ ભાવહિ ધરૈ. ૮.

कर्तृत्वं ज्ञातव्यम्, न च हस्तादिव्यापाररूपाणामिति। यतो हि नित्यनिरञ्जननिष्क्रियनिजात्मस्वरूपभावनारहितस्य कर्मादिकर्तृत्वं व्याख्यातम्, ततस्तत्रैव निजशुद्धात्मनि भावना कर्तव्या। एवं सांख्यमतं प्रत्येकान्ताकर्तृत्वनिराकरणमुख्यत्वेन गाथा गता ।८।

अथ यद्यपि शुद्धनयेन निर्विकारपरमाह्लादैकलक्षणसुखामृतस्य भोक्ता तथाप्यशुद्धनयेन सांसारिकसुखदुःखस्यापि भोक्तात्मा भवतीत्याख्याति—

ववहारा सुहदुक्खं पुग्गलकम्मप्फलं पभुंजेदि।
आदा णिच्छयणयदो चेदणभावं खु आदस्स ॥ ९ ॥

व्यवहारात् सुखदुःखं पुद्गलकर्म्मफलं प्रभुङ्क्ते।
आत्मा निश्चयनयतः चेतनभावं खलु आत्मनः ॥ ९ ॥

પરંતુ પરિણમતા એવા શુદ્ધ-અશુદ્ધ ભાવોનું જ કર્તાપણું જીવમાં જાણવું, [૧]હસ્તાદિના વ્યાપારરૂપ (પુદ્‌ગલ-પરિણામો)નું નહિ.

નિત્ય-નિરંજન-નિષ્ક્રિય નિજાત્મસ્વરૂપની ભાવના રહિત જીવને કર્માદિનું કર્તાપણું કહ્યું છે, તેથી તે નિજ શુદ્ધાત્મામાં જ ભાવના કરવી.

આ રીતે સાંખ્યમત પ્રત્યે એકાંત અકર્તૃત્વનું (-જીવ એકાંતે અકર્તા હોવાનું) નિરાકરણ કરવાની મુખ્યતાથી ગાથા પૂરી થઈ. ૮.

હવે, જોકે આત્મા શુદ્ધનયથી નિર્વિકાર પરમ આહ્‌લાદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતનો ભોક્તા છે તોપણ અશુદ્ધનયથી સાંસારિક સુખ-દુઃખનો પણ ભોક્તા થાય છે એમ કહે છેઃ—

---

૧. શ્રી સમયસારમાં પણ જીવ પુદ્‌ગલાદિ કે અન્ય જીવોની પર્યાયોનો કર્તા નથી એમ કર્તાકર્મ-અધિકાર તથા સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન-અધિકારમાં કહ્યું છે. શરીરની, પરપદાર્થોની, બોલવાની, ખાવા-પીવાની ઇત્યાદિ ક્રિયાઓમાં જે અનાદિ અજ્ઞાનથી જીવની કર્તૃત્વબુદ્ધિ છે, તે પોતાના ત્રિકાળ આત્મસ્વરૂપના લક્ષે શુદ્ધરૂપે પરિણમવાથી જ તૂટે માટે 'જીવ પરપદાર્થની કોઈ ક્રિયા ખરેખર એક સમય પણ કરી શકતો નથી' એવો નિર્ણય કરવો-એ આ ગાથાનું તાત્પર્ય છે.

સુખ-દુઃખમય ફલ પુદ્‌ગલકર્મ, ભોગે નય વ્યવહાર સુમર્મ;
નિશ્ચયનય નિજ ચેતનભાવ, જીવ ભોગવે સદા કહાવ. ૯.

परिभ्रमति तदेवातीन्द्रियसुखं सर्वप्रकारेणोपादेयमित्यभिप्रायः । एवं कर्ता कर्मफलं न भुंक्त इति बौद्धमतनिषेधार्थं भोक्तृत्वव्याख्यानरूपेण सूत्रं गतम् ॥ ९ ॥

अथ निश्चयेन लोकप्रमितासंख्येयप्रदेशमात्रोऽपि व्यवहारेण देहमात्रो जीव इत्यावेदयति—

अणुगुरुदेहपमाणो उवसंहारप्पसप्पदो चेदा ।
असमुहदो ववहारा णिच्छयणयदो असंखदेसो वा ॥ १० ॥

अणुगुरुदेहप्रमाणः उपसंहारप्रसर्पतः चेतयिता ।
असमुद्घातात् व्यवहारात् निश्चयनयतः असंख्यदेशो वा ॥ १० ॥

સર્વ પ્રકારે ઉપાદેય છે એવો અભિપ્રાય[1] છે.

આ રીતે, 'કર્તા, કર્મફળને ભોગવતો નથી' એ બૌદ્ધમતનો નિષેધ કરવા માટે 'ભોક્તૃત્વના' વ્યાખ્યાનરૂપે સૂત્ર પૂરું થયું. ૯.

હવે નિશ્ચયનયથી લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશમાત્ર હોવા છતાં વ્યવહારનયથી, પોતાના શરીરપ્રમાણ જીવ છે એમ બતાવે છે :—

---

૧. પંડિત હીરાલાલજી રચિત અને મથુરા સંઘ દ્વારા પ્રકાશિત દ્રવ્યસંગ્રહની ટીકા પા. ૨૩ માં ગાથા ૮–૯ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છેઃ—

"જીવના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું વિવેચન કરવાનો ગ્રંથકારનો એવો અભિપ્રાય છે કે જીવ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જાણીને, પરની અને વિકારની કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વબુદ્ધિને છોડે અને પોતાના સહજ નિર્વિકાર ચિદાનંદસ્વરૂપ શુદ્ધપર્યાયનો કર્તા–ભોક્તા થવાનો સતત પ્રયત્ન કરે."

પરવસ્તુનું કાંઈ પણ જીવ કરી શકતો નથી તેમ તેને ભોગવી પણ શકતો નથી. અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે શાતા-અશાતાના ઉદયને તથા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ઇન્દ્રિય-વિષયોને જીવ ભોગવે છે એમ કહેવામાં આવે છે.

[અસદ્ભૂત = જૂઠો]

અણુગુરુદેહમાન વ્યવહાર, સકુચૈ ફૈલૈ જિય નિરધાર;
સમુદ્ઘાત-બિન કહિએ એમ, નિશ્ચય દેશ અસંખ્ય જુ નેમ. ૧૦.

समुग्घादो । तेजाहारो छट्ठो सत्तमओ केवलीणं तु ॥ १ ॥" तद्यथा—'मूलसरीरमछंडिय उत्तरदेहस्स जीवपिंडस्स । णिग्गमणं देहादो हवदि समुग्घादयं णाम ॥१॥" तीव्रवेदनानुभवान्मूलशरीरमत्यक्त्वा आत्मप्रदेशानां बहिर्निर्गमनमिति वेदनासमुद्घातः । १ । तीव्रकषायोदयान्मूलशरीरमत्यक्त्वा परस्य घातार्थमात्मप्रदेशानां बहिर्गमनमिति कषायसमुद्घातः । २ । मूलशरीरमपरित्यज्य किमपि विकर्तुमात्मप्रदेशानां बहिर्गमनमिति विक्रियासमुद्घातः । ३ । मरणान्तसमये मूलशरीरमपरित्यज्य यत्र कुत्रचिद्बद्धमायुस्तत्प्रदेशं स्फुटितुमात्मप्रदेशानां बहिर्गमनमिति मारणान्तिकसमुद्घातः । ४ । स्वस्य मनोनिष्टजनकं किञ्चित्कारणान्तरमवलोक्य समुत्पन्नक्रोधस्य संयमनिधानस्य महामुनेर्मूलशरीरमपरित्यज्य सिन्दूरपुञ्जप्रभो दीर्घत्वेन द्वादशयोजनप्रमाणः सूच्यङ्गुलसंख्येयभागमूलविस्तारो नवयोजनाग्रविस्तारः काहलाकृतिपुरुषो वामस्कन्धान्निर्गत्य वाम-

---

"वेयणकसायवेउव्वियो मारणंतिओ समुग्घादो ।
तेजाहारो छट्ठो सत्तमओ केवलीणं तु" ॥ [1]

"(૧) વેદના, (૨) કષાય, (૩) વિક્રિયા, (૪) મારણાન્તિક, (૫) તૈજસ, (૬) આહાર અને (૭) કેવળી—એ સાત સમુદ્ઘાત છે." તે આ રીતે—"પોતાનું મૂળ શરીર[2] છોડયા વિના (તૈજસ અને કાર્મણરૂપ) ઉત્તર દેહની સાથે સાથે જીવપ્રદેશોના શરીર બહાર નીકળવાને સમુદ્ઘાત કહે છે." તીવ્ર પીડાનો અનુભવ થવાથી, મૂળ શરીર છોડયા વિના, આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને વેદનાસમુદ્ઘાત કહે છે. ૧. તીવ્ર કષાયના ઉદયથી, મૂળ શરીરને છોડયા વિના, બીજાનો ઘાત કરવા માટે આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને કષાયસમુદ્ઘાત કહે છે. ૨. મૂળ શરીર છોડયા વિના, કોઈ પણ પ્રકારની વિક્રિયા કરવા માટે આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને વિક્રિયાસમુદ્ઘાત કહે છે. ૩. મૃત્યુ વખતે, મૂળ શરીરને છોડયા વિના, જ્યાં આ આત્માએ ક્યાંકનું આગામી આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે પ્રદેશને સ્પર્શવા માટે આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને મારણાન્તિકસમુદ્ઘાત કહે છે. ૪. પોતાના મનને અનિષ્ટ ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ અન્ય કારણ જોઈને જેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે તેવા સંયમના નિધાનરૂપ મહામુનિના મૂળ શરીરને છોડયા વિના, સિંદૂરના ઢગલા જેવા પ્રકાશવાળું, બાર યોજન લાંબું, સૂચ્યંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલા મૂળવિસ્તારવાળું અને નવ યોજનના અગ્ર-વિસ્તારવાળું, બિલાડાના આકારવાળું એક પૂતળું ડાબા ખભામાંથી

---

૧. ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા–૬૬૬

૨. ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા–૬૬૭

'वा' शब्देन तु स्वसंवित्तिसमुत्पन्नकेवलज्ञानोत्पत्तिप्रस्तावे ज्ञानापेक्षया व्यवहारनयेन लोकालोकव्यापकः; न च प्रदेशापेक्षया नैयायिकमीमांसकसांख्यमतवत्। तथैव पञ्चेन्द्रियमनोविषयविकल्परहितसमाधिकाले स्वसंवेदनलक्षणबोधसद्भावेऽपि बहिर्विषयेन्द्रियबोधाभावाज्जडः, न च सर्वथा सांख्यमतवत्। तथा रागादिविभावपरिणामापेक्षया शून्योऽपि भवति, न चानन्तज्ञानाद्यपेक्षया बौद्धमतवत्। किञ्च—अणुमात्रशरीरशब्देनात्र उत्सेधघनाङ्गुलासंख्येयभागप्रमितं लब्ध्यपूर्णसूक्ष्मनिगोदशरीरं ग्राह्यम्, न च पुद्गलपरमाणुः। गुरुशरीरशब्देन च योजनसहस्रपरिमाणं महामत्स्यशरीरं मध्यमावगाहेन मध्यमशरीराणि च। इदमत्रतात्पर्यम्—देहममत्वनिमित्तेन देहं गृहीत्वा संसारे परिभ्रमति तेन कारणेन देहादिममत्वं त्यक्त्वा निर्मोहनिजशुद्धात्मनि भावना कर्तव्येति। एवं स्वदेहमात्रव्याख्यानेन गाथा गता॥ १०॥

છે તેનાથી એમ સૂચિત થાય છે કે-સ્વસંવિત્તિથી[૧] ઉત્પન્ન કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં જ્ઞાન-અપેક્ષાએ વ્યવહારનયથી જીવ લોકાલોકવ્યાપક છે પરંતુ નૈયાયિક, મીમાંસક અને સાંખ્યમતવાળાઓ માને છે તેમ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ લોકાલોકવ્યાપક નથી. તેવી જ રીતે પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનના વિષયના વિકલ્પોથી રહિત સમાધિ વખતે સ્વસંવેદનલક્ષણ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ બાહ્ય વિષયવાળા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો અભાવ હોવાની અપેક્ષાએ આત્માને જડ કહ્યો છે, પરંતુ સાંખ્યમતવાળા માને છે તેમ સર્વથા જડ નથી. તેવી જ રીતે રાગાદિ વિભાવપરિણામોની અપેક્ષાએ (આત્મા) શૂન્ય પણ છે, પરંતુ બૌદ્ધો માને છે તેમ અનંતજ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ શૂન્ય નથી.

વિશેષ—(ગાથામાં) 'અણુ'માત્ર શરીર કહ્યું ત્યાં ઉત્સેધઘનાંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ-પ્રમાણ લબ્ધિ-અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ-નિગોદનું શરીર સમજવું પણ પુદ્ગલપરમાણુ ન સમજવો. તેમજ 'ગુરુશરીર' શબ્દથી 'એક હજાર યોજનપ્રમાણ મહામત્સ્યનું શરીર' સમજવું અને મધ્યમ અવગાહન વડે મધ્યમ શરીરો સમજવાં.

અહીં આ તાત્પર્ય છે—શરીરના મમત્વના કારણે, જીવ શરીર ગ્રહણ કરીને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે માટે દેહાદિનું મમત્વ ત્યાગીને નિર્મોહ નિજ શુદ્ધાત્મામાં ભાવના કરવી.

આ રીતે જીવના સ્વદેહ પ્રમાણપણાના વ્યાખ્યાનથી ગાથા પૂરી થઈ. ૧૦.

---

૧. શુદ્ધ આત્માની સ્વસંવેદન-ક્રિયાને 'સ્વસંવિત્તિ' કહે છે.

नामकर्मोदयेन स्पर्शनेन्द्रिययुक्ता एकेन्द्रियाः, न केवलमित्थं भूताः स्थावरा भवन्ति। "विगतिगचदुपंचक्खा तसजीवा" द्वित्रिचतुः पञ्चाक्षास्त्रसनामकर्मोदयेन त्रसजीवा भवन्ति। ते च कथंभूताः? "संखादी" शङ्खादयः। स्पर्शनरसनेन्द्रियद्वययुक्ताः। शङ्खशुक्तिकृम्यादयो द्वीन्द्रियाः। स्पर्शनरसनघ्राणेन्द्रियत्रययुक्ताः कुन्थुपिपीलिकायूकामत्कुणादयस्त्रीन्द्रियाः, स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुरिन्द्रियचतुष्टययुक्ता दंशमशकमक्षिकाभ्रमरादयश्चतुरिन्द्रियाः, स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रेन्द्रियपञ्चयुक्ता मनुष्यादयः पञ्चेन्द्रिया इति। अयमत्रार्थः—विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मस्वरूपभावनोत्पन्नपारमार्थिकसुखमलभमाना इन्द्रियसुखासक्ता एकेन्द्रियादिजीवानां वधं कृत्वा त्रसस्थावरा भवन्तीत्युक्तं पूर्वं तस्मात्त्रसस्थावरोत्पत्तिविनाशार्थं तत्रैव परमात्मनि भावना कर्त्तव्येति ॥ ११ ॥

तदेव त्रसस्थावरत्वं चतुर्दशजीवसमासरूपेण व्यक्तीकरोति :—

समणा अमणा णेया पंचिंदिय णिम्मणा परे सव्वे ।
बादरसुहमेइंदी सव्वे पज्जत्त इदरा य ॥ १२ ॥

ઉદયથી સ્થાવર, એકેન્દ્રિયજાતિનામકર્મના ઉદયથી સ્પર્શેન્દ્રિયસહિત એકેન્દ્રિય હોય છે. તેઓ માત્ર આવા સ્થાવરો જ નથી થતા. "विगतिगचदुपंचक्खा तसजीवा" બે, ત્રણ, ચાર તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા, ત્રસનામકર્મના ઉદયથી, ત્રસજીવો પણ થાય છે. તે કેવા છે? "संखादी" શંખ વગેરે. સ્પર્શન અને રસના-એ બે ઇન્દ્રિયવાળા શંખ, છીપ, કૃમિ વગેરે બે ઇન્દ્રિય જીવો છે; સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ-એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળા કંથવા, કીડી, જૂ, માકડ વગેરે ત્રિઇન્દ્રિય જીવો છે; સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ અને ચક્ષુ એ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા ડાંસ, મચ્છર, માખી, ભમરા વગેરે ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે; સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રેન્દ્રિય-એ પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા મનુષ્યાદિ પંચેન્દ્રિય જીવો છે.

સારાંશ એ છે કે—વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજ પરમાત્માના સ્વરૂપની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પારમાર્થિક સુખને પ્રાપ્ત ન કરતાં, ઇન્દ્રિયસુખમાં આસક્ત જીવો એકેન્દ્રિયાદિ જીવોના વધ કરીને ત્રસ અને સ્થાવર થાય છે-એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તેથી ત્રસ અને સ્થાવરમાં ઉત્પત્તિ ન થાય તે માટે તે જ પરમાત્મામાં ભાવના કરવી જોઈએ. ૧૧.

હવે તે જ ત્રસ અને સ્થાવરપણું ચૌદ જીવસમાસરૂપે પ્રગટ કરે છે:—

મન-બિન અર મન-સહિત સુજાન, પંચેન્દ્રિય પર સબ મન-હાનિ;
બાદર સૂક્ષમ એકહિ અક્ષ, સબ પર્યાપત ઇતર પ્રત્યક્ષ. ૧૨.

द्वित्रिचतुरिन्द्रियरूपेण विकलेन्द्रियत्रयं बादरसूक्ष्मरूपेणैकेन्द्रियद्वयं चेति सप्त भेदाः । "आहारसरीरिंदिय पज्जत्ती आणपाणभासमणो । चत्तारिपंचछप्पियएइन्दियवियलसण्णि-सण्णीणं । १ ।" इति गाथाकथितक्रमेण ते सर्वे प्रत्येकं स्वकीयस्वकीयपर्याप्तिसंभवात्सप्त पर्याप्ताः सप्तापर्याप्ताश्च भवन्ति । एवं चतुर्दश जीवसमासा ज्ञातव्यास्तेषां च "इंदियकायाऊणिय पुण्णापुण्णेसु पुण्णगे आणा । वेइंदियादिपुण्णे वचीमणो सण्णि-पुण्णेव । १ । दस सण्णीणं पाणा सेसेगूणंतिमस्सवे ऊणा । पज्जत्तेसिदरेसु य

ભેદ તથા બાદર અને સૂક્ષ્મરૂપે એકેન્દ્રિયના બે ભેદ—એમ કુલ સાત ભેદ થયા. "आहारसरीरिंदिय पज्जत्ती आणपाणभासमणो। चत्तारिपंचछप्पियएइन्दियवियलसण्णि-सण्णीणं ॥"[1] [આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન-એ છ પર્યાપ્તિ છે. એમાંથી એકેન્દ્રિય જીવને ચાર (આહાર, શરીર, સ્પર્શેન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છ્વાસ), વિકલેન્દ્રિય તથા અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોને (મન સિવાયની) પાંચ અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોને છએ પર્યાપ્તિ હોય છે.] આ ગાથામાં કહેલા ક્રમથી તે સર્વ (સાત પ્રકારના) જીવો પોતપોતાની પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થવાથી પર્યાપ્ત હોય છે અર્થાત્ એ સાત પર્યાપ્ત હોય છે અને પોતાની પર્યાપ્તિ પૂર્ણ નહિ થવાથી સાત અપર્યાપ્ત હોય છે. આવી રીતે ચૌદ જીવ-સમાસ જાણવા.

" इंदियकायाऊणिय पुण्णापुण्णेसु पुण्णगे आणा ।
वेइंदियादिपुण्णे वचीमणो सण्णिपुण्णेव ॥
दस सण्णीणं पाणा सेसेगूणंति मस्स वेऊणा ।
पज्जत्तेसिदरेसु य सत्त दुगे सेसगेगूणा ॥ "[2]

[" ઇન્દ્રિય, કાય અને આયુષ્ય-એ ત્રણ પ્રાણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બંનેને હોય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તને જ હોય છે, વચનબળપ્રાણ બે ઇન્દ્રિય આદિ પર્યાપ્તને જ હોય છે, મનોબળપ્રાણ સંજ્ઞી પર્યાપ્તને જ હોય છે. પર્યાપ્ત અવસ્થામાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને દસ પ્રાણ, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને (મન વિના) નવ પ્રાણ, ચાર ઇન્દ્રિયવાળાને (મન અને કર્ણેન્દ્રિય વિના) આઠ પ્રાણ, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળાને (મન, કાન અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વિના) સાત પ્રાણ, બે ઇન્દ્રિયવાળાઓને (મન, કર્ણ, ચક્ષુ અને ઘ્રાણેન્દ્રિય વિના) છ પ્રાણ અને

---

૧. ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા ૧૧૮

૨. ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા ૧૩૧-૧૩૨

व्याख्या—"मग्गणगुणठाणेहि य हवंति तह विण्णेया" यथा पूर्वसूत्रोदित-चतुर्दशजीवसमासैर्भवन्ति मार्गणागुणस्थानैश्च तथा भवन्ति सम्भवन्तीति विज्ञेया ज्ञातव्याः। कतिसंख्योपेतैः? "चउदसहि" प्रत्येकं चतुर्दशभिः। कस्मात्? "असुद्धणया" अशुद्धनयात् सकाशात्। इत्थंभूताः के भवन्ति? "संसारी" संसारिजीवाः। "सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया" त एव सर्वे संसारिणः शुद्धाः सहजशुद्धज्ञायकैकस्वभावाः। कस्मात्? शुद्धनयात् शुद्धनिश्चयनयादिति। अथागमप्रसिद्धगाथाद्वयेन गुणस्थाननामानि कथयति। "मिच्छो सासण मिस्सो अविरदसम्मो य देसविरदो य। विरया पमत्त इयरो अपुव्व अणियट्ठि सुहमो य। १। उवसंत खीणमोहो सजोगिकेवलिजिणो अजोगी य। चउदस गुणठाणाणि य कमेण सिद्धा य णायव्वा। २।" इदानीं तेषामेव गुणस्थानानां प्रत्येकं संक्षेपलक्षणं कथ्यते। तथाहि — सहजशुद्धकेवलज्ञानदर्शनरूपाखण्डैकप्रत्यक्षप्रतिभासमयनिजपरमात्मप्रभृतिषड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थेषु मूढत्रयादिपञ्चविंशतिमलरहितं वीतरागसर्वज्ञप्रणीतनयविभागेन यस्य श्रद्धानं नास्ति

ટીકા—"मग्गणगुणठाणेहि य हवंति तह विण्णेया" જેમ આગળની ગાથામાં કહેલા ચૌદ જીવસમાસોથી જીવો ચૌદ ભેદવાળા થાય છે તેમ માર્ગણા અને ગુણસ્થાનથી પણ થાય છે એમ જાણવું. (માર્ગણા અને ગુણસ્થાનથી) કેટલી સંખ્યાવાળા થાય છે? "चउदसहि" પ્રત્યેક ચૌદ-ચૌદ સંખ્યાવાળા થાય છે. કઈ અપેક્ષાએ? "असुद्धणया" અશુદ્ધનયની અપેક્ષાએ. આ પ્રકારના કોણ થાય છે? "संसारी" સંસારી જીવો થાય છે. "सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया" તે જ બધા સંસારી જીવો શુદ્ધ છે અર્થાત્ જેનો સહજ-શુદ્ધજ્ઞાયક એકસ્વભાવ છે એવા છે. કઈ અપેક્ષાએ? શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ-શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ.

હવે આગમપ્રસિદ્ધ બે ગાથાઓ દ્વારા ગુણસ્થાનોનાં નામ કહે છે: મિથ્યાત્વ, સાસાદન, મિશ્ર, અવિરત સમ્યક્ત્વ, દેશવિરત, પ્રમત્તવિરત, અપ્રમત્તવિરત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસાંપરાય, ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગીકેવળી અને અયોગી-કેવળી. આ રીતે ક્રમપૂર્વક ચૌદ ગુણસ્થાન જાણવા[1].

હવે, તે ગુણસ્થાનોમાંથી પ્રત્યેકનું સંક્ષેપથી લક્ષણ કહે છે. તે આ રીતે-સહજ-શુદ્ધ કેવળજ્ઞાનદર્શનરૂપ અખંડ-એક-પ્રત્યક્ષ-પ્રતિભાસમય નિજપરમાત્મા વગેરે છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોમાં, ત્રણ મૂઢતા વગેરે પચ્ચીસ દોષરહિત,

---

1. ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા ૯-૧૦

व्यवहारनयसाध्यसाधकभावेन मन्यते परं किन्तु भूमिरेखादिसदृशक्रोधादिद्वितीयकषायोदयेन मारणनिमित्तं तलवरगृहीततस्करवदात्मनिन्दासहितः सन्निन्द्रियसुखमनुभवतीत्यविरतसम्यग्दृष्टेर्लक्षणम् । यः पूर्वोक्तप्रकारेण सम्यग्दृष्टिः सन् भूमिरेखादिसमानक्रोधादिद्वितीयकषायोदयाभावे सत्यभ्यन्तरे निश्चयनयेनैकदेशरागादिरहितस्वाभाविकसुखानुभूतिलक्षणेषु बहिर्विषयेषु पुनरेकदेशहिंसानृतास्तेयाब्रह्मपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेषु "दंसणवयसामाइयपोसहसचित्तराइभत्ते य । बम्हारंभपरिग्गह अणुमण उद्दिट्ठ देसविरदो य ।१।"

નિશ્ચય[1]-વ્યવહારનયરૂપ સાધ્ય-સાધકભાવે માને છે, પરંતુ ભૂમિમાં પડેલી રેખા સમાન ક્રોધાદિ અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયથી મારવાને માટે કોટવાળે પકડેલ ચોરની જેમ, આત્મનિન્દા સહિત વર્તતો થકો ઇન્દ્રિયસુખને અનુભવે[2] છે તે 'અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ' નું લક્ષણ છે. ૪. જે પૂર્વોક્ત પ્રકારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વર્તતો થકો ભૂમિની રેખા સમાન ક્રોધાદિ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણરૂપ દ્વિતીય કષાયના ઉદયનો અભાવ હોતાં, 'दंसणवयसामाइय पोसहसचित्तराइभत्ते य । बम्हारंभपरिग्गह अणुमण उद्दिट्ठ देसविरदो य । १ ।' (દર્શન, વ્રત, સામાયિક, પ્રોષધ, સચિત્તવિરત, રાત્રિભોજનત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, આરંભત્યાગ, પરિગ્રહત્યાગ, અનુમતિત્યાગ અને ઉદ્દિષ્ટત્યાગ)' એ ગાથામાં કહેલાં (શ્રાવકોનાં) અગિયાર સ્થાનોમાં—(૧) અંતરંગમાં નિશ્ચયનયથી એકદેશ રાગરહિત સ્વાભાવિક સુખની અનુભૂતિ જેમનું લક્ષણ છે, અને (૨) બાહ્ય વિષયોમાં (વ્યવહારથી) હિંસા,

---

૧. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ 'નિજ પરમાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે અને ઇન્દ્રિયસુખાદિ પરદ્રવ્ય હેય છે' એમ અંતરંગમાં આંશિક શુદ્ધ પરિણતિએ પરિણમીને નિરંતર માને છે (એટલે કે નિશ્ચયરૂપ સાધ્યભાવે-શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શનભાવે-પરિણમીને નિરંતર માને છે); વળી તે બહારમાં-વિકલ્પમાં નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિભાવે પરિણમીને પણ એમ માને છે (એટલે કે વ્યવહારરૂપ સાધકભાવથી-નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિરૂપ વિકલ્પભાવથી-પણ એમ માને છે). નિશ્ચય-વ્યવહારનો આવો સુમેળ હોય છે. આથી આમ તાત્પર્ય ગ્રહવું:—કોઈ જીવ એમ કહે કે 'હું અંતરંગ શુદ્ધપરિણતિથી તો નિજદ્રવ્યની ઉપાદેયતા ને પરદ્રવ્યની હેયતા માનું છું પણ મને વિકલ્પમાં નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિથી વિરુદ્ધભાવો છે,' તો તે વાત બરાબર નથી અને તે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી જ. વળી કોઈ જીવ એમ કહે કે 'હું નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિરૂપ વિકલ્પભાવમાં તો નિજદ્રવ્યની ઉપાદેયતા ને પરદ્રવ્યની હેયતા બરાબર માનું છું પણ મને અંતરંગ શુદ્ધ પરિણમન નથી,' તો તે જીવ પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી.

૨. આ અનુભવ-ભોગવટો અનીહિત વૃત્તિએ-વિયોગબુદ્ધિએ હોય છે અને તેનું સ્વામિત્વ ચતુર્થગુણસ્થાનવર્તી જીવને હોતું નથી.

भवन्ति । ९ । सूक्ष्मपरमात्मतत्त्वभावनाबलेन सूक्ष्मकृष्टिगतलोभकषायस्योपशमकाः क्षपकाश्च दशमगुणस्थानवर्तिनो भवन्ति । १० । परमोपशममूर्तिनिजात्मस्वभावसंवित्तिबलेन सकलोपशान्तमोहा एकादशगुणस्थानवर्तिनो भवन्ति । ११ । उपशमश्रेणिविलक्षणेन क्षपकश्रेणिमार्गेण निष्कषायशुद्धात्मभावनाबलेन क्षीणकषाया द्वादशगुणस्थानवर्तिनो भवन्ति । १२ । मोहक्षपणानन्तरमन्तर्मुहूर्तकालं स्वशुद्धात्मसंवित्तिलक्षणैकत्ववितर्कावीचारद्वितीयशुक्लध्याने स्थित्वा तदन्त्यसमये ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायत्रयं युगपदेकसमयेन निर्मूल्य मेघपुञ्जरविनिर्गतदिनकर इव सकलविमलकेवलज्ञानकिरणैर्लोकालोकप्रकाशकास्त्रयोदशगुणस्थानवर्तिनो जिनभास्करा भवन्ति । १३ । मनोवचनकायवर्गणालम्बनकर्मादाननिमित्तात्मप्रदेशपरिस्पन्दलक्षणयोगरहिताश्चतुर्दशगुणस्थानवर्तिनोऽयोगिजिना भवन्ति । १४ । ततश्च निश्चयरत्नत्रयात्मककारणभूतसमयसारसंज्ञेन परमयथाख्यातचारित्रेण चतुर्दशगुणस्थानातीताः ज्ञानावरणाद्यष्टकर्मरहिताः सम्यक्त्वाद्यष्टगुणान्तर्भूतनिर्नामनिर्गोत्राद्यनन्तगुणाः सिद्धा भवन्ति ।

ઉપશમ કે ક્ષયમાં સમર્થ એવા, નવમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવ છે. ૯. સૂક્ષ્મ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાના બળથી, સૂક્ષ્મ–અત્યંત કૃશ થયેલ લોભકષાયનો ઉપશમ કે ક્ષય કરનારા જીવો દશમા ગુણસ્થાનવર્તી છે. ૧૦. પરમ–ઉપશમમૂર્તિ નિજાત્માના સ્વભાવના અનુભવના બળથી સંપૂર્ણ મોહનો ઉપશમ કરનાર (જીવો) અગિયારમા ગુણસ્થાનવર્તી છે. ૧૧. ઉપશમશ્રેણીથી વિલક્ષણ એવા ક્ષપકશ્રેણીના માર્ગે નિષ્કષાય શુદ્ધાત્માની ભાવનાના બળથી કષાયનો ક્ષય કરનારા જીવો બારમા ગુણસ્થાનવર્તી છે. ૧૨. મોહનો ક્ષય કર્યા પછી અંતર્મુહૂર્ત કાળપર્યંત, સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિ (સંવેદન) જેનું લક્ષણ છે એવા 'એકત્વવિતર્ક અવીચાર' નામના દ્વિતીય શુક્લધ્યાનમાં સ્થિર થઈને, તેના છેલ્લા સમયમાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણેનો એક સાથે એક સમયમાં નાશ કરીને, મેઘપટલમાંથી નીકળેલા સૂર્યની જેમ સકળનિર્મળ કેવળજ્ઞાનનાં કિરણોથી લોક અને અલોકને પ્રકાશિત કરનારા, તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી જિન ભાસ્કર છે. ૧૩. મન, વચન, કાયાની વર્ગણાનું જેને આલંબન છે અને કર્મોને ગ્રહણ કરવામાં જે નિમિત્ત છે એવા આત્મપ્રદેશોના પરિસ્પંદસ્વરૂપ જે યોગ, તેનાથી રહિત, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અયોગી જિન છે. ૧૪. અને ત્યારપછી નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક 'કારણભૂત સમયસાર' નામનું જે પરમ યથાખ્યાતચારિત્ર છે તેના વડે પૂર્વોક્ત ચૌદ ગુણસ્થાનથી અતીત થયેલા, જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોથી રહિત થયેલા તથા સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણોમાં અંતર્ભૂત નિર્નામ, નિર્ગોત્ર આદિ અનંતગુણવાળા, 'સિદ્ધો' છે.

सिद्धिविलक्षणा नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवगतिभेदेन चतुर्विधा गतिमार्गणा भवति । १ । अतीन्द्रियशुद्धात्मतत्त्वप्रतिपक्षभूताह्येकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियभेदेन पञ्चप्रकारेन्द्रियमार्गणा ।२। अशरीरात्मतत्त्वविसदृशी पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायभेदेन षड्भेदा कायमार्गणा ।३। निर्व्यापारशुद्धात्मपदार्थविलक्षणमनोवचनकाययोगभेदेन त्रिधा योगमार्गणा, अथवा विस्तरेण सत्यासत्योभयानुभयभेदेन चतुर्विधो मनोयोगो वचनयोगश्च, औदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियिकवैक्रियिकमिश्राहारकाहारकमिश्रकार्मणकायभेदेन सप्तविधो काययोगश्चेति समुदायेन पञ्चदशविधा वा योगमार्गणा । ४ । वेदोदयोद्भवरागादिदोषरहितपरमात्मद्रव्याद्भिन्ना स्त्रीपुंनपुंसकभेदेन त्रिधा वेदमार्गणा । ५ । निष्कषायशुद्धात्मस्वभावप्रतिकूलक्रोधलोभमायामानभेदेन चतुर्विधा कषायमार्गणा, विस्तरेण कषायनोकषायभेदेन पञ्चविंशतिविधा वा । ६ । मत्यादिसंज्ञापञ्चकं कुमत्याद्यज्ञानत्रयं चेत्यष्टविधा ज्ञानमार्गणा ।७। सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराययथाख्यातभेदेन चारित्रं पञ्चविधम्,

---

દેવગતિના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. ૧. અતીન્દ્રિય શુદ્ધાત્મતત્ત્વથી પ્રતિપક્ષભૂત ઇન્દ્રિયમાર્ગણા એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયના ભેદથી પાંચ પ્રકારની છે. ૨. અશરીરી આત્મતત્ત્વથી વિસદૃશ એવી કાયમાર્ગણા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસકાયના ભેદથી છ પ્રકારની છે. ૩. નિર્વ્યાપાર શુદ્ધાત્મપદાર્થથી વિલક્ષણ મન, વચન અને કાયયોગના ભેદથી યોગમાર્ગણા ત્રણ પ્રકારની છે; અથવા વિસ્તારથી સત્ય, અસત્ય, ઉભય અને અનુભયરૂપ ભેદથી ચાર પ્રકારના મનોયોગ છે, એ જ રીતે (સત્ય, અસત્ય, ઉભય અને અનુભય એમ) ચાર પ્રકારના વચનયોગ છે, ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર, વૈક્રિયિક, વૈક્રિયિકમિશ્ર, આહારક, આહારકમિશ્ર અને કાર્મણ–એવી રીતે કાયયોગના સાત પ્રકાર છે. એ પ્રમાણે બધી મળીને પંદર પ્રકારની યોગમાર્ગણા થઈ. ૪. વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા રાગાદિદોષ રહિત પરમાત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન એવી વેદમાર્ગણા સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકવેદના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. ૫. નિષ્કષાય શુદ્ધાત્મસ્વભાવથી પ્રતિકૂળ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના ભેદથી ચાર પ્રકારની કષાયમાર્ગણા છે; વિસ્તારથી કષાય અને નોકષાયના ભેદથી પચ્ચીસ પ્રકારની કષાયમાર્ગણા છે. ૬. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાન તથા કુમતિ, કુશ્રુત અને કુઅવધિ–એ રીતે આઠ પ્રકારની જ્ઞાનમાર્ગણા છે. ૭. સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપરાય અને યથાખ્યાતરૂપ ભેદથી ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું તથા સંયમાસંયમ અને અસંયમ એ બે

सिद्धिविलक्षणा नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवगतिभेदेन चतुर्विधा गतिमार्गणा भवति । १ । अतीन्द्रियशुद्धात्मतत्त्वप्रतिपक्षभूताह्येकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियभेदेन पञ्चप्रकारेन्द्रियमार्गणा ।२। अशरीरात्मतत्त्वविसदृशी पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायभेदेन षड्भेदा कायमार्गणा ।३। निर्व्यापारशुद्धात्मपदार्थविलक्षणमनोवचनकाययोगभेदेन त्रिधा योगमार्गणा, अथवा विस्तरेण सत्यासत्योभयानुभयभेदेन चतुर्विधो मनोयोगो वचनयोगश्च, औदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियिकवैक्रियिकमिश्राहारकाहारकमिश्रकार्मणकायभेदेन सप्तविधो काययोगश्चेति समुदायेन पञ्चदशविधा वा योगमार्गणा । ४ । वेदोदयोद्भवरागादिदोषरहितपरमात्मद्रव्याद्भिन्ना स्त्रीपुंनपुंसकभेदेन त्रिधा वेदमार्गणा । ५ । निष्कषायशुद्धात्मस्वभावप्रतिकूलक्रोधलोभमायामानभेदेन चतुर्विधा कषायमार्गणा, विस्तरेण कषायनोकषायभेदेन पञ्चविंशतिविधा वा । ६ । मत्यादिसंज्ञापञ्चकं कुमत्याद्यज्ञानत्रयं चेत्यष्टविधा ज्ञानमार्गणा ।७। सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराययथाख्यातभेदेन चारित्रं पञ्चविधम्,

---

દેવગતિના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. ૧. અતીન્દ્રિય શુદ્ધાત્મતત્ત્વથી પ્રતિપક્ષભૂત ઇન્દ્રિયમાર્ગણા એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયના ભેદથી પાંચ પ્રકારની છે. ૨. અશરીરી આત્મતત્ત્વથી વિસદૃશ એવી કાયમાર્ગણા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસકાયના ભેદથી છ પ્રકારની છે. ૩. નિર્વ્યાપાર શુદ્ધાત્મપદાર્થથી વિલક્ષણ મન, વચન અને કાયયોગના ભેદથી યોગમાર્ગણા ત્રણ પ્રકારની છે; અથવા વિસ્તારથી સત્ય, અસત્ય, ઉભય અને અનુભયરૂપ ભેદથી ચાર પ્રકારના મનોયોગ છે, એ જ રીતે (સત્ય, અસત્ય, ઉભય અને અનુભય એમ) ચાર પ્રકારના વચનયોગ છે, ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર, વૈક્રિયિક, વૈક્રિયિકમિશ્ર, આહારક, આહારકમિશ્ર અને કાર્મણ–એવી રીતે કાયયોગના સાત પ્રકાર છે. એ પ્રમાણે બધી મળીને પંદર પ્રકારની યોગમાર્ગણા થઈ. ૪. વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા રાગાદિદોષ રહિત પરમાત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન એવી વેદમાર્ગણા સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકવેદના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. ૫. નિષ્કષાય શુદ્ધાત્મસ્વભાવથી પ્રતિકૂળ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના ભેદથી ચાર પ્રકારની કષાયમાર્ગણા છે; વિસ્તારથી કષાય અને નોકષાયના ભેદથી પચ્ચીસ પ્રકારની કષાયમાર્ગણા છે. ૬. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાન તથા કુમતિ, કુશ્રુત અને કુઅવધિ–એ રીતે આઠ પ્રકારની જ્ઞાનમાર્ગણા છે. ૭. સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપરાય અને યથાખ્યાતરૂપ ભેદથી ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું તથા સંયમાસંયમ અને અસંયમ એ બે

इति तत्त्वार्थसूत्रे त्रिधा पारिणामिकभावो भणितः, तत्र शुद्धचैतन्यरूपं जीवत्वमविनश्वरत्वेन शुद्धद्रव्याश्रितत्वाच्छुद्धद्रव्यार्थिकसंज्ञः शुद्धपारिणामिकभावो भण्यते, यत्पुनः कर्मजनित-दशप्राणरूपं जीवत्वं, भव्यत्वम्, अभव्यत्वं चेति त्रयं, तद्विनश्वरत्वेन पर्यायाश्रित-त्वात्पर्यायार्थिकसंज्ञस्त्वशुद्धपारिणामिकभाव उच्यते । अशुद्धत्वं कथमिति चेत्? यद्यप्येतदशुद्धपारिणामिकत्रयं व्यवहारेण संसारिजीवेऽस्ति तथापि "सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया" इति वचनाच्छुद्धनिश्चयेन नास्ति त्रयं, मुक्तजीवे पुनः सर्वथैव नास्ति, इति हेतोरशुद्धत्वं भण्यते । तत्र शुद्धाशुद्धपारिणामिकमध्ये शुद्धपारिणामिकभावो ध्यानकाले ध्येयरूपो भवति ध्यानरूपो न भवति, कस्मात् ध्यानपर्यायस्य विन-श्वरत्वात्, शुद्धपारिणामिकस्तु द्रव्यरूपत्वादविनश्वरः, इति भावार्थः । औपशमिकक्षायोप-शमिकक्षायिकसम्यक्त्वभेदेन त्रिधा सम्यक्त्वमार्गणा मिथ्यादृष्टिसासादनमिश्रसंज्ञ-विपक्षत्रयभेदेन सह षड्विधा ज्ञातव्या । १२ । संज्ञित्वासंज्ञित्वविसदृशपरमात्मस्वरूपा-

---

અને અભવ્યત્વરૂપ ત્રણ પ્રકારે પારિણામિકભાવ કહ્યો છે. ત્યાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ જીવત્વ અવિનશ્વરપણાને લીધે શુદ્ધદ્રવ્યને આશ્રિત હોવાથી 'શુદ્ધ-દ્રવ્યાર્થિક' એવી સંજ્ઞાવાળો શુદ્ધ પારિણામિકભાવ કહેવાય છે અને કર્મજનિત દશ પ્રાણરૂપ જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વરૂપ ત્રણે છે તે વિનશ્વરપણાને લીધે પર્યાયાશ્રિત હોવાથી 'પર્યાયાર્થિક' એવી સંજ્ઞાવાળા અશુદ્ધ પારિણામિકભાવ કહેવાય છે. પ્રશ્ન:—અશુદ્ધપણું કેમ? ઉત્તર:—જોકે આ ત્રણ અશુદ્ધ પારિણામિકભાવ વ્યવહારથી સંસારી જીવમાં છે તોપણ "सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया" [શુદ્ધનયે સર્વ (સંસારી) જીવો ખરેખર શુદ્ધ છે]" એ વચનથી શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ (સંસારી જીવમાં) એ ત્રણે ભાવ નથી અને મુક્ત જીવમાં તો સર્વથા નથી, એ હેતુથી અશુદ્ધપણું કહેવાય છે. ત્યાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પારિણામિક-ભાવમાંથી [1]શુદ્ધપારિણામિકભાવ ધ્યાનના કાળે ધ્યેયરૂપ હોય છે, ધ્યાનરૂપ હોતો નથી, કારણ કે ધ્યાનપર્યાય વિનશ્વર છે અને શુદ્ધ પારિણામિકભાવ તો દ્રવ્યરૂપ હોવાથી અવિનશ્વર છે. આમ ભાવાર્થ છે.

ઓપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની સમ્યક્ત્વ-માર્ગણા—મિથ્યાદર્શન, સાસાદન અને મિશ્ર એ ત્રણ વિપરીત ભેદસહિત—છ પ્રકારની જાણવી. ૧૨. સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીપણાથી વિસદૃશ એવા પરમાત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન સંજ્ઞી-

---

૧. ત્રણે કાળે શુદ્ધતા પ્રગટ કરવા માટે આ દ્રવ્યરૂપ શુદ્ધ પારિણામિકભાવ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે.

किन्तु पूर्वमेवानादिसन्तानरूपेण शरीरेणावृतास्तिष्ठन्ति ततः कारणात्प्रदेशानां संहारो न भवति, विस्तारश्च शरीरनामकर्माधीन एव, न च स्वभावस्तेन कारणेन शरीराभावे विस्तारो न भवति। अपरमप्युदाहरणं दीयते—यथा हस्तचतुष्टयप्रमाणवस्त्रं पुरुषेण मुष्टौ बद्धं तिष्ठति पुरुषाभावे सङ्कोचविस्तारौ वा न करोति, निष्पत्तिकाले सार्द्रं मृन्मयभाजनं वा शुष्कं सज्जलाभावे सति; तथा जीवोऽपि पुरुषस्थानीयजलस्थानीय-शरीराभावे विस्तारसंकोचौ न करोति। यत्रैव मुक्तस्तत्रैव तिष्ठतीति ये केचन वदन्ति, तन्निषेधार्थं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्वन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामात् चेति हेतुचतुष्टयेन तथैवाविद्धकुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालावुवदेरण्डवीजवदग्निशिखावच्चेति दृष्टान्त-चतुष्टयेन च स्वभावोर्द्धगमनं ज्ञातव्यं, तच्च लोकाग्रपर्यन्तमेव, न च परतो धर्मास्ति-कायाभावादिति। 'नित्या' इति विशेषणं तु, मुक्तात्मनां कल्पशतप्रमितकाले गते

પ્રદેશ તો પહેલેથી જ અનાદિસંતાનરૂપે શરીરથી આવૃત્ત રહ્યા છે તેથી (જીવના) પ્રદેશોનો સંકોચ (પાછળથી) થતો નથી. વળી વિસ્તાર શરીરનામકર્મને આધીન જ છે, સ્વભાવ નથી; તે કારણે શરીરનો અભાવ થતાં પ્રદેશોનો વિસ્તાર થતો નથી. અહીં અન્ય પણ ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે: (૧) જેમ ચાર હાથ લાંબું વસ્ત્ર કોઈ મનુષ્યે મૂઠીમાં રાખ્યું હોય તે, (મૂઠી ખોલી નાખ્યા પછી) પુરુષના અભાવમાં સંકોચ કે વિસ્તાર કરતું નથી, અથવા (૨) જેમ ભીની માટીનું વાસણ બનતી વખતે સંકોચ અને વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે પણ જ્યારે તે સુકાઈ જાય છે ત્યારે જળનો અભાવ થવાથી સંકોચ અને વિસ્તાર પામતું નથી; તેમ (મુક્ત) જીવ પણ (૧) પુરુષસ્થાનીય અથવા (૨) જળસ્થાનીય શરીરનો અભાવ થતાં સંકોચ-વિસ્તાર પામતો નથી.

કોઈ કહે છે કે "જીવ જ્યાં મુક્ત થાય છે ત્યાં જ રહે છે" તેનો નિષેધ કરવા માટે, પૂર્વના પ્રયોગથી, અસંગ હોવાથી, બંધનો છેદ થવાથી તથા ગતિ પરિણામથી—આ ચાર હેતુઓ દ્વારા, તેમ જ કુંભારના ઘૂમતા ચાકની જેમ, જેનો માટીનો લેપ દૂર થયો હોય એવા તુંબડાની જેમ, એરંડના બીજની જેમ અને અગ્નિની શિખાની જેમ—આ ચાર દૃષ્ટાંતો દ્વારા, જીવને 'સ્વભાવથી જ ઊર્ધ્વગમન જાણવું,' અને તે (ઊર્ધ્વગમન) લોકના અગ્રભાગ સુધી જ થાય છે એથી આગળ થતું નથી કેમકે ધર્માસ્તિકાયનો (આગળ) અભાવ છે.

'સિદ્ધ ભગવાન નિત્ય છે' એમ જે 'નિત્ય' વિશેષણ છે તે, સદાશિવવાદી એમ કહે છે કે 'કલ્પપ્રમાણ સમય વીત્યે જ્યારે જગત શૂન્ય થઈ જાય છે ત્યારે મુક્ત

देहादिपरद्रव्येष्वेकत्वभावनापरिणतो वहिरात्मा, तस्मात्प्रतिपक्षभूतोऽन्तरात्मा। अथवा हेयोपादेयविचारकचित्तं, निर्दोषपरमात्मनो भिन्ना रागादयो दोषाः, शुद्धचैतन्यलक्षण आत्मा, इत्युक्तलक्षणेषु चित्तदोषात्मसु त्रिषु वीतरागसर्वज्ञप्रणीतेषु अन्येषु वा पदार्थेषु यस्य परस्परसापेक्षनयविभागेन श्रद्धानं ज्ञानं च नास्ति स वहिरात्मा, तस्माद्विसदृशोऽन्तरात्मेति रूपेण वहिरात्मान्तरात्मनोर्लक्षणं ज्ञातव्यम्। परमात्मलक्षणं कथ्यते— सकलविमलकेवलज्ञानेन येन कारणेन समस्तं लोकालोकं जानाति व्याप्नोति तेन कारणेन विष्णुर्भण्यते। परमब्रह्मसंज्ञनिजशुद्धात्मभावनासमुत्पन्नसुखामृततृप्तस्य सत उर्वशीरम्भातिलोत्तमाभिर्देवकन्याभिरपि यस्य ब्रह्मचर्यव्रतं न खण्डितं स परमब्रह्म भण्यते। केवलज्ञानादिगुणैश्वर्ययुक्तस्य सतो देवेन्द्रादयोऽपि तत्पदाभिलाषिणः सन्तो यस्याज्ञां कुर्वन्ति स ईश्वराभिधानो भवति। केवलज्ञानशब्दवाच्यं गतं ज्ञानं यस्य स सुगतः, अथवा शोभनमविनश्वरं मुक्तिपदं गतः सुगतः। "शिवं परमकल्याणं निर्वाणं [1]ज्ञानमक्षयम्। प्राप्तं मुक्तिपदं येन स शिवः परिकीर्त्तितः। १।" इति श्लोककथित-

હોવાથી દેહાદિ પરદ્રવ્યોમાં એકત્વભાવનારૂપ પરિણમેલો જીવ બહિરાત્મા છે, તેનાથી પ્રતિપક્ષભૂત અંતરાત્મા છે. અથવા હેય અને ઉપાદેયનો વિચાર કરનારું 'ચિત્ત', નિર્દોષ પરમાત્માથી ભિન્ન રાગાદિ 'દોષ' અને શુદ્ધચૈતન્યલક્ષણ 'આત્મા'; —એ ત્રણનાં તથા વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત અન્ય પદાર્થોનાં જેને પરસ્પર સાપેક્ષ નયવિભાગથી શ્રદ્ધાન અને જ્ઞાન નથી તે બહિરાત્મા છે, તેનાથી વિરુદ્ધ અંતરાત્મા છે—એ રીતે બહિરાત્મા અને અંતરાત્માનું લક્ષણ જાણવું.

(હવે) પરમાત્માનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છેઃ—જેથી સકળવિમળ કેવળજ્ઞાનવડે સમસ્ત લોકાલોકને જાણે છે—વ્યાપે છે તેથી 'વિષ્ણુ' કહેવાય છે. પરમબ્રહ્મ નામક નિજ-શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખામૃતવડે તૃપ્ત હોવાથી ઉર્વશી, રંભા, તિલોત્તમા વગેરે દેવકન્યાઓ વડે પણ જેમનું બ્રહ્મચર્યવ્રત ખંડિત થતું નથી તે 'પરમબ્રહ્મ' કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણરૂપી ઐશ્વર્યથી સહિત હોવાને લીધે દેવેન્દ્રાદિ પણ તે પદની અભિલાષા કરતા થકા જેમની આજ્ઞા માને છે તે 'ઈશ્વર' નામ પામે છે. કેવળજ્ઞાન શબ્દથી વાચ્ય, 'સુ' અર્થાત્ ઉત્તમ. 'ગત' અર્થાત્ જ્ઞાન જેમને છે તે 'સુગત' છે, અથવા જે શોભાયમાન અવિનશ્વર મુક્તિપદને પામ્યા છે તે 'સુગત' છે. "शिवं परम-कल्याणं निर्वाणं ज्ञानमक्षयम्। प्राप्तं मुक्तिपदं येन स शिवः परिकीर्त्तितः। १।" (શિવ

१. 'ध्यानम्' इति पाठान्तरम्।

पयोग इति, स्वेहापूर्वेष्टानिष्टविकल्परूपेण विशेषरागद्वेषपरिणमनं कर्मचेतना, केवलज्ञान-रूपा शुद्धचेतना इत्युक्तलक्षणोपयोगश्चेतना च यत्र नास्ति स भवत्यजीव इति विज्ञेयः। 'पुण' पुनः पश्चाज्जीवाधिकारानन्तरं। "पुग्गलधम्मो अधम्म आयासं कालो" स च पुद्गलधर्माधर्माकाशकालद्रव्यभेदेन पञ्चधा। पूरणगलनस्वभावत्वात्पुद्गल इत्युच्यते। गतिस्थित्यवगाहवर्त्तनालक्षणा धर्माधर्माकाशकालाः, "पुग्गल मुत्तो" पुद्गलो मूर्त्तः। कस्मात्? "रूवादिगुणो" रूपादिगुणसहितो यतः। "अमुत्ति सेसा हु" रूपादिगुणाभावादमूर्त्ता भवन्ति पुद्गलाच्छेपाश्चत्वार इति। तथाहि— यथा अनन्त-ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणचतुष्टयं सर्वजीवसाधारणं तथा रूपरसगन्धस्पर्शगुणचतुष्टयं सर्वपुद्गल-साधारणं, यथा च शुद्धबुद्धैकस्वभावसिद्धजीवे अनन्तचतुष्टयमतीन्द्रियं तथैव शुद्धपुद्गल-परमाणुद्रव्ये रूपादिचतुष्टयमतीन्द्रियं, यथा रागादिस्नेहगुणेन कर्मबन्धावस्थायां ज्ञानादि-चतुष्टयस्याशुद्धत्वं तथा स्निग्धरूक्षत्वगुणेन द्व्यणुकादिबन्धावस्थायां रूपादिचतुष्टयस्या-शुद्धत्वं, यथा निःस्नेहनिजपरमात्मभावनाबलेन रागादिस्निग्धत्वविनाशे सत्यनंतचतु-

---

ઈહાપૂર્વક ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિકલ્પરૂપે વિશેષ રાગ-દ્વેષના પરિણમનરૂપ 'કર્મચેતના' છે, કેવળજ્ઞાનરૂપ 'શુદ્ધચેતના' છે. એ રીતે ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના લક્ષણવાળાં ઉપયોગ અને ચેતના જયાં નથી તે અજીવ છે એમ જાણવું; 'પુણ' પછી, અર્થાત્ જીવ અધિકારની પછી "पुग्गलधम्मो अधम्म आयासं कालो" અને તે (અજીવ) પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્યના ભેદથી પાંચ પ્રકારે છે.

પૂરણ અને ગલનનો સ્વભાવ હોવાથી પુદ્‌ગલ કહેવાય છે. ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહ અને વર્તના (હેતુરૂપ) લક્ષણવાળાં (ક્રમપૂર્વક) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્ય છે. "पुग्गल मुत्तो" પુદ્‌ગલ મૂર્ત છે. શા માટે? "रूवादिगुणो" રૂપાદિ ગુણવાળું છે માટે. "अमुत्ति सेसा हु" પુદ્‌ગલ સિવાયનાં બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો રૂપાદિ ગુણો વિનાનાં હોવાથી અમૂર્ત છે. તે આ રીતે—

જેમ અનંતજ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય—એ ચારે ગુણ સર્વ જીવોમાં સામાન્ય છે તેમ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ—એ ચારે ગુણ સર્વ પુદ્‌ગલોમાં સામાન્ય છે અને જેમ શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક-સ્વભાવવાળા સિદ્ધ જીવમાં અનંતચતુષ્ટય અતીન્દ્રિય છે તેમ જ શુદ્ધ પુદ્‌ગલ એવા પરમાણુદ્રવ્યમાં રૂપાદિ ચતુષ્ટય અતીન્દ્રિય છે. જેમ રાગાદિ સ્નેહગુણથી કર્મબંધની અવસ્થામાં જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટયનું અશુદ્ધપણું છે તેમ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વગુણથી દ્વિ-અણુકાદિ બંધ-અવસ્થામાં રૂપાદિ ચતુષ્ટયનું અશુદ્ધપણું છે. જેમ સ્નેહરહિત નિજ-પરમાત્મભાવનાના બળે રાગાદિ સ્નિગ્ધત્વનો વિનાશ થતાં અનંતચતુષ્ટય શુદ્ધ હોય છે

एतस्य शुद्धत्वं तथा जघन्यगुणानां बन्धो न भवतीति वचनात्परमाणुद्रव्ये स्निग्धरूक्षत्व-
गुणस्य जघन्यत्वे सति स्पर्शादिचतुष्टयस्य शुद्धत्वमवबोद्धव्यमित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

अथ पुद्गलद्रव्यस्य विभावव्यञ्जनपर्यायान्प्रतिपादयति :

सद्दो बंधो सुहुमो थूलो संठाणभेदतमछाया ।
उज्जोदादवसहिया पुग्गलदव्वस्स पज्जाया ॥ १६ ॥

शब्दः बन्धः सूक्ष्मः स्थूलः संस्थानभेदतमश्छायाः ।
उद्योतातपसहिताः पुद्गलद्रव्यस्य पर्यायाः ॥ १६ ॥

व्याख्या—शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतसहिताः पुद्गलद्रव्यस्य पर्याया भवन्ति । अथ विस्तरः—भाषात्मकोऽभाषात्मकश्च द्विविधः शब्दः । तत्राक्षरानक्षरात्मभेदेन भाषात्मको द्विधा भवति । तत्राप्यक्षरात्मकः संस्कृतप्राकृतापभ्रंश-पैशाचिकादिभाषाभेदेनार्यम्लेच्छमनुष्यादिव्यवहारहेतुर्बहुधा । अनक्षरात्मकस्तु द्वीन्द्रियादि-

---

તેમ "જઘન્ય ગુણોનો બંધ થતો નથી" એ વચન અનુસાર પરમાણુદ્રવ્યમાં સ્નિગ્ધ રૂક્ષત્વગુણની જઘન્યતા હોતાં રૂપાદિ ચતુષ્ટયનું શુદ્ધપણું હોય છે એમ જાણવું. આવો અભિપ્રાય છે. ૧૫.

હવે પુદ્‌ગલ દ્રવ્યના વિભાવવ્યંજનપર્યાયોનું પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

ગાથા ૧૬

ગાથાર્થ:—શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ, સંસ્થાન, ભેદ, તમ, છાયા, ઉદ્યોત અને આતપ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યના પર્યાયો છે.

ટીકાઃ—શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂળતા, સંસ્થાન, ભેદ, તમ, છાયા, આતપ અને ઉદ્યોત પુદ્‌ગલ દ્રવ્યના પર્યાયો છે.

હવે વિસ્તાર બતાવે છેઃ—ભાષાત્મક અને અભાષાત્મક એમ શબ્દ બે પ્રકારે છે. ત્યાં અક્ષરરૂપ અને અનક્ષરરૂપ ભેદથી ભાષાત્મક શબ્દના બે ભેદ છે. તેમાં પણ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પિશાચી આદિ ભાષાના ભેદથી, આર્ય કે મ્લેચ્છ મનુષ્યોના વ્યવહારના કારણે અક્ષરાત્મક ભાષા અનેક પ્રકારની છે. અનક્ષરાત્મક ભાષા બે ઇન્દ્રિયાદિ તિર્યંચ

શબ્દ બંધ સૂક્ષમ અરુ થૂલ, સંસથાન અરુ ભેદ સમૂલ;
તમ છાયા આતાપ ઉજાસ, પુદ્‌ગલ કે પર્યાય સમાસ. ૧૬

तिर्यग्जीवेषु सर्वज्ञदिव्यध्वनौ च। अभाषात्मकोऽपि प्रायोगिकवैस्रसिकभेदेन द्विविधः। "ततं वीणादिकं ज्ञेयं विततं पटहादिकम्। घनं तु कांस्यतालादि सुषिरं वंशादिकं विदुः। १।" इति श्लोककथितक्रमेण प्रयोगे भवः प्रायोगिकश्चतुर्धा भवति। विस्रसा स्वभावेन भवो वैस्रसिको मेघादिप्रभवो बहुधा। किञ्च शब्दातीतनिजपरमात्मभावनाच्युतेन शब्दादिमनोज्ञामनोज्ञपञ्चेन्द्रियविषयासक्तेन च जीवेन यदुपार्जितं सुस्वरदुःस्वरनामकर्म तदुदयेन यद्यपि जीवे शब्दो दृश्यते तथापि स जीवसंयोगेनोत्पन्नत्वाद् व्यवहारेण जीवशब्दो भण्यते, निश्चयेन पुनः पुद्गलस्वरूप एवेति। बन्धः कथ्यते— मृत्पिण्डादिरूपेण योऽसौ बहुधा बंधः स केवलः पुद्गलबंधः, यस्तु कर्मनोकर्मरूपः स जीवपुद्गलसंयोगबंधः। किञ्च विशेषः— कर्मबंधपृथग्भूतस्वशुद्धात्मभावनारहितजीवस्यानुपचरितासद्भूतव्यवहारेण द्रव्यबंधः, तथैवाशुद्धनिश्चयेन योऽसौ रागादिरूपो भाव-

---

જીવોમાં અને સર્વજ્ઞની દિવ્યધ્વનિમાં હોય છે. અભાષાત્મક શબ્દ પણ 'પ્રાયોગિક' અને 'વૈસ્રસિક'ના ભેદથી બે પ્રકારે છે. "ततं वीणादिकं ज्ञेयं विततं पटहादिकम्। घनं तु कांस्यतालादि सुषिरं वंशादिकं विदुः॥ (વીણા આદિના શબ્દને 'તત', ઢોલ આદિના શબ્દને 'વિતત', મંજીરા વગેરેના અવાજને 'ઘન' અને બંશી આદિના શબ્દને 'સુષિર' કહે છે.)[1]" એ શ્લોકમાં કહેલા ક્રમ-પ્રમાણે પ્રયોગથી થયેલ એવા 'પ્રાયોગિક' શબ્દ ચાર પ્રકારના છે. વિસ્રસા એટલે સ્વભાવથી થયેલ એવા 'વૈસ્રસિક' શબ્દ વાદળાં વગેરેથી થાય છે તે અનેક પ્રકારના છે.

વિશેષઃ—શબ્દાતીત નિજ પરમાત્માની ભાવનાથી ચ્યુત થયેલ, શબ્દાદિ મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં આસક્ત જીવે જે સુસ્વર અને દુઃસ્વર નામનું નામકર્મ ઉપાર્જિત કર્યું હતું તેના ઉદયથી જોકે જીવમાં શબ્દ દેખાય છે તોપણ તે જીવના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી વ્યવહારથી જીવનો શબ્દ કહેવાય છે, પરંતુ નિશ્ચયથી તો તે શબ્દ પુદ્ગલસ્વરૂપ જ છે.

હવે બંધનું કથન કરવામાં આવે છે —માટીના પિંડાદિરૂપે જે આ અનેક પ્રકારનો બંધ છે તે તો કેવળ પુદ્ગલબંધ જ છે અને જે કર્મ-નોકર્મરૂપ બંધ છે તે જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગરૂપ બંધ છે. વળી વિશેષઃ—કર્મબંધથી પૃથગ્ભૂત સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી રહિત જીવને અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી દ્રવ્યબંધ કહેવાય છે તેમ જ

---

૧. શ્રી પંચાસ્તિકાય તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા ૭૯ ટીકા.

कल्पावस्थायां सिद्धोऽपि यथा भव्यानां बहिरङ्गसहकारिकारणं भवति तथैव स्वकीयोपादानकारणेन स्वयमेव तिष्ठतां जीवपुद्गलानामधर्मद्रव्यं स्थितेः सहकारिकारणम्। लोकव्यवहारेण तु छायावद्वा पृथ्वीवद्वेति सूत्रार्थः। एवमधर्मद्रव्यकथनेन गाथा गता ॥१८॥

अथाकाशद्रव्यमाह :—

अवगासदाणजोग्गं जीवादीणं वियाण आयासं ।
जेण्हं लोगागासं अल्लोगागासमिदि दुविहं ॥ १९ ॥

अवकाशदानयोग्यं जीवादीनां विजानीहि आकाशम् ।
जैनं लोकाकाशं अलोकाकाशं इति द्विविधम् ॥ १९ ॥

व्याख्या—जीवादीनामवकाशदानयोग्यमाकाशं विजानीहि हे शिष्य ! किंविशिष्टं ? "जेण्हं" जिनस्येदं जैनं, जिनेन प्रोक्तं वा जैनम्। तच्च लोकालोकाकाशभेदेन द्विविधमिति। इदानीं विस्तरः—सहजशुद्धसुखामृतरसास्वादेन परमसमरसी-

---

અવસ્થામાં સિદ્ધ પણ જેમ ભવ્યોને બહિરંગ સહકારી કારણ હોય છે તેવી જ રીતે પોતાના ઉપાદાનકારણથી સ્વયમેવ સ્થિતિ ધરતાં જીવ અને પુદ્‌ગલોને અધર્મદ્રવ્ય સ્થિતિનું સહકારી કારણ છે; લોકવ્યવહારથી છાંયા અથવા પૃથ્વીની માફક. આમ સૂત્રાર્થ છે.

એ પ્રમાણે અધર્મદ્રવ્યના કથનથી ગાથા પૂરી થઈ. ૧૮.

હવે આકાશદ્રવ્યનું કથન કરે છે.—

ગાથા ૧૯

ગાથાર્થઃ—જે જીવાદિ દ્રવ્યોને અવકાશ દેવાને યોગ્ય છે તેને જિનેન્દ્રદેવે કહેલું આકાશદ્રવ્ય જાણો. લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એ રીતે આકાશ બે પ્રકારનું છે.

ટીકાઃ—હે શિષ્ય ! જીવાદિને અવકાશ આપવાની યોગ્યતા જેનામાં છે તેને જિનેન્દ્ર-કથિત આકાશદ્રવ્ય જાણ. તે લોક અને અલોકરૂપ આકાશના ભેદથી બે પ્રકારનું છે.

હવે એનો વિસ્તાર કહેવામાં આવે છેઃ— સહજ શુદ્ધ સુખામૃતરસના આસ્વાદ-

---

જીવાદિક સબકૂં અવકાશ, દેય દ્રવ્ય સો ગિનૂં અકાશ;
લોક-અલોક દોય વિધિ અખ્યા, દેવ જિનેશ્વર જૈસેં લખ્યા. ૧૯.

भावेन भरितावस्थेपु केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाधारभूतेपु लोकाकाशप्रमितासंख्येयस्वकीय-शुद्धप्रदेशेपु यद्यपि निश्चयनयेन सिद्धास्तिष्ठन्ति, तथाप्युपचरितासद्भूतव्यवहारेण मोक्ष-शिलायां तिष्ठन्तीति भण्यते इत्युक्तोऽस्ति। स च ईदृशो मोक्षो यत्र प्रदेशे परम-ध्यानेनात्मा स्थितः सन् कर्मरहितो भवति, तत्रैव भवति नान्यत्र। ध्यानप्रदेशे कर्मपुद्गलान् त्यक्त्वा ऊर्ध्वगमनस्वभावेन गत्वा मुक्तात्मानो यतो लोकाग्रे तिष्ठन्तीति तत उपचारेण लोकाग्रमपि मोक्षः प्रोच्यते, यथा तीर्थभूतपुरुषसेवितस्थानमपि भूमि-जलादिरूपमुपचारेण तीर्थं भवति। सुखबोधार्थं कथितमास्ते। यथा तथैव सर्वद्रव्याणि यद्यपि निश्चयनयेन स्वकीयप्रदेशेपु तिष्ठन्ति तथाप्युपचरितासद्भूतव्यवहारेण लोकाकाशे तिष्ठन्तीत्यभिप्रायो भगवतां श्रीनेमिचंद्रसिद्धान्तदेवानामिति ॥ १९ ॥

तमेव लोकाकाशं विशेषेण द्रढयति :—

धम्माऽधम्मा कालो पुग्गलजीवा य संति जावदिये ।
आयासे सो लोगो तत्तो परदो अलोगुत्ति ॥ २० ॥

વાળા પરમસમરસીભાવથી ભરિતાવસ્થ, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણના આધારરૂપ, લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યાત નિજ શુદ્ધપ્રદેશોમાં જોકે નિશ્ચયનયથી સિદ્ધ ભગવંતો રહે છે તોપણ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી 'સિદ્ધ ભગવાન મોક્ષશિલા ઉપર રહે છે' એમ કહેવાય છે; એ પ્રમાણે પહેલાં કહેવાયું છે. આવો મોક્ષ જે પ્રદેશમાં પરમધ્યાન વડે આત્મા સ્થિર થઈને કર્મરહિત થાય છે ત્યાં જ થાય છે, બીજે નહિ; ધ્યાન કરવાના સ્થાનમાં કર્મપુદ્ગલોને છોડીને ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવથી ગતિ કરીને મુક્તાત્માઓ લોકાગ્રે સ્થિર થાય છે તેથી ઉપચારથી લોકના અગ્રભાગને પણ મોક્ષ કહેવાય છે. તીર્થસ્વરૂપ પુરુષે સેવેલું ભૂમિ-જળાદિરૂપ સ્થાન પણ ઉપચારથી તીર્થ (કહેવાય) છે. આમ સહેલાઈથી બોધ થવા માટે કહેવાય છે. તેવી જ રીતે સર્વ દ્રવ્યો, જોકે નિશ્ચયનયથી પોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે તોપણ, ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી લોકાકાશમાં રહે છે. આમ ભગવાન શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાંતિદેવનો અભિપ્રાય જાણવો. ૧૯.

તે જ લોકાકાશને વિશેષપણે દૃઢ કરે છેઃ—

ધર્મ—અધર્મ જીવ પુદ્ગલા, કાલદ્રવ્ય એ સબ હી રહાઃ
જેતેમેં હૈ લોકાકાશ. તાતેં પરેં અલોક અકાશ. ૨૦.

ववहारो" स कालो भवति व्यवहारकालः । स च कथंभूतः ? "परिणामादीलक्खो" परिणामक्रियापरत्वापरत्वेन लक्ष्यत इति परिणामादिलक्ष्यः । इदानीं निश्चयकालः कथ्यते "वट्टणलक्खो य परमट्ठो" वर्तनालक्षणश्च परमार्थकालो भवति । तद्यथा जीवपुद्गलयोः परिवर्तो नवजीर्णपर्यायस्तस्य या समयघटिकादिरूपा स्थितिः स्वरूपं यस्य स भवति द्रव्यपर्यायरूपो व्यवहारकालः । तथाचोक्तं संस्कृतप्राभृतेन "स्थितिः कालसंज्ञका" तस्य पर्यायस्य सम्बन्धिनी याऽसौ समयघटिकादिरूपा स्थितिः सा व्यवहारकालसंज्ञा भवति, न च पर्याय इत्यभिप्रायः । यत एव पर्यायसम्बन्धिनी स्थितिर्व्यवहारकालसंज्ञां भजते तत एव जीवपुद्गलसम्बन्धिपरिणामेन पर्यायेण तथैव देशान्तरचलनरूपया गोदोहनपाकादिपरिस्पन्दलक्षणरूपया वा क्रियया तथैव दूरासन्नचलनकालकृतपरत्वापरत्वेन च लक्ष्यते ज्ञायते यः, स परिणामक्रियापरत्वापरत्वलक्षण इत्युच्यते । अथ द्रव्यरूपनिश्चयकालमाह । स्वकीयोपादानरूपेण स्वयमेव परिणममानानां

પર્યાય સાથે સંબંધવાળી કાળાપર્યાયરૂપ છે) "सो कालो हवेइ ववहारो" તે કાળ વ્યવહારરૂપ છે. અને તે કેવો છે? "परिणामादीलक्खो" પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વથી લક્ષિત થાય છે–જણાય છે તેથી તે પરિણામાદિથી લક્ષ્ય છે.

હવે નિશ્ચયકાળ વિષે કહેવામાં આવે છે. "वट्टणलक्खो य परमट्ठो" જે વર્તનાલક્ષણવાળો છે તે પરમાર્થકાળ છે.

તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે:—જીવ અને પુદ્ગલના પરિવર્તનરૂપ જે નવી અને જૂની પર્યાય તેની સમય–ઘડી ઇત્યાદિરૂપ 'સ્થિતિ' જેનું સ્વરૂપ છે, તે દ્રવ્યપર્યાયરૂપ વ્યવહારકાળ છે. સંસ્કૃતપ્રાભૃતમાં પણ તે જ કહ્યું છે - "स्थितिः कालसंज्ञकाः (સ્થિતિને કાળ એવી સંજ્ઞા છે)." તે પર્યાય સાથે સંબંધવાળી જે સમય, ઘડી વગેરેરૂપ સ્થિતિ છે તે 'સ્થિતિ' વ્યવહારકાળ છે, (પુદ્ગલાદિના પરિવર્તનરૂપ) પર્યાય વ્યવહારકાળ નથી–એવો અભિપ્રાય છે. પર્યાયસંબંધી સ્થિતિને વ્યવહારકાળ એવું નામ મળે છે તેથી જ જીવ અને પુદ્ગલના પરિણામથી–પર્યાયથી તથા એક પ્રદેશથી બીજે પ્રદેશે ચાલવારૂપ અથવા ગાય દોહવી, રસોઈ કરવી વગેરે પરિસ્પંદરૂપ ક્રિયાથી, તેમ જ દૂર કે નજીક ચાલવારૂપ કાળકૃત પરત્વ અને અપરત્વથી તે લક્ષિત થાય છે–જણાય છે તેથી તે વ્યવહારકાળ પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વલક્ષણવાળો કહેવાય છે.

હવે દ્રવ્યરૂપ નિશ્ચયકાળ વિષે કહે છે:—પોતાના ઉપાદાનરૂપે સ્વયમેવ પરિણમતા

पदार्थानां कुम्भकारचक्रस्याधस्तनशिलावत्, शीतकालाध्ययने अग्निवत्, पदार्थपरिणतेर्यत्सहकारित्वं सा वर्त्तना भण्यते। सैव लक्षणं यस्य स वर्त्तनालक्षणः कालाणुद्रव्यरूपो निश्चयकालः, इति व्यवहारकालस्वरूपं निश्चयकालस्वरूपं च विज्ञेयम्।

कश्चिदाह "समयरूप एव निश्चयकालस्तस्मादन्यः कालाणुद्रव्यरूपो निश्चयकालो नास्त्यदर्शनात्?" तत्रोत्तरं दीयते—समयस्तावत्कालस्तस्यैव पर्यायः। स कथं पर्याय इति चेत्? पर्यायस्योत्पन्नप्रध्वंसित्वात्। तथाचोक्तं "समओ उप्पण्ण पद्धंसी"। स च पर्यायो द्रव्यं विना न भवति, पश्चात्तस्य समयरूपपर्यायकालस्योपादानकारणभूतं द्रव्यं तेनापि कालरूपेण भाव्यम्। इन्धनाग्निसहकारिकारणोत्पन्नस्यौदनपर्यायस्य तन्दुलोपादानकारणवत्, अथ कुम्भकारचक्रचीवरादिवहिरंगनिमित्तोत्पन्नस्य मृण्मयघटपर्यायस्य मृत्पिण्डोपादानकारणवत्, अथवा नरनारकादिपर्यायस्य जीवोपादानकारणवदिति। तदपि कस्मादुपादानकारणसदृशं कार्यं भवतीति वचनात्। अथ मतं "समयादिकाल-

---

પદાર્થોને—કુંભારના ચાકડાને ફરવામાં નીચેની શિલાના સહકારીપણાની પેઠે, ઠંડીમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને અધ્યયનમાં અગ્નિના સહકારીપણાની પેઠે—પદાર્થપરિણતિમાં જે સહકારીપણું તેને 'વર્તના' કહે છે; એ 'વર્તના' જેનું લક્ષણ છે તે, વર્તનાલક્ષણવાળો કાળાણુદ્રવ્યરૂપ 'નિશ્ચયકાળ' છે.

એ રીતે વ્યવહારકાળ અને નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ જાણવું.

કોઈ કહે છે કે સમયરૂપ જ નિશ્ચયકાળ છે; તેનાથી ભિન્ન બીજો કાળાણુદ્રવ્યરૂપ નિશ્ચયકાળ નથી કેમકે તે દેખવામાં આવતો નથી. તેનો ઉત્તર આપે છે:—પ્રથમ તો સમય કાળનો જ પર્યાય છે. સમય કાળનો પર્યાય કેવી રીતે છે? પર્યાય ઉત્પન્નધ્વંસી હોય છે તેથી. તથા કહ્યું છે કે "समओ[1] उप्पण्ण पद्धंसी। (સમય ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે.)" અને તે પર્યાય દ્રવ્ય વિના હોતો નથી. તે સમયરૂપ પર્યાયકાળના ઉપાદાનકારણરૂપ દ્રવ્ય તે પણ કાળરૂપ હોવું જોઈએ. ઈંધન, અગ્નિ આદિ સહકારી કારણથી ઉત્પન્ન ભાતરૂપ પર્યાયના ઉપાદાનકારણ ચોખાની જેમ, કુંભાર, ચાક, દોરી આદિ બહિરંગ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન માટીના ઘટપર્યાયના ઉપાદાનકારણ માટીના પિંડાની જેમ, અથવા નર–નારકાદિ પર્યાયના ઉપાદાનકારણ જીવની જેમ સમય, ઘડી આદિ કાળનું ઉપાદાનકારણ કાળદ્રવ્ય હોવું જોઈએ. તે પણ શા માટે? 'ઉપાદાનકારણના જેવું જ કાર્ય થાય છે' એવું વચન હોવાથી.

---

1 શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૧૩૯ ટીકા ભાગ.

पर्यायाणां कालद्रव्यमुपादानकारणं न भवति; किन्तु समयोत्पत्तौ मन्दगतिपरिणत-पुद्गलपरमाणुस्तथा निमेषकालोत्पत्तौ नयनपुटविघटनं, तथैव घटिकाकालपर्यायोत्पत्तौ घटिकासामग्रीभूतजलभाजनपुरुषहस्तादिव्यापारो, दिवसपर्याये तु दिनकरबिम्बमुपादान-कारणमिति।" नैवम्। यथा तन्दुलोपादानकारणोत्पन्नस्य सदोदनपर्यायस्य शुक्ल-कृष्णादिवर्णा, सुरभ्यसुरभिगन्ध—स्निग्धरूक्षादिस्पर्श— मधुरादिरसविशेषरूपा गुणा दृश्यन्ते। तथा पुद्गलपरमाणुनयनपुटविघटनजलभाजनपुरुषव्यापारादिदिनकरबिम्बरूपैः पुद्गलपर्यायैरुपादानभूतैः समुत्पन्नानां समयनिमिषघटिकादिकालपर्यायाणामपि शुक्ल-कृष्णादिगुणाः प्राप्नुवन्ति, न च तथा। उपादानकारणसदृशं कार्यमिति वचनात्। किं बहुना। योऽसावनाद्यनिधनस्तथैवामूर्तो नित्यः समयाद्युपादानकारणभूतोऽपि समयादिविकल्परहितः कालाणुद्रव्यरूपः स निश्चयकालो, यस्तु सादिसान्तसमयघटिका-प्रहरादिविवक्षितव्यवहारविकल्परूपस्तस्यैव द्रव्यकालस्य पर्यायभूतो व्यवहारकाल इति।

હવે એમ માનવામાં આવે કે "સમય આદિ કાળના પર્યાયોનું ઉપાદાનકારણ કાળદ્રવ્ય નથી, પરંતુ સમયરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં મંદગતિપરિણત પુદ્ગલપરમાણુ, નિમેષરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં આંખોનું મીંચાવું અને ઉઘડવું, ઘડીરૂપ કાળપર્યાયની ઉત્પત્તિમાં ઘડીની સામગ્રીરૂપ પાણીનો વાટકો, માણસના હાથ આદિનો વ્યાપાર અને દિવસરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં સૂર્યનું બિંબ ઉપાદાનકારણ છે." પણ એમ નથી. જો એમ હોય તો, જેમ ચાવલરૂપ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાતરૂપ પર્યાયમાં સફેદ, કૃષ્ણ વગેરે રંગ, સારી કે નરસી ગંધ, સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષાદિ સ્પર્શ, મધુર વગેરે રસ ઇત્યાદિ વિશેષ ગુણો દેખાય છે, તેમ પુદ્ગલપરમાણુ, આંખોનું મીંચાવું–ઉઘડવું, પાણીનો કટોરો અને મનુષ્યનો વ્યાપાર આદિ, તથા સૂર્યબિંબરૂપ ઉપાદાનભૂત પુદ્ગલપર્યાયોથી ઉત્પન્ન સમય, નિમિષ, ઘડી, દિવસ આદિ કાળપર્યાયોમાં પણ સફેદ, કૃષ્ણ આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થવા જોઈએ! પણ તેમ થતું નથી કારણ કે ઉપાદાનકારણ સમાન કાર્ય થાય છે એવું વચન છે.

ઘણું કહેવાથી શું? જે અનાદિનિધન છે, અમૂર્ત છે, નિત્ય છે, સમયાદિના ઉપાદાનકારણભૂત હોવા છતાં સમયાદિના ભેદરહિત છે, તે કાલાણુદ્રવ્યરૂપ નિશ્ચયકાળ છે. અને જે સાદિ–સાન્ત છે, સમય, ઘડી, પ્રહર આદિ વિવક્ષિત વ્યવહારનયના ભેદરૂપ છે તે, તે જ દ્રવ્યકાળના પર્યાયરૂપ વ્યવહારકાળ છે.

अयमत्र भावः। यद्यपि काललब्धिवशेनानन्तसुखभाजनो भवति जीवस्तथापि विशुद्ध-ज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मतत्त्वस्य सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानसमस्तवहिर्द्रव्येच्छानिवृत्ति-लक्षणतपश्चरणरूपा या निश्चयचतुर्विधाराधना सैव तत्रापादानकारणं ज्ञातव्यम् न च कालस्तेन स हेय इति ।। २१ ।।

अथ निश्चयकालस्यावस्थानक्षेत्रं द्रव्यगणनां च प्रतिपादयति :—

लोयायासपदेसे इक्किक्के जे ठिया हु इक्किक्का ।
रयणाणं रासी इव ते कालाणू असंखदव्वाणि ॥ २२ ॥

लोकाकाशप्रदेशे एकैकस्मिन् ये स्थिताः हि एकैकाः ।
रत्नानां राशिः इव ते कालाणवः असंख्यद्रव्याणि ।। २२ ।।

व्याख्या—"लोयायासपदेसे इक्किक्के जे ठिया हु इक्किक्का" लोकाकाश-प्रदेशेष्वेकैकेषु ये स्थिता एकैकसंख्योपेता "हु" स्फुटं। क इव ? "रयणाणं रासी इव"

સારાંશ એ છે કે—જોકે કાળલબ્ધિના વશે જીવ અનંતસુખનું ભાજન થાય છે, તોપણ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજપરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણરૂપ તથા સમસ્ત બહિર્દ્રવ્યની ઇચ્છાની નિવૃત્તિ જેનું લક્ષણ છે એવા તપશ્ચરણરૂપ જે નિશ્ચય ચતુર્વિધ આરાધના છે તે જ તેમાં ઉપાદાનકારણ જાણવું, કાળ નહિ; તેથી તે (કાળ) હેય છે. ૨૧.

હવે નિશ્ચયકાળના રહેવાના ક્ષેત્રનું તથા દ્રવ્યની સંખ્યાનું પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

ગાથા ૨૨

ગાથાર્થઃ—જે લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ પર રત્નોના ઢગલાની જેમ ભિન્ન-ભિન્નપણે એક એક સ્થિત છે તે કાલાણુ અસંખ્ય દ્રવ્ય છે.

ટીકાઃ—"लोयायासपदेसे इक्किक्के जे ठिया हु इक्किक्का" લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ ઉપર જે એક એક સંખ્યામાં સ્થિત છે, "हु" સ્પષ્ટપણે, કોની પેઠે ? "रयणाणं

લોકાકાશ-પ્રદેશનિ માંહિ, એક એક પરિ જુદે ગિણાંહિ;
જે અસંખ્ય તિષ્ઠે થિરરૂપ, કાલાણૂ જિમ રત્નનિ તૂપ. ૨૨.

परस्परतादात्म्यपरिहारेण रत्नानां राशिरिव । "ते कालाणू" ते कालाणवः । कति संख्योपेताः? "असंखदव्वाणि" लोकाकाशप्रमितासंख्येयद्रव्याणीति । तथाहि यथा अंगुलिद्रव्यस्य यस्मिन्नेव क्षणे वक्रपर्यायोत्पत्तिस्तस्मिन्नेव क्षणे पूर्वाजुपर्याय-विनाशोऽङ्गुलिरूपेण ध्रौव्यमिति द्रव्यसिद्धिः । यथैव च केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपेण कार्यसमयसारस्योत्पादो निर्विकल्पसमाधिरूपकारणसमयसारस्य विनाशस्तदुभयाधारपर-मात्मद्रव्यत्वेन ध्रौव्यमिति वा द्रव्यसिद्धिः । तथा कालाणोरपि मन्दगतिपरिणतपुद्गल-परमाणुना व्यक्तीकृतस्य कालाणूपादानकारणोत्पन्नस्य य एव वर्तमानसमयस्योत्पादः स एवातीतसमयापेक्षया विनाशस्तदुभयाधारकालाणुद्रव्यत्वेन ध्रौव्यमित्युत्पादव्यय-ध्रौव्यात्मककालद्रव्यसिद्धिः । लोकबहिर्भागे कालाणुद्रव्याभावात् कथमाकाशद्रव्यस्य परिणति-रिति चेत्? अखण्डद्रव्यत्वादेकदेशदण्डाहतकुम्भकारचक्रभ्रमणवत्, तथैवैकदेशमनोहर-स्पर्शनेन्द्रियविषयानुभवसर्वाङ्गसुखवत्, लोकमध्यस्थितकालाणुद्रव्यधारणैकदेशेनापि सर्वत्र

रासी इव" પરસ્પર તાદાત્મ્યરહિત રત્નોની રાશિની જેમ. "ते कालाणू" તે કાલાણુઓ છે. તે કેટલી સંખ્યાવાળા છે? "असंखदव्वाणि" લોકાકાશના પ્રદેશપ્રમાણ અસંખ્ય દ્રવ્યો છે. વિશેષ—જેવી રીતે આંગળીને વક્ર પર્યાયની ઉત્પત્તિ જે ક્ષણે થાય છે તે જ ક્ષણે પૂર્વના સીધા પર્યાયનો વ્યય થાય છે અને આંગળીપણું ધ્રુવપણું રહે છે—એ પ્રમાણે દ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે; તથા જેવી રીતે કેવળજ્ઞાનાદિની વ્યક્તિરૂપે કાર્ય-સમયસારનો ઉત્પાદ, નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ કારણ સમયસારનો વિનાશ અને તે બન્નેના આધારભૂત પરમાત્મ-દ્રવ્યપણે ધ્રૌવ્ય છે—એ રીતે પણ દ્રવ્યની સિદ્ધિ છે; તેવી રીતે કાલાણુને પણ મંદગતિથી પરિણમેલા પુદ્ગલપરમાણુ વડે પ્રગટ કરેલ અને કાલાણુરૂપ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલ જે વર્તમાન સમયનો ઉત્પાદ છે તે જ ભૂતકાળના સમયની અપેક્ષાએ વિનાશ અને તે બન્નેના આધારભૂત કાલાણુદ્રવ્યરૂપે ધ્રૌવ્ય છે—એ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યાત્મક કાળદ્રવ્યની સિદ્ધિ છે.

શંકા:—લોકાકાશની બહારના ભાગમાં કાલાણુદ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી આકાશ-દ્રવ્યનું પરિણમન (અલોકાકાશમાં) કેવી રીતે થાય? સમાધાન:— આકાશ અખંડ દ્રવ્ય હોવાથી, જેમ કુંભારના ચાકડાના એક ભાગમાં લાકડીથી ફેરવામાં આવતાં આખો ચાકડો ભ્રમણ કરે છે, તથા સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયનો એક ભાગમાં મનોહર અનુભવ કરવાથી સમસ્ત શરીરમાં સુખનો અનુભવ થાય છે, તેમ લોકાકાશમાં રહેલાં કાલાણુદ્રવ્ય આકાશના એક ભાગમાં સ્થિત હોવા છતાં આખા આકાશમાં પરિણમન થાય છે.

परिणमनं भवतीति कालद्रव्यं शेषद्रव्याणां परिणतेः सहकारिकारणं भवति । कालद्रव्यस्य किं सहकारिकारणमिति ? यथाकाशद्रव्यमशेषद्रव्याणामाधारः स्वस्यापि, तथा कालद्रव्यमपि परेषां परिणतिसहकारिकारणं स्वस्यापि । अथ मतं यथा कालद्रव्यं स्वस्योपादानकारणं परिणतेः सहकारिकारणं च भवति तथा सर्वद्रव्याणि, कालद्रव्येण किं प्रयोजनमिति ? नैवम् ; यदि पृथग्भूतसहकारिकारणेनप्रयोजनं नास्ति तर्हि सर्वद्रव्याणां साधारणगतिस्थित्यवगाहनविषये धर्माधर्माकाशद्रव्यैरपि सहकारिकारणभूतैः प्रयोजनं नास्ति । किञ्च, कालस्य घटिकादिवसादिकार्यं प्रत्यक्षेण दृश्यते; धर्मादीनां पुनरागमकथनमेव, प्रत्यक्षेण किमपि कार्यं न दृश्यते; ततस्तेषामपि कालद्रव्यस्यैवाभावः प्राप्नोति । ततश्च जीवपुद्गलद्रव्यद्वयमेव, स चागमविरोधः । किञ्च, सर्वद्रव्याणां परिणतिसहकारित्वं कालस्यैव गुणः, घ्राणेन्द्रियस्य रसास्वादनमिवान्यद्रव्यस्य गुणोऽन्यद्रव्यस्य कर्तुं नायाति द्रव्यसंकरदोषप्रसंगादिति ।

શંકાઃ—કાળદ્રવ્ય બાકીનાં બીજાં દ્રવ્યોનાં પરિણમનને સહકારી કારણ થાય છે; કાળદ્રવ્યને પરિણમનમાં કોણ સહકારી કારણ થાય છે? સમાધાનઃ—જેમ આકાશદ્રવ્ય બીજાં બધાં દ્રવ્યોનો આધાર છે અને પોતાનો પણ આધાર છે, તેમ કાળદ્રવ્ય પણ બીજાં દ્રવ્યોનાં પરિણમનમાં સહકારી કારણ છે અને પોતાના પરિણમનમાં પણ સહકારી કારણ છે.

શંકાઃ—જેવી રીતે કાળદ્રવ્ય પોતાના પરિણમનમાં ઉપાદાનકારણ છે અને સહકારી કારણ પણ છે તેમ બધાં દ્રવ્યો પણ પોતાના પરિણમનમાં ઉપાદાન અને સહકારી કારણ હો; તે દ્રવ્યોના પરિણમનમાં કાળદ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે? સમાધાન—એમ નથી. જો પોતાનાથી ભિન્ન સહકારી કારણનું પ્રયોજન ન હોય તો સર્વદ્રવ્યોનાં સામાન્ય ગતિ, સ્થિતિ અને અવગાહનની બાબતમાં સહકારી કારણભૂત એવાં ધર્મ, અધર્મ અને આકાશદ્રવ્યનું પણ કોઈ પ્રયોજન ન રહે. વળી, કાળદ્રવ્યનું ઘડી, દિવસ આદિ કાર્ય તો પ્રત્યક્ષપણે દેખાય છે પણ ધર્મ વગેરે દ્રવ્યોનું તો આગમકથન જ છે, પ્રત્યક્ષપણે તેમનું કોઈ કાર્ય દેખાતું નથી, તેથી કાળદ્રવ્યની પેઠે તેમનો પણ અભાવ પ્રાપ્ત થાય; અને તો પછી જીવ અને પુદ્‌ગલ બે જ દ્રવ્ય રહે. પણ તે તો (તેમ માનવું તે તો) આગમથી વિરુદ્ધ છે. વળી, સર્વદ્રવ્યોને પરિણમનમાં સહકારી થવું એ કાળદ્રવ્યનો જ ગુણ છે; જેમ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી રસાસ્વાદ થઈ શકતો નથી તેમ અન્ય દ્રવ્યનો ગુણ અન્ય દ્રવ્ય દ્વારા થઈ શકતો નથી કેમકે એમ માનવાથી દ્રવ્યસંકરરૂપ દોષનો પ્રસંગ આવે છે.

कश्चिदाह—यावत्कालेनैकाकाशप्रदेशं परमाणुर्गच्छति तावत्कालेन समयो भवतीत्युक्तमागमे एकसमयेन चतुर्दशरज्जुगमने यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्तः समयाः प्राप्नुवन्ति। परिहारमाह—एकाकाशप्रदेशातिक्रमेण यत् समयव्याख्यानं कृतं तन्मन्दगत्यपेक्षया, यत्पुनरेकसमये चतुर्दशरज्जुगमनव्याख्यानं तत्पुनः शीघ्रगत्यपेक्षया। तेन कारणेन चतुर्दशरज्जुगमनेऽप्येकसमयः। तत्र दृष्टान्तः- कोऽपि देवदत्तो योजनशतं मन्दगत्या दिनशतेन गच्छति। स एव विद्याप्रभावेण शीघ्रगत्या दिनेनैकेनापि गच्छति तत्र किं दिनशतं भवति। किन्त्वेक एव दिवसः। तथा चतुर्दशरज्जुगमनेऽपि शीघ्रगमनेनैक एव समयः।

किञ्च-- स्वयं विषयानुभवरहितोऽप्ययं जीवः परकीयविषयानुभवं दृष्टम् श्रुतं च मनसि स्मृत्वा यद्विषयाभिलाषं करोति तदपध्यानं भण्यते, तत्प्रभृतिसमस्तजाल-रहितं स्वसंवित्तिसमुत्पन्नसहजानन्दैकलक्षणसुखरसास्वादसहितं यत्तद्वीतरागचारित्रं भवति।

કોઈ કહે છે—'જેટલા કાળમાં આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં પરમાણુ ગમન કરે છે તેટલા કાળને સમય કહે છે' એમ આગમમાં કહ્યું છે તો એક સમયમાં પરમાણુ ચૌદ રાજુ ગમન કરતાં જેટલા આકાશપ્રદેશો ઓળંગે તેટલા સમય થવા જોઈએ! તેનું સમાધાન કરે છેઃ—પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશથી બીજા પ્રદેશે જાય તેટલા કાળને સમય શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તે પરમાણુની મંદગતિની અપેક્ષાએ છે અને જે પરમાણુનું એક સમયમાં ચૌદ રાજુ ગતિ કરવાનું કથન છે તે તો શીઘ્ર ગતિ કરવાની અપેક્ષાએ છે; તેથી પરમાણુ ચૌદ રાજુ ગમન કરે તોપણ એક સમય જ થાય છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત એ છે કે કોઈ દેવદત્ત નામનો પુરુષ મંદગતિથી ચાલીને સો દિવસોમાં સો યોજન ચાલે છે અને તે જ પુરુષ વિદ્યાના પ્રભાવથી શીઘ્ર ગતિ કરીને એક દિવસમાં પણ સો યોજન જાય છે તો શું તેને સો યોજન ચાલવામાં સો દિવસ લાગે છે? ના, પણ એક જ દિવસ લાગે છે; તેવી જ રીતે ચૌદ રાજુ ગમન કરવામાં પણ શીઘ્રગમનને લીધે પરમાણુને એક જ સમય લાગે છે.

વળી વિશેષ—સ્વયં વિષયોના અનુભવરહિત હોવા છતાં પણ આ જીવ બીજાના જોયેલા, સાંભળેલા, અનુભવેલા વિષયનું મનમાં સ્મરણ કરીને જે વિષયોની અભિલાષા કરે છે તેને અપધ્યાન કહેવામાં આવે છે. તે વિષય-અભિલાષરૂપ અપધ્યાનાદિ સમસ્ત જાળરહિત, સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન સહજાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખના રસાસ્વાદ સહિત જે છે તે વીતરાગચારિત્ર છે અને તેની સાથે જે અવિનાભાવી હોય છે તે નિશ્ચય-

यत्पुनस्तदविनाभूतं तन्निश्चयसम्यक्त्वं वीतरागसम्यक्त्वं चेति भण्यते। तदेव कालत्रयेऽपि मुक्तिकारणम्। कालस्तु तदभावे सहकारिकारणमपि न भवति ततः स हेय इति। तथाचोक्तम्—"किं पलविएण वहुणा जे सिद्धा णरवरा गए काले। सिद्धिहंहि जेवि भविया तं जाणह सम्ममाहप्पं॥" इदमत्र तात्पर्यम्—कालद्रव्यमन्यद्वा परमागमाविरोधेन विचारणीयं परं किन्तु वीतरागसर्वज्ञवचनं प्रमाणमिति मनसि निश्चित्य विवादो न कर्तव्यः। कस्मादिति चेत्? विवादे रागद्वेषौ भवतस्ततश्च संसारवृद्धिरिति ॥ २२ ॥

एवं कालद्रव्यव्याख्यानमुख्यतया पञ्चमस्थले सूत्रद्वयं गतं। इतिगाथाष्टकसमुदायेन पंचभिः स्थलैः पुद्गलादिपंचविधाजीवद्रव्यकथनरूपेण द्वितीयो अन्तराधिकारः समाप्तः।

अतः परं सूत्रपञ्चकपर्यन्तं पञ्चास्तिकायव्याख्यानं करोति। तत्रादौ गाथा-

---

સમ્યક્ત્વ અથવા વીતરાગસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તે જ (નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ જ) ત્રણે કાળે મુક્તિનું કારણ છે. કાળ તો તેના અભાવમાં સહકારી કારણ પણ થતો નથી; તેથી તે હેય છે. એવી રીતે કહ્યું પણ છે કે—" किं पलविएण वहुणा जे सिद्धा णरवरा गए काले। सिद्धिहंहि जेवि भविया तं जाणह सम्ममाहप्पं॥" (ઘણું કહેવાથી શું? જે શ્રેષ્ઠ પુરુષો ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા છે, થાય છે અને ભવિષ્યકાળમાં થશે તે સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય[1] જાણો.)"

અહીં તાત્પર્ય આ છે કે—કાળદ્રવ્ય તથા અન્ય દ્રવ્ય વિષે પરમાગમના અવિરોધપણે વિચાર કરવો પરંતુ 'વીતરાગ સર્વજ્ઞનું વચન સત્ય છે' એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને વિવાદ ન કરવો. શા માટે? કારણ કે વિવાદ કરવાથી રાગ-દ્વેષ થાય છે અને રાગ-દ્વેષથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૨.

આ રીતે કાળદ્રવ્યના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પાંચમા સ્થળમાં બે ગાથાઓ પૂરી થઈ. આ રીતે આઠ ગાથાઓના સમુદાયથી પાંચ સ્થળોમાં પુદ્ગલ આદિ પાંચ પ્રકારનાં અજીવ દ્રવ્યોના કથનરૂપે બીજો અંતરાધિકાર પૂરો થયો.

હવે પછી પાંચ ગાથાઓ સુધી પંચાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પણ

---

૧. દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષા—ગાથા ૯૦

चरमशरीरप्रमाणस्य सिद्धत्वपर्यायस्योपादानकारणभूतं शुद्धात्मद्रव्यं तत्पर्यायप्रमाणमेव। यथा वा मनुष्यदेवादिपर्यायोपादानकारणभूतं संसारिजीवद्रव्यं तत्पर्यायप्रमाणमेव, तथा कालद्रव्यमपि समयरूपस्य कालपर्यायस्याविभागित्वेनोपादानकारणभूतमविभाग्येकप्रदेश एव भवति। अथवा मन्दगत्या गच्छतः पुद्गलपरमाणोरेकाकाशप्रदेशपर्यन्तमेव कालद्रव्यं गतेः सहकारिकारणं भवति ततो ज्ञायते तदप्येकप्रदेशमेव।

कश्चिदाह—पुद्गलपरमाणोर्गतिसहकारिकारणं धर्मद्रव्यं तिष्ठति, कालस्य किमायातम्? नैवं वक्तव्यम् - धर्मद्रव्ये गतिसहकारिकारणे विद्यमानेऽपि मत्स्यानां जलवन्मनुष्याणां शकटारोहणादिवत्सहकारिकारणानि बहून्यपि भवन्ति इति। अथ मतं कालद्रव्यं पुद्गलानां गतिसहकारिकारणं कुत्र भणितमास्ते? तदुच्यते— "पुग्गलकरणा जीवा खंधा खलु कालकरणा दु" इत्युक्तं श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः पञ्चास्तिकायप्राभृते। अस्यार्थः कथ्यते धर्मद्रव्ये विद्यमानेऽपि जीवानाम् कर्मनोकर्मपुद्गला गतेः सहकारिकारणं भवन्ति, अणुस्कन्धभेदभिन्नपुद्गलानां तु कालद्रव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ઓછા પ્રમાણવાળા સિદ્ધત્વ પર્યાયનું ઉપાદાનકારણભૂત જે શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય છે તે સિદ્ધત્વ-પર્યાયપ્રમાણ (તેના સમાન) જ છે, અથવા જેવી રીતે મનુષ્ય, દેવ આદિ પર્યાયોના ઉપાદાનકારણભૂત જે સંસારી જીવદ્રવ્ય છે તે એ મનુષ્યાદિ પર્યાયપ્રમાણ જ (તેના બરાબર જ) છે, તેવી રીતે કાળદ્રવ્ય પણ સમયરૂપ કાળપર્યાયના અવિભાગપણાથી ઉપાદાન-કારણભૂત અવિભાગી એકપ્રદેશ જ હોય છે. અથવા મંદગતિથી ગમન કરતા પુદ્ગલ-પરમાણુને એક આકાશપ્રદેશ સુધી જ કાળદ્રવ્ય ગતિનું સહકારી કારણ થાય છે તેથી જણાય છે કે તે કાળદ્રવ્ય પણ એકપ્રદેશી જ છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે પુદ્ગલપરમાણુને ગતિમાં સહકારી કારણ ધર્મદ્રવ્ય છે તેમાં કાળદ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે? સમાધાન:—એમ કહેવું ન જોઈએ. ગતિમાં સહકારી કારણ ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ માછલાંને ગતિ કરવામાં જળની જેમ અને મનુષ્યોને (શકટ-આરોહણની) જેમ બીજાં પણ ઘણાં સહકારી કારણો હોય છે. કોઈ કહે કે કાળદ્રવ્ય પુદ્ગલોની ગતિમાં સહકારી કારણ છે એમ ક્યાં કહ્યું છે? તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે:—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે પંચાસ્તિકાય પ્રાભૃતમાં કહ્યું છે કે "पुग्गलकरणा जीवा खंधा खलु कालकरणा दु" એનો અર્થ કહેવામાં આવે છે:—ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, જીવોને ગતિમાં કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલો સહકારી કારણ થાય છે અને અણુ તથા સ્કંધ—એ બે ભેદવાળા પુદ્ગલોને ગમનમાં કાળદ્રવ્ય સહકારી કારણ થાય છે. ૨૫.

अथैकप्रदेशस्यापि पुद्गलपरमाणोरुपचारेण कायत्वमुपदिशति :—

एयपदेसो वि अणू णाणाखंधप्पदेसदो होदि ।
बहुदेसो उवयारा तेण य काओ भणंति सव्वण्हु ॥ २६ ॥

एकप्रदेशः अपि अणुः नानास्कन्धप्रदेशतः भवति ।
बहुदेशः उपचारात् तेन च कायः भणन्ति सर्वज्ञः ॥ २६ ॥

व्याख्या—"एयपदेसो वि अणू णाणाखंधप्पदेसदो होदि बहुदेसो" एकप्रदेशोऽपि पुद्गलपरमाणुर्नानास्कन्धरूपबहुप्रदेशतः सकाशाद्बहुप्रदेशो भवति। "उवयारा" उपचाराद् व्यवहारनयात्, "तेण य काओ भणंति सव्वण्हु" तेन कारणेन कायमिति सर्वज्ञा भणन्तीति । तथाहि—यथायं परमात्मा शुद्धनिश्चयनयेन द्रव्यरूपेण शुद्धस्तथैकोऽप्यनादिकर्मबन्धवशात्स्निग्धरूक्षस्थानीयरागद्वेषाभ्यां परिणम्य नरनारकादिविभावपर्यायरूपेण व्यवहारेण बहुविधो भवति । तथा पुद्गलपरमाणुरपि स्वभावेनैको-

---

હવે પુદ્ગલ પરમાણુ એકપ્રદેશી છે તોપણ ઉપચારથી તેને કાયત્વ છે એમ ઉપદેશે છે:—

ગાથા ૨૬

ગાથાર્થ:—એકપ્રદેશી પણ પરમાણુ અનેક સ્કંધરૂપ બહુપ્રદેશી થાય છે તે કારણે સર્વજ્ઞદેવ ઉપચારથી પરમાણુને 'કાય' કહે છે.

ટીકા:—"एयपदेसो वि अणू णाणाखंधप्पदेसदो होदि बहुदेसो" પુદ્ગલ-પરમાણુ એકપ્રદેશી છે તોપણ જુદાજુદા સ્કંધરૂપ બહુપ્રદેશી થાય છે; "उवयारा" ઉપચાર એટલે વ્યવહારનયથી; "तेण य काओ भणंति सव्वण्हु" તે કારણે સર્વજ્ઞદેવો પરમાણુને 'કાય' કહે છે.

વિશેષ:—જેવી રીતે આ પરમાત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી દ્રવ્યરૂપે શુદ્ધ તથા એક છે તોપણ અનાદિ કર્મબંધના વશે સ્નિગ્ધ-રૂક્ષગુણસ્થાનીય રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમીને વ્યવહારથી નર-નારકાદિ વિભાવ પર્યાયરૂપે અનેક પ્રકારનો થાય છે તેવી જ રીતે પુદ્ગલ-પરમાણુ પણ સ્વભાવથી એક અને શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રાગ-દ્વેષસ્થાનીય બંધયોગ્ય

પુદ્ગલ-અણુ એક પરદેશ, ખંધ રૂપ-મીલ્યુને દેશ;
બહુદેશી ઉપચાર કહાવ, કાયરૂપ ઈમ કહ્યો સ્વભાવ. ૨૬.

सामर्थ्यम्। "एगणिगोदसरीरे जीवा दव्वप्पमाणदो दिट्ठा। सिद्धेहि अणंतगुणा सव्वेण वितीदकालेण ॥१॥ ओगाढगाढणिचिदो पुग्गलकायेहि सव्वदो लोगो। सुहमेहि बादरेहि य णंताणंतेहि विविधेहि ॥२॥" अत्र मतं मूर्तपुद्गलानां विभागो भेदो भवतु नास्ति विरोधः, अमूर्तस्याखण्डस्याकाशद्रव्यस्य कथं विभागकल्पनेति? तन्न। रागाद्युपाधिरहितस्वसंवेदनप्रत्यक्षभावनोत्पन्नसुखामृतरसास्वादतृप्तमुनियुगलस्यावस्थानक्षेत्रमेकमनेकं वा। यद्येकं, तर्हि द्वयोरेकत्वं प्राप्नोति, न च तथा। भिन्नं चेत्तदा निर्विभागद्रव्यस्यापि विभागकल्पनमायातं घटाकाशपटाकाशमित्यादिवदिति ॥२७॥ एवं सूत्रपञ्चकेन पञ्चास्तिकायप्रतिपादकनामा तृतीयोऽन्तराधिकारः ॥

इति श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तदेवविरचिते द्रव्यसंग्रहग्रन्थे नमस्कारादिसप्तविंशतिगाथाभिरन्तराधिकारत्रयसमुदायेन षड्द्रव्यपञ्चास्तिकायप्रतिपादकनामा प्रथमोऽधिकारः समाप्तः।

"એક નિગોદના શરીરમાં ભૂતકાળમાં થએલા સર્વ સિદ્ધોથી અનંતગુણા જીવો દ્રવ્યપ્રમાણથી દેખવામાં આવ્યા[1] છે. ૧. આ લોક સર્વ તરફથી વિવિધ તથા અનંતાનંત સૂક્ષ્મ અને બાદર પુદ્‌ગલોથી ખીચોખીચ ભર્યો[2] છે. ૨.

શંકા:—મૂર્ત એવાં પુદ્‌ગલોમાં ભેદ હો, એમાં વિરોધ નથી; પરંતુ અમૂર્ત અને અખંડ આકાશદ્રવ્યમાં ભેદકલ્પના કેવી રીતે હોઈ શકે? સમાધાનઃ—તે શંકા યોગ્ય નથી. રાગાદિ ઉપાધિરહિત, સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખામૃતના રસાસ્વાદથી તૃપ્ત બે મુનિઓને રહેવાનું ક્ષેત્ર એક છે કે અનેક (બે) છે? જો બન્નેને રહેવાનું ક્ષેત્ર એક હોય તો બન્નેનું એકપણું થાય; પણ એમ તો છે નહિ. અને જો કહો કે બન્નેનું નિવાસક્ષેત્ર જુદું છે તો નિર્વિભાગ એવા આકાશદ્રવ્યમાં પણ ઘટાકાશ, પટાકાશ ઇત્યાદિની જેમ વિભાગકલ્પના સિદ્ધ થઈ. ૨૭.

આ રીતે પાંચ સૂત્રોથી પંચાસ્તિકાયનું પ્રતિપાદન કરનારો ત્રીજો અંતરાધિકાર પૂરો થયો.

એ રીતે શ્રી નેમિચન્દ્રસિદ્ધાન્તિદેવ રચિત દ્રવ્યસંગ્રહ ગ્રંથમાં નમસ્કારાદિ સત્તાવીસ ગાથાઓ દ્વારા ત્રણ અંતરાધિકારો વડે છ દ્રવ્ય અને પંચાસ્તિકાયનું પ્રતિપાદન કરનાર પ્રથમ અધિકાર સમાપ્ત થયો.

---

૧. ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા. ૧૯૫

૨. પંચાસ્તિકાય ગાથા. ૧૬૪

चूलिका

अतः परं पूर्वोक्तषड्द्रव्याणां चूलिकारूपेण विस्तरव्याख्यानं क्रियते । तद्यथा—

परिणामि जीव-मुत्तं, सपदेसं एय-खेत्त-किरिया य ।
णिच्चं कारण कत्ता, सव्वगदमिदरंहि यपवेसे ॥ १ ॥

दुण्णि य एयं एयं, पंच त्तिय एय दुण्णि चउरो य ।
पंच य एयं एयं, एदेसं एय उत्तरं णेयं ॥ २ ॥ (युग्मम्)

व्याख्या—"परिणामि" इत्यादिव्याख्यानं क्रियते । "परिणामि" परिणामिनौ जीवपुद्गलौ स्वभावविभावपरिणामाभ्यां कृत्वा, शेष चत्वारि द्रव्याणि विभावव्यञ्जनपर्यायाभावान्मुख्यवृत्त्या पुनरपरिणामीनीति । "जीव" शुद्धनिश्चयनयेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावं शुद्धचैतन्यं प्राणशब्देनोच्यते तेन जीवतीति जीवः । व्यवहारनयेन

હવે પછી પૂર્વોક્ત છ દ્રવ્યોનું ચૂલિકારૂપે (ઉપસંહાર તરીકે) વિશેષ વ્યાખ્યાન કરે છેઃ—

ચૂલિકા

ગાથાર્થઃ—છ દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય પરિણામી છે, ચેતનદ્રવ્ય એક જીવ છે, મૂર્તિક એક પુદ્ગલ છે, પ્રદેશસહિત જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ તથા આકાશ—એ પાંચ દ્રવ્યો છે, એક એક સંખ્યાવાળા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ—એ ત્રણ દ્રવ્યો છે, ક્ષેત્રવાન એક આકાશ દ્રવ્ય છે, ક્રિયાસહિત જીવ અને પુદ્ગલ—એ બે દ્રવ્ય છે, નિત્યદ્રવ્ય ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ—એ ચાર છે, કારણદ્રવ્ય પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ—એ પાંચ છે, કર્તા એક જીવદ્રવ્ય છે, સર્વવ્યાપક દ્રવ્ય એક આકાશ છે, (એક ક્ષેત્રાવગાહ હોવા છતાં પણ) આ છયે દ્રવ્યોને પરસ્પર પ્રવેશ નથી. એ રીતે છયે મૂળ દ્રવ્યોના ઉત્તરગુણ જાણવા.

ટીકાઃ—"परिणामि" સ્વભાવ તથા વિભાવ પરિણામોથી જીવ અને પુદ્ગલ—એ બે દ્રવ્યો પરિણામી છે, બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો વિભાવવ્યંજનપર્યાયના અભાવની મુખ્યતાથી અપરિણામી છે.

"जीव" શુદ્ધનિશ્ચયનયથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી શુદ્ધચૈતન્યને 'પ્રાણ' શબ્દથી કહેવામાં આવે છે; તે શુદ્ધચૈતન્યરૂપ પ્રાણથી જે જીવે છે તે જીવ છે. વ્યવહાર-

पुनः कर्मोदयजनितद्रव्यभावरूपैश्चतुर्भिः प्राणैर्जीवति, जीविष्यति, जीवितपूर्वो वा जीवः । पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणि पुनरजीवरूपाणि । "मुत्तं" अमूर्तो शुद्धात्मनो विलक्षणा स्पर्शरसगन्धवर्णवती मूर्तिरुच्यते, तत्सद्भावान्मूर्तः पुद्गलः । जीवद्रव्यं पुनरनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण मूर्तमपि, शुद्धनिश्चयनयेनामूर्तम्, धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि चामूर्तानि । "सपदेसं" लोकमात्रप्रमितासंख्येयप्रदेशलक्षणं जीवद्रव्यमादिं कृत्वा पञ्चद्रव्याणि पञ्चास्तिकायसंज्ञानि सप्रदेशानि । कालद्रव्यं पुनर्बहुप्रदेशत्वलक्षणकायत्वाभावादप्रदेशम् । "एय" द्रव्यार्थिकनयेन धर्माधर्माकाशद्रव्याण्येकानि भवन्ति । जीवपुद्गलकालद्रव्याणि पुनरनेकानि भवन्ति । "खेत्त" सर्वद्रव्याणामवकाशदानसामर्थ्यात् क्षेत्रमाकाशमेकम् । शेषपञ्चद्रव्याण्यक्षेत्राणि । "किरियाय" क्षेत्रात्क्षेत्रान्तरगमनरूपा परिस्पन्दवती चलनवती क्रिया सा विद्यते ययोस्तौ क्रियावन्तौ जीवपुद्गलौ । धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि पुनर्निष्क्रियाणि । "णिच्चं" धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि यद्यप्यर्थपर्यायत्वेनानित्यानि,

નયથી કર્મોદયજનિત દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ ચાર પ્રકારના (ઇન્દ્રિય, બળ, આયુ, શ્વાસોચ્છ્વાસ) પ્રાણોથી જે જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો તે જીવ છે. પુદ્ગલ આદિ પાંચ દ્રવ્યો અજીવરૂપ છે.

"मुत्तं" અમૂર્ત શુદ્ધાત્માથી વિલક્ષણ સ્પર્શ રસ, ગંધ અને વર્ણરૂપ મૂર્તિ કહેવાય છે, તેના સદ્ભાવથી પુદ્ગલ મૂર્ત છે. જીવદ્રવ્ય અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી મૂર્ત છે પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અમૂર્ત છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ દ્રવ્યો અમૂર્ત છે.

"सपदेसं" લોકમાત્રપ્રમાણ અસંખ્ય પ્રદેશવાળા જીવદ્રવ્યથી માંડીને પાંચ દ્રવ્યો (જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ) 'પંચાસ્તિકાય' સંજ્ઞાવાળાં સપ્રદેશ છે. કાળદ્રવ્યને બહુપ્રદેશ જેનું લક્ષણ છે એવા કાયત્વનો અભાવ હોવાથી તે અપ્રદેશ છે.

"एय" દ્રવ્યાર્થિકનયથી ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ દ્રવ્ય એક એક છે. જીવ, પુદ્ગલ, કાળ દ્રવ્ય અનેક છે. "खेत्त" સર્વ દ્રવ્યોને અવકાશ આપવાનું સામર્થ્ય હોવાથી ક્ષેત્ર એક આકાશદ્રવ્ય છે, બાકીનાં પાંચ દ્રવ્ય અક્ષેત્ર છે.

"किरिया य" એકક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે ગમન કરવારૂપ પરિસ્પંદરૂપ અથવા ચાલવારૂપ ક્રિયા જેમનામાં છે તે ક્રિયાવાન જીવ અને પુદ્ગલ—એ બે દ્રવ્યો છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય છે. "णिच्चं" ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્ય જોકે અર્થપર્યાયવાળાં હોવાની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે તોપણ મુખ્યપણે

तथापि मुख्यवृत्त्या विभावव्यञ्जनपर्यायाभावान्नित्यानि, द्रव्यार्थिकनयेन च; जीवपुद्गलद्रव्ये पुनर्यद्यपि द्रव्यार्थिकनयापेक्षया नित्ये तथाप्यगुरुलघुपरिणतिस्वरूपस्वभावपर्यायापेक्षया विभावव्यञ्जनपर्यायापेक्षया चानित्ये। "कारण" पुद्गलधर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि व्यवहारनयेन जीवस्यशरीरवाङ्मनःप्राणापानादिगतिस्थित्यवगाहवर्त्तनाकार्याणि कुर्वन्तीति कारणानि भवंति। जीवद्रव्यं पुनर्यद्यपि गुरुशिष्यादिरूपेण परस्परोपग्रहं करोति तथापि पुद्गलादिपंचद्रव्याणां किमपि न करोतीत्यकारणम्। "कत्ता" शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेन शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन यद्यपि बंधमोक्षद्रव्यभावरूपपुण्यपापघटपटादीनामकर्त्ता जीवस्तथाप्यशुद्धनिश्चयेन शुभाशुभोपयोगाभ्यां परिणतः सन् पुण्यपापबंधयोः कर्त्ता तत्फलभोक्ता च भवति। विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजशुद्धात्मद्रव्यस्य सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपेण शुद्धोपयोगेन तु परिणतः सन् मोक्षस्यापि कर्त्ता तत्फलभोक्ता चेति। शुभाशुभशुद्धपरिणामानां परिणमनमेव कर्तृत्वं सर्वत्र ज्ञातव्यमिति। पुद्गलादिपंचद्रव्याणां च स्वकीयस्वकीयपरिणामेन परिणमनमेव कर्तृत्वम्, वस्तुवृत्त्या पुनः पुण्यपापादिरूपेणा-

---

તેમનામાં વિભાવવ્યંજનપર્યાયનો અભાવ હોવાથી તે નિત્ય છે, દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાથી પણ નિત્ય છે. જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્ય જોકે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે તોપણ અગુરુલઘુગુણના પરિણમનરૂપ સ્વભાવપર્યાયની અપેક્ષાએ તથા વિભાવવ્યંજનપર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે.

"कारण" પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્ય વ્યવહારનયથી જીવનાં શરીર-વાણી-મન-પ્રાણ ઉચ્છ્વાસ, ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહન અને વર્તનારૂપ કાર્યો કરે છે તેથી કારણ છે. જીવદ્રવ્ય જોકે ગુરુ-શિષ્યાદિરૂપે પરસ્પર ઉપકાર કરે છે તોપણ પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોનું કાંઈ પણ કાર્ય કરતું નથી તેથી જીવ 'અકારણ' છે.

"कत्ता" શુદ્ધ-પારિણામિક-પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જીવ જોકે બંધ-મોક્ષ, દ્રવ્ય-ભાવરૂપ પુણ્ય-પાપ અને ઘટ-પટાદિનો અકર્તા છે તોપણ અશુદ્ધ-નિશ્ચયથી શુભ અને અશુભોપયોગરૂપ પરિણમીને પુણ્ય-પાપબંધનો કર્તા અને તેના ફળનો ભોક્તા થાય છે; વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજ-શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધોપયોગે પરિણમીને મોક્ષનો પણ કર્તા અને તેના ફળનો ભોક્તા થાય છે. સર્વત્ર જીવને શુભ, અશુભ તથા શુદ્ધ પરિણામોના પરિણમનરૂપ જ કર્તૃત્વ જાણવું. પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોને તો પોતપોતાના પરિણામથી જે પરિણમન છે તે જ કર્તૃત્વ છે; વાસ્તવમાં પુણ્ય-પાપાદિરૂપે અકર્તાપણું જ છે.

कर्तृत्वमेव । "सव्वगदं" लोकालोकव्याप्त्यपेक्षया सर्वगतमाकाशं भण्यते । लोके व्याप्त्यपेक्षया धर्माधर्मौ च । जीवद्रव्यं पुनरेकजीवापेक्षया लोकपूरणावस्थां विहायासर्वगतं, नानाजीवापेक्षया सर्वगतमेव भवति । पुद्गलद्रव्यं पुनर्लोकव्यापकमहास्कन्धापेक्षया सर्वगतं, शेषपुद्गलापेक्षया सर्वगतं न भवति । कालद्रव्यं पुनरेककालाणुद्रव्यापेक्षया सर्वगतं न भवति, लोकप्रदेशप्रमाणनानाकालाणुविवक्षया लोके सर्वगतं भवति । "इदरंहि य पवेसे" यद्यपि सर्वद्रव्याणि व्यवहारेणैकक्षेत्रावगाहेनान्योन्यप्रवेशेन तिष्ठन्ति तथापि निश्चयनयेन चेतनादिस्वकीयस्वरूपं न त्यजन्तीति । अत्र षड्द्रव्येषु मध्ये वीतरागचिदानन्दैकादिगुणस्वभावं शुभाशुभमनोवचनकायव्यापाररहितं निजशुद्धात्मद्रव्यमेवोपादेयमिति भावार्थः ।

अत ऊर्ध्वं पुनरपि षड्द्रव्याणां मध्ये हेयोपादेयस्वरूपं विशेषेण विचारयति । तत्र शुद्धनिश्चयनयेन शक्तिरूपेण शुद्धबुद्धैकस्वभावत्वात् सर्वे जीवा उपादेया भवन्ति ।

"सव्वगदं" લોક અને અલોકમાં વ્યાપવાની અપેક્ષાએ આકાશને 'સર્વગત' કહેવામાં આવે છે. લોકાકાશમાં વ્યાપવાની અપેક્ષાએ ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્ય સર્વગત છે. જીવદ્રવ્ય, એક જીવની અપેક્ષાએ લોકપૂરણ નામક સમુદ્‌ઘાતની અવસ્થા સિવાય અસર્વગત છે પણ જુદાજુદા જીવોની અપેક્ષાએ સર્વગત જ છે. પુદ્‌ગલદ્રવ્ય લોકવ્યાપક મહાસ્કંધની અપેક્ષાએ સર્વગત છે અને બાકીનાં પુદ્‌ગલોની અપેક્ષાએ સર્વગત નથી. કાળદ્રવ્ય, એક કાલાણુદ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વગત નથી, લોકાકાશના પ્રદેશ બરાબર જુદાજુદા કાલાણુની વિવક્ષાથી કાળદ્રવ્ય લોકમાં સર્વગત છે.

"इदरंहि य पवेसे" જોકે સર્વ દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી એક ક્ષેત્રે અવગાહ હોવાથી એકબીજામાં પ્રવેશ કરીને રહે છે તોપણ નિશ્ચયનયથી ચેતના આદિ પોતપોતાના સ્વરૂપને છોડતા નથી.

સારાંશ એ છે કે આ છ દ્રવ્યોમાં વીતરાગ, ચિદાનંદ, એક આદિ ગુણ-સ્વભાવી અને શુભાશુભ મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારરહિત નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે.

(હેય-ઉપાદેયસ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર)

હવે પછી, ફરીથી છ દ્રવ્યોમાં હેય-ઉપાદેય સ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર કરે છે. ત્યાં શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે સર્વે જીવો શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવી હોવાથી ઉપાદેય છે અને

व्यक्तिरूपेण पुनः पञ्चपरमेष्ठिन एव। तत्राप्यर्हत्सिद्धद्वयमेव। तत्रापि निश्चयेन सिद्ध एव। परमनिश्चयेन तु भोगाकांक्षादिरूपसमस्तविकल्पजालरहितपरमसमाधिकाले सिद्ध-सदृशः स्वशुद्धात्मैवोपादेयः, शेषद्रव्याणि हेयानीति तात्पर्यम्। शुद्धबुद्धैकस्वभाव इति कोऽर्थः? मिथ्यात्वरागादिसमस्तविभावरहितत्वेन शुद्ध इत्युच्यते, केवलज्ञानाद्यनन्तगुण-सहितत्वाद् बुद्धः। इति शुद्धबुद्धैकलक्षणम् सर्वत्र ज्ञातव्यम्।

चूलिकाशब्दार्थः कथ्यते—चूलिका विशेषव्याख्यानम्, अथवा उक्तानुक्त-व्याख्यानम्, उक्तानुक्तसंकीर्णव्याख्यानम् चेति।

॥ इति षड्द्रव्यचूलिका समाप्ता ॥

વ્યક્તિરૂપે પંચ પરમેષ્ઠી જ ઉપાદેય છે. તેમાં પણ (પંચપરમેષ્ઠીમાં પણ) અર્હંત અને સિદ્ધ-એ બે જ ઉપાદેય છે. એ બેમાં પણ નિશ્ચયથી સિદ્ધ જ ઉપાદેય છે અને પરમ નિશ્ચયનયથી તો ભોગાકાંક્ષાદિરૂપ સમસ્ત વિકલ્પજાળરહિત પરમસમાધિકાળે સિદ્ધ-સમાન સ્વશુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે, અન્ય સર્વ દ્રવ્યો હેય છે—આમ તાત્પર્ય છે.

'શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવ' એ પદનો શો અર્થ છે? મિથ્યાત્વ-રાગાદિ સમસ્ત વિભાવરહિત હોવાથી આત્મા 'શુદ્ધ' કહેવાય છે અને કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણોથી સહિત હોવાથી આત્મા 'બુદ્ધ' કહેવાય છે. 'શુદ્ધબુદ્ધ'નું લક્ષણ સર્વત્ર આ રીતે જાણવું.

હવે 'ચૂલિકા' શબ્દનો અર્થ કહેવામાં આવે છે—કોઈ પદાર્થના વિશેષ વ્યાખ્યાનને, કથન કરેલા વિષયમાં અકથિત વિષયના વ્યાખ્યાનને અને કહેલા તથા નહિ કહેલા વિષયના મિશ્ર વ્યાખ્યાનને 'ચૂલિકા' કહે છે.

આ રીતે છ દ્રવ્યોની ચૂલિકા સમાપ્ત થઈ.

સપ્તતત્ત્વ–નવપદાર્થ અધિકાર

अथ द्वितीयः अधिकारः ।

अतः परं जीवपुद्गलपर्यायरूपाणामास्रवादिसप्तपदार्थानामेकादशगाथापर्यन्तं व्याख्यानं करोति । तत्रादौ "आसवबंधण" इत्याद्यधिकारसूत्रगाथैका, तदनन्तरमास्रवपदार्थव्याख्यानरूपेण "आसवदि जेण" इत्यादि गाथात्रयम्, ततः परं बन्धव्याख्यानकथनेन "वज्झदि कम्मं" इति प्रभृतिगाथाद्वयं, ततोऽपि संवरकथनरूपेण "चेदणपरिणामो" इत्यादि सूत्रद्वयं, ततश्च निर्जराप्रतिपादनरूपेण "जहकालेण तवेण य" इति प्रभृति सूत्रमेकं, तदनन्तरं मोक्षस्वरूपकथनेन "सव्वस्स कम्मणो" इत्यादि सूत्रमेकं, ततश्च पुण्यपापद्वयकथनेन "सुहअसुह" इत्यादि सूत्रमेकं चेत्येकादशगाथाभिः स्थलसप्तकसमुदायेन द्वितीयाधिकारे समुदायपातनिका ।

હવે દ્વિતીય અધિકાર કહેવામાં આવે છે :—

હવે પછી જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ આસ્રવ આદિ સાત પદાર્થોનું અગિયાર ગાથાઓ સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પ્રથમ "आसवबन्धण" ઇત્યાદિ અધિકારની સૂચનારૂપ એક ગાથા, ત્યારપછી આસ્રવ પદાર્થના વ્યાખ્યાનરૂપે "आसवादि जेण" ઇત્યાદિ ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી બંધનું વ્યાખ્યાન કરવા માટે "वज्झदि कम्मं" વગેરે બે ગાથા છે, ત્યારપછી સંવરનું કથન કરવા માટે "चेदणपरिणामो" ઇત્યાદિ બે ગાથાઓ, ત્યારપછી નિર્જરાના પ્રતિપાદનરૂપ "जहकालेण तवेण य" વગેરે એક ગાથા, ત્યારપછી મોક્ષસ્વરૂપના કથન માટે "सव्वस्स कम्मणो" આદિ એક ગાથા અને પછી પુણ્ય અને પાપ—એ બેના કથન માટે "सुहअसुह" ઇત્યાદિ એક ગાથા છે. એ રીતે અગિયાર ગાથાઓ દ્વારા સાત સ્થળોથી બીજા અધિકારને વિષે સમુદાયપાતનિકા (–સમુદાયભૂમિકા) કહી.

अत्राह शिष्यः—यद्येकान्तेन जीवाजीवौ परिणामिनौ भवतस्तदा संयोगपर्यायरूप एक एव पदार्थः, यदि पुनरेकान्तेनापरिणामिनौ भवतस्तदा जीवाजीवद्रव्यरूपौ द्वावेव पदार्थौ, तत आस्रवादिसप्तपदार्थाः कथं घटन्त इति। तत्रोत्तरं—कथंचित्परिणामित्वाद् घटन्ते। कथंचित्परिणामित्वमिति कोऽर्थः? यथा स्फटिकमणिविशेषो यद्यपि स्वभावेन निर्मलस्तथापि जपापुष्पाद्युपाधिजनितं पर्यायान्तरं परिणति [1]गृह्णाति। यद्यप्युपाधिं गृह्णाति तथापि निश्चयेन शुद्धस्वभावं न त्यजति तथा जीवोऽपि यद्यपि शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन सहजशुद्धचिदानन्दैकस्वभावस्तथाप्यनादिकर्मबन्धपर्यायवशेन रागादिपरद्रव्योपाधिपर्यायं गृह्णाति। यद्यपि परपर्यायेण परिणमति तथापि निश्चयेन शुद्धस्वरूपं न त्यजति। पुद्गलोऽपि तथेति। परस्परसापेक्षत्वं कथंचित्परिणामित्वशब्दस्यार्थः। एवं कथंचित्परिणामित्वे सति जीवपुद्गलसंयोगपरिणतिनिर्वृत्तत्वादास्रवादिसप्तपदार्था घटन्ते। ते च पूर्वोक्तजीवाजीवपदार्थाभ्यां सह नव भवन्ति ततः एव नव पदार्थाः। पुण्यपापपदार्थद्वयस्याभेदनयेन कृत्वा पुण्यपापयोरास्रवपदार्थस्य,

---

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે—જો એકાંતે જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્યો પરિણામી હોય તો સંયોગપર્યાયરૂપ એક જ પદાર્થ સિદ્ધ થાય અને જો એકાંતે અપરિણામી હોય તો જીવ અને અજીવ દ્રવ્યરૂપ બે જ પદાર્થો સિદ્ધ થાય, તેથી આસ્રવ આદિ સાત પદાર્થો કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? તેનો ઉત્તરઃ—કથંચિત્ પરિણામીપણાને લીધે સાત પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે. 'કથંચિત્ પરિણામીપણા'નો શો અર્થ છે? જેમ સ્ફટિકમણિ જોકે સ્વભાવથી નિર્મળ છે તોપણ જપાપુષ્પાદિ ઉપાધિજનિત પર્યાયાંતરરૂપ પરિણતિને ગ્રહણ કરે છે, જોકે (સ્ફટિકમણિ) ઉપાધિ ગ્રહણ કરે છે તોપણ નિશ્ચયથી શુદ્ધસ્વભાવને છોડતો નથી; તેમ જીવ પણ જોકે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી સહજશુદ્ધ ચિદાનંદ એકસ્વભાવી છે તોપણ અનાદિ-કર્મબંધપર્યાયના વશે રાગાદિ પરદ્રવ્ય-ઉપાધિપર્યાયને ગ્રહણ કરે છે. જોકે (જીવ) પરપર્યાયરૂપે પરિણમે છે તોપણ નિશ્ચયથી શુદ્ધસ્વરૂપને છોડતો નથી. પુદ્ગલનું પણ તે જ પ્રમાણે છે.—આવું પરસ્પર સાપેક્ષપણું 'કથંચિત્ પરિણામીપણું' શબ્દનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે કથંચિત્ પરિણામીપણું હોવાથી જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગરૂપ પરિણતિથી બનતા હોવાને લીધે આસ્રવાદિ સાત પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે અને તે સાત પદાર્થો પૂર્વોક્ત જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય સાથે મળીને નવ થાય છે તેથી નવ પદાર્થો કહેવામાં આવે છે. અભેદનયથી પુણ્ય અને પાપ—એ બે પદાર્થનો આસ્રવ પદાર્થમાં

---

१ 'परिणमति' इति पाठान्तरं

बन्धपदार्थस्य वा मध्ये अन्तर्भावविवक्षया सप्ततत्त्वानि भण्यन्ते। हे भगवन्! यद्यपि कथंचित्परिणामित्वबलेन भेदप्रधानपर्यायार्थिकनयेन नव पदार्थाः सप्त तत्त्वानि वा सिद्धानि तथापि तैः किं प्रयोजनम्। यथैवाभेदनयेन पुण्यपापपदार्थद्वयस्यान्तर्भावो जातस्तथैव विशेषाभेदनयविवक्षायामास्रवादिपदार्थानामपि जीवाजीवद्वयमध्येऽन्तर्भावे कृते जीवाजीवौ द्वावेव पदार्थाविति। तत्र परिहारः। हेयोपादेयतत्त्वपरिज्ञानप्रयोजनार्थमास्रवादि- पदार्थाः व्याख्येया भवन्ति। तदेव कथयति। उपादेयतत्त्वमक्षयानन्तसुखं, तस्य कारणं मोक्षः, मोक्षस्य कारणं संवरनिर्जराद्वयं, तस्य कारणं विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभाव- निजात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणलक्षणं निश्चयरत्नत्रयस्वरूपं, तत्साधकं व्यवहार-

અથવા બંધ પદાર્થમાં સમાવેશ કરવાની અપેક્ષાએ સાત તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્નઃ—હે ભગવાન! જોકે કથંચિત્ પરિણામીપણાના બળથી, ભેદપ્રધાન પર્યાયાર્થિકનયથી નવ પદાર્થો અને સાત તત્ત્વો સિદ્ધ થયાં તોપણ તેમનાથી શું પ્રયોજન છે? જેવી રીતે અભેદનયથી પુણ્ય અને પાપપદાર્થનો અંતર્ભાવ સાત તત્ત્વોમાં થયો તેવી જ રીતે વિશેષ અભેદનયની વિવક્ષામાં આસ્રવાદિ પદાર્થોનો પણ જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્યોમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવતાં જીવ અને અજીવ એ બે પદાર્થો જ સિદ્ધ થાય છે! એ શંકાનો પરિહાર કરે છેઃ—હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વનું પરિજ્ઞાન કરાવવારૂપ પ્રયોજન માટે આસ્રવાદિ પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે. તે જ કહે છેઃ અક્ષય-અનંત સુખ તે ઉપાદેયતત્ત્વ છે, તેનું કારણ મોક્ષ છે, મોક્ષનું કારણ સંવર અને નિર્જરા—એ બે છે, તેનું કારણ વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-અનુચરણરૂપ લક્ષણવાળું [1]નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ અને તેનું [2]સાધક વ્યવહારરત્નત્રયરૂપ છે. હવે,

---

૧. આત્માશ્રિત નિશ્ચયનય છે. [જુઓ, શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૭૨ની શ્રી આત્મખ્યાતિ ટીકા.]

૨. અહીં 'સાધક' કહ્યું છે તે 'ભિન્ન સાધક' ના અર્થમાં સમજવું. ભિન્ન સાધ્ય-સાધનપણું છે તે વાસ્તવિક સાધ્યસાધનપણું નથી, માત્ર ઉપચરિત છે. [જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૩૩ (ભિન્ન સાધ્યસાધનભાવ); શ્રી સમયસાર ગાથા ૪૧૪ની તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકા [બહિરંગ સહકારી કારણ (અર્થાત્ નિમિત્ત); શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃષ્ઠ ૨૫૩ (જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે વા સહચારી છે તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહીએ તે વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ છે.)]

पुण्यपदार्थस्यापि कर्ता भवति। अत्र नयविभागः कथ्यते। मिथ्यादृष्टिर्जीवः पुद्गलद्रव्यपर्यायरूपाणामास्रवबन्धपुण्यपापपदार्थानां कर्तानुपचरितासद्भूतव्यवहारेण, जीवभावपर्यायरूपाणां पुनरशुद्धनिश्चयनयेनेति। सम्यग्दृष्टिस्तु संवरनिर्जरामोक्षपदार्थानां द्रव्यरूपाणां यत्कर्तृत्वं तदप्यनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण, जीवभावपर्यायरूपाणां तु विवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयनयेनेति। परमशुद्धनिश्चयेन तु "ण वि उप्पज्जइ, ण वि मरइ, बन्धु ण मोक्खु करेइ। जिउ परमत्थे जोइया, जिणवरु एउ भणेइ।" इति वचनाद्बन्धमोक्षौ न स्तः। स च पूर्वोक्तविवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चय आगमभाषया किं भण्यते — स्वशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपेण भविष्यतीति भव्यः, एवंभूतस्य भव्यत्वसंज्ञस्य पारिणामिकभावस्य संबन्धिनी व्यक्तिर्भण्यते। अध्यात्मभाषया पुनर्द्रव्यशक्तिरूपशुद्धपारिणामिकभावविषये भावना भण्यते, पर्यायनामान्तरेण निर्विकल्पसमाधिर्वा शुद्धोपयोगादिकं चेति। यतः एव भावना मुक्तिकारणं ततः एव शुद्धपारिणामिकभावो

હવે, કર્તૃત્વના વિષયમાં નયવિભાગનું કથન કરે છે: મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને પુદ્ગલ-દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય અને પાપપદાર્થોનું કર્તાપણું અનુપચરિતઅસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી છે અને જીવભાવપર્યાયરૂપ આસ્રવ-બંધ-પુણ્ય પાપપદાર્થોનું કર્તાપણું અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જે દ્રવ્યરૂપ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ-પદાર્થનું કર્તાપણું છે તે પણ અનુપચરિતઅસદ્ભૂતવ્યવહારથી છે અને જીવભાવ-પર્યાયરૂપ સંવર-નિર્જરા-મોક્ષપદાર્થોનું કર્તાપણું વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી છે. પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયથી તો "હે યોગી, પરમાર્થે આ જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી, મરતો નથી, બંધ કે મોક્ષ કરતો નથી એમ જિનેન્દ્રો કહે છે." એ વચન પ્રમાણે જીવને બંધમોક્ષ[1] નથી.

પૂર્વોક્ત વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનિશ્ચયનયને આગમભાષામાં શું કહે છે?— સ્વ-શુદ્ધાત્માનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, આચરણરૂપ જે થશે તે 'ભવ્ય;' આ પ્રકારના 'ભવ્યત્વ' નામના પારિણામિકભાવ સાથે સંબંધ રાખનારી 'વ્યક્તિ' કહેવામાં આવે છે (અર્થાત્ ભવ્યત્વ પારિણામિકભાવની વ્યક્તતા અર્થાત્ પ્રગટતા કહેવામાં આવે છે). અને અધ્યાત્મભાષામાં તેને જ દ્રવ્યશક્તિરૂપ શુદ્ધપારિણામિકભાવની ભાવના કહે છે, અન્ય નામથી તેને 'નિર્વિકલ્પ સમાધિ' અથવા 'શુદ્ધોપયોગ' આદિ કહે છે.

જેથી ભાવના મુક્તિનું કારણ છે તેથી જ શુદ્ધપારિણામિકભાવ ધ્યેયરૂપ છે,

---

1. પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય ૧ ગાથા ૬૮.

ध्येयरूपो भवति, ध्यानभावनारूपो न भवति। कस्मादिति चेत्? ध्यानभावनापर्यायो विनश्वरः स च द्रव्यरूपत्वादविनश्वर इति। इदमत्र तात्पर्यं—मिथ्यात्वरागादिविकल्पजालरहितनिजशुद्धात्मभावनोत्पन्नसहजानन्दैकलक्षणसुखसंवित्तिरूपा च भावना मुक्तिकारणं भवति। तां च कोऽपि जनः केनापि पर्यायनामान्तरेण भणतीति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेणानेकांतव्याख्यानेनास्रवबंधपुण्यपापपदार्थाः जीवपुद्गलसंयोगपरिणामरूपविभावपर्यायेणोत्पद्यन्ते। संवरनिर्जरामोक्षपदार्थाः पुनर्जीवपुद्गलसंयोगपरिणामविनाशोत्पन्नेन विवक्षितस्वभावपर्यायेणेति स्थितम्। तद्यथा—

आसव बंधण संवर णिज्जर मोक्खो सपुण्णपावा जे।
जीवाजीवविसेसा तेवि समासेण पभणामो ॥ २८ ॥

आस्रवबंधनसंवरनिर्जरमोक्षाः सपुण्यपापाः ये।
जीवाजीवविशेषाः तान् अपि समासेन प्रभणामः ॥ २८ ॥

ધ્યાન કે ભાવનારૂપ નથી. એમ શા માટે? સમાધાનઃ—ધ્યાન કે ભાવનારૂપ પર્યાય વિનાશી છે અને તે (શુદ્ધપારિણામિકભાવ) તો દ્રવ્યરૂપ હોવાથી અવિનાશી છે. અહીં તાત્પર્ય આ છે—મિથ્યાત્વ-રાગાદિ વિકલ્પજાળરહિત નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સહજાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખના સંવેદનરૂપ જે ભાવના છે તે મુક્તિનું કારણ છે. તે ભાવનાને કોઈ પુરુષ કોઈ અન્ય નામથી કહે છે.

આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનેકાંતના વ્યાખ્યાનથી નક્કી થયું કે—આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય અને પાપ—એ ચાર પદાર્થો જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગ પરિણામરૂપ જે વિભાવપર્યાય છે તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને સંવર, નિર્જરા તથા મોક્ષ—એ ત્રણ પદાર્થો જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગરૂપ પરિણામના વિનાશથી ઉત્પન્ન, વિવક્ષિત સ્વભાવપર્યાય વડે ઉત્પન્ન થાય છે.

તે હવે કહેવામાં આવે છેઃ—

ગાથા ૨૮

ગાથાર્થઃ—આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ, પુણ્ય અને પાપરૂપ જે પદાર્થો

યહ તૌ ભયો પ્રથમ અધિકાર, દૂજે સુણું તત્ત્વ-વિસ્તાર;
જીવ અજીવ રુ આસ્રવ બંધ, સંવર નિર્જર મોક્ષ અબંધ. ૨૮.

"आसव" निरास्रवस्वसंवित्तिविलक्षणशुभाशुभपरिणामेन शुभाशुभकर्मागमनमास्रवः । "बंधण" बंधातीतशुद्धात्मोपलम्भभावनाच्युतजीवस्य कर्मप्रदेशैः सह संश्लेषो बन्धः । "संवर" कर्मास्रवनिरोधसमर्थस्वसंवित्तिपरिणतजीवस्य शुभाशुभकर्मागमनसंवरणं संवरः । "णिज्जर" शुद्धोपयोगभावनासामर्थ्येन नीरसीभूतकर्मपुद्गलानामेकदेशगलनं निर्जरा । "मोक्खो" जीवपुद्गलसंश्लेषरूपबन्धस्य विघटने समर्थः स्वशुद्धात्मोपलब्धिपरिणामो मोक्ष इति । "सपुण्णपावा जे" पुण्यपापसहिता ये, "ते वि समासेण पभणामो" यथा जीवाजीवपदार्थौ व्याख्यातौ पूर्वं तथा तानप्यास्रवादिपदार्थान् समासेन संक्षेपेण प्रभणामो वयं ते च कथंभूताः ? "जीवाजीवविसेसा" जीवाजीवविशेषाः । चैतन्यभावरूपा जीवस्य विशेषाः । चैतन्याभावरूपा अजीवस्य विशेषाः । विशेषा इत्यस्य कोऽर्थः ? पर्यायाः । चैतन्याः अशुद्धपरिणामा जीवस्य,

---

જીવ અને અજીવ દ્રવ્યના વિશેષો છે તે પણ અમે સંક્ષેપથી કહીએ છીએ.

ટીકાઃ—' आसव ' નિરાસ્રવ સ્વસંવેદનથી વિલક્ષણ શુભાશુભ પરિણામ વડે શુભ અને અશુભ કર્મોનું આવવું તે ' આસ્રવ ' છે. ' बंधण ' બંધરહિત શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવનાથી ભ્રષ્ટ[1] થયેલ જીવને કર્મના પ્રદેશો સાથે સંશ્લેષ (સંબંધ) થાય છે તે ' બંધ ' છે. ' संवर ' કર્મના આગમનને રોકવામાં સમર્થ સ્વાનુભવરૂપે પરિણમેલા જીવને શુભાશુભ કર્મોના આગમનનો નિરોધ તે ' સંવર ' છે. ' णिज्जर ' શુદ્ધોપયોગની ભાવનાના સામર્થ્યથી નીરસ થયેલાં કર્મપુદ્ગલોનું એકદેશ ખરી જવું તે ' નિર્જરા ' છે. ' मोक्खो ' જીવ અને પુદ્ગલના સંશ્લેષરૂપ બંધનો નાશ કરવાને સમર્થ નિજ શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ પરિણામ તે ' મોક્ષ ' છે. 'सपुण्णपावा जे' જે (ઉપરોક્ત આસ્રવાદિ પદાર્થો) પુણ્ય-પાપસહિત છે. 'ते वि समासेण पभणामो' જેમ પહેલાં જીવ અને અજીવ પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે તેમ તે આસ્રવાદિ પદાર્થોને પણ સંક્ષેપમાં કહીએ છીએ. તે કેવા છે? 'जीवाजीवविसेसाः' જીવ અને અજીવના વિશેષો છે— ચૈતન્યભાવરૂપ છે તે જીવના વિશેષો છે અને ચૈતન્યના અભાવરૂપ છે તે અજીવના વિશેષો છે. ' વિશેષ ' નો શો અર્થ છે? ' વિશેષ ' નો અર્થ પર્યાય છે. ચૈતન્યરૂપ અશુદ્ધ

---

१. અહીં મુખ્યપણે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને લીધાં છે કેમકે તેઓ ' શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવનાથી ભ્રષ્ટ છે.' અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી જે રાગાદિરૂપ ભાવબંધ છે તે પણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી પુદ્ગલનો જ બંધ છે. દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૧૬ ટીકા.

अचेतनाः कर्मपुद्गलपर्याया अजीवस्येत्यर्थः। एवमधिकारसूत्रगाथा गता ॥ २८ ॥

अथ गाथात्रयेणास्रवव्याख्यानं क्रियते। तत्रादौ भावास्रवद्रव्यास्रवस्वरूपं सूचयति :—

आसवदि जेण कम्मं परिणामेणप्पणो स विण्णेओ।
भावासवो जिणुत्तो कम्मासवणं परो होदि ॥ २९ ॥

आस्रवति येन कर्म्म परिणामेन आत्मनः सः विज्ञेयः।
भावास्रवः जिनोक्तः कर्म्मास्रवणं परः भवति ॥ २९ ॥

व्याख्या—"आसवदि जेण कम्मं परिणामेणप्पणो स विण्णेओ भावासवो" आस्रवति कर्म येन परिणामेनात्मनः स विज्ञेयो भावास्रवः। कर्मास्रवनिर्मूलनसमर्थशुद्धात्मभावनाप्रतिपक्षभूतेन येन परिणामेनास्रवति कर्म; कस्यात्मनः? स्वस्य; स परिणामो भावास्रवो विज्ञेयः। स च कथंभूतः? "जिणुत्तो" जिनेन वीतराग-

---

પરિણામો જીવના (પર્યાયો) છે, અચેતનરૂપ કર્મપુદ્ગલના પર્યાયો છે તે અજીવના (પર્યાયો) છે. આ રીતે અધિકાર સૂત્રરૂપ ગાથા પૂરી થઈ. ૨૮.

હવે ત્રણ ગાથાઓ વડે આસ્રવ પદાર્થનું વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પ્રથમ ભાવાસ્રવ અને દ્રવ્યાસ્રવના સ્વરૂપની સૂચના કરે છે:—

ગાથા ૨૯

ગાથાર્થ:—આત્માના જે પરિણામથી કર્મનો આસ્રવ થાય છે તેને જિનેન્દ્રે કહેલ ભાવાસ્રવ જાણવો અને જે (જ્ઞાનાવરણાદિ) કર્મોનો આસ્રવ છે તે દ્રવ્યાસ્રવ છે.

ટીકા:—'आसवदि जेण कम्मं परिणामेणप्पणो स विण्णेओ भावासवो' આત્માના જે પરિણામથી[1] કર્મ આવે છે તેને ભાવાસ્રવ જાણવો. કર્મના આસ્રવનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવી શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત જે પરિણામથી[1] કર્મ આવે છે; કોના પરિણામથી? આત્માના-પોતાના; તે પરિણામને ભાવાસ્રવ જાણવો. તે ભાવાસ્રવ કેવો છે? 'जिणुत्तो' જિનેન્દ્રે—વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવે કહેલ છે. 'कम्मासवणं

---

૧. પરિણામના નિમિત્તે.

પુન્ય પાપ એ નવ, હન માંહિ. આવે કર્મનું આસ્રવ ચાહિ:
ભાવાસ્રવ આતમ-પરિણામ. પુદ્ગલ આવે દ્રવ્ય સુનામ. ૨૯.

सर्वज्ञैरुक्तः। "कम्मासवणं परो होदि" कर्मास्रवणं परो भवति, ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मणामास्रवणमागमनं परः। पर इति कोऽर्थः? भावास्रवादन्यो भिन्नः। भावास्रवनिमित्तेन तैलम्रक्षितानां धूलिरेणूनामिव द्रव्यास्रवो भवतीति। ननु "आस्रवति येन कर्म" तेनैव पदेन द्रव्यास्रवो लब्धः, पुनरपि कर्मास्रवणं परो भवतीति द्रव्यास्रवव्याख्यानं किमर्थमिति यदुक्तं त्वया? तन्न। येन परिणामेन किं भवति आस्रवति कर्म, तत्परिणामस्य सामर्थ्यं दर्शितं, न च द्रव्यास्रवव्याख्यानमिति भावार्थः ॥ २९ ॥

अथ भावास्रवस्वरूपं विशेषेण कथयति :-

मिच्छत्ताविरदिपमादजोगकोधादओऽथ विण्णेया।
पण पण पणदस तिय चदु कमसो भेदा दु पुव्वस्स ॥ ३० ॥

मिथ्यात्वाविरतिप्रमादयोगक्रोधादयः अथ विज्ञेयाः।
पञ्च पञ्च पञ्चदश त्रयः चत्वारः क्रमशः भेदाः तु पूर्वस्य ॥ ३० ॥

परो होदि' કર્મોનું જે આગમન છે તે 'પર' છે. (અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મોનું આસ્રવણ-આગમન તે પર એટલે કે બીજું છે.) 'પર' શબ્દનો શો અર્થ છે? 'ભાવાસ્રવથી અન્ય, ભિન્ન.' ભાવાસ્રવના નિમિત્તે, તેલ ચોપડેલ પદાર્થોને ધૂળ ચોંટે છે તેમ, જીવને દ્રવ્યાસ્રવ થાય છે.

શંકા:—ખરેખર 'आस्रवति येन कर्म'—'જેનાથી કર્મનો આસ્રવ થાય છે' એ પદથી જ દ્રવ્યાસ્રવની વાત આવી ગઈ તો પછી 'कम्मासवणं परो होदि'-કર્માસ્રવ બીજો હોય છે'—એ પદથી દ્રવ્યાસ્રવનું વ્યાખ્યાન શા માટે કર્યું? સમાધાનઃ—તમારી શંકા યોગ્ય નથી. કેમકે 'જે પરિણામથી; શું થાય છે? કર્મનો આસ્રવ થાય છે;' એવું જે કથન છે તેનાથી પરિણામનું સામર્થ્ય બતાવ્યું છે, દ્રવ્યાસ્રવનું વ્યાખ્યાન કર્યું નથી. આમ તાત્પર્ય છે. ૨૯.

હવે ભાવાસ્રવનું સ્વરૂપ વિશેષપણે કહે છે:—

ગાથા ૩૦

ગાથાર્થ:—પહેલાના (ભાવાસ્રવના) મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ અને

મિથ્યા અવિરત ઔ પરમાદ, યોગ કષાય તણું ઉન્માદ;
પાંચ-પાંચ પણદસ તિય ચ્યારિ, ભાવાસ્રવકે ભેદ કહારિ. ૩૦.

व्याख्या—"मिच्छत्ताविरदिपमादजोगकोधादओ" मिथ्यात्वाविरतिप्रमादयोगक्रोधादयः । अभ्यन्तरे वीतरागनिजात्मतत्त्वानुभूतिरुचिविषये विपरीताभिनिवेशजनकं बहिर्विषये तु परकीयशुद्धात्मतत्त्वप्रभृतिसमस्तद्रव्येषु विपरीताभिनिवेशोत्पादकं च मिथ्यात्वं भण्यते । अभ्यन्तरे निजपरमात्मस्वरूपभावनोत्पन्नपरमसुखामृतरतिविलक्षणा बहिर्विषये पुनरव्रतरूपा चेत्यविरतिः । अभ्यन्तरे निष्प्रमादशुद्धात्मानुभूतिचलनरूपः, बहिर्विषये तु मूलोत्तरगुणमलजनकश्चेति प्रमादः । निश्चयेन निष्क्रियस्यापि परमात्मनो व्यवहारेण वीर्यान्तरायक्षयोपशमोत्पन्नो मनोवचनकायवर्गणावलम्बनः कर्मादानहेतुभूत आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योग इत्युच्यते । अभ्यन्तरे परमोपशममूर्तिकेवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वभावपरमात्मस्वरूपक्षोभकारकाः बहिर्विषये तु परेषां संबंधित्वेन क्रूरत्वाद्यावेशरूपाः

ક્રોધાદિ કષાય એટલા ભેદ જાણવા. તેમાંથી મિથ્યાત્વ આદિના અનુક્રમે પાંચ, પાંચ, પંદર, ત્રણ અને ચાર ભેદ છે.

ટીકાઃ—"मिच्छत्ताविरदिपमादजोगकोधादओ" મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ અને ક્રોધાદિ કષાય આસ્રવના ભેદ છે. અંતરંગમાં જે વીતરાગ નિજાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ અને રુચિ વિષે વિપરીત અભિનિવેશ ઉત્પન્ન કરાવે છે અને બહારમાં અન્યના શુદ્ધાત્મતત્ત્વ વગેરે સમસ્ત દ્રવ્યોમાં વિપરીત અભિનિવેશ ઉત્પન્ન કરાવે છે તેને મિથ્યાત્વ કહે છે.

અંતરંગમાં નિજ પરમાત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમ સુખામૃતમાં જે રતિ (–લીનતા) તેનાથી વિલક્ષણ અને બાહ્ય-વિષયમાં અવ્રતરૂપ (અર્થાત્ વ્રત ધારણ ન કરવાનો ભાવ) તે અવિરતિ છે.

અંતરંગમાં પ્રમાદરહિત શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિમાં ચલનરૂપ (ચળપણારૂપ) અને બાહ્ય-વિષયમાં મૂળ અને ઉત્તરગુણોમાં મળ ઉત્પન્ન કરનાર તે પ્રમાદ છે.

નિશ્ચયથી પરમાત્મા નિષ્ક્રિય છે તોપણ તેને વ્યવહારથી વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન એવો, મન-વચન-કાયવર્ગણાને અવલંબનારો, કર્મવર્ગણાનું ગ્રહણ કરવામાં હેતુભૂત એવો આત્મપ્રદેશોનો જે પરિસ્પંદ હોય છે તેને યોગ કહેવાય છે.

અંતરંગમાં પરમ-ઉપશમમૂર્તિ, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણસ્વભાવી પરમાત્મ-સ્વરૂપમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનાર અને બાહ્ય-વિષયમાં અન્ય પદાર્થોના સંબંધથી ક્રૂરતા આદિ આવેશરૂપ તે ક્રોધાદિ-કષાય છે.

प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदात् तु चतुर्विधः बन्धः।
योगात् प्रकृतिप्रदेशौ स्थित्यनुभागौ कषायतः भवतः ॥३३॥

व्याख्या — "पयडिट्ठिदिअणुभागप्पदेसभेदादु चदुविधो बन्धो" प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदाच्चतुर्विधो बन्धो भवति। तथाहि ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः का प्रकृतिः? देवतामुखवस्त्रमिव ज्ञानप्रच्छादनता। दर्शनावरणीयस्य का प्रकृतिः? राजदर्शनप्रतिषेधकप्रतीहारवद्दर्शनप्रच्छादनता। सातासातवेदनीयस्य का प्रकृतिः? मधुलिप्तखड्गधारास्वादनवदल्पसुखबहुदुःखोत्पादकता। मोहनीयस्य का प्रकृतिः? मद्यपानवद्धेयोपादेयविचारविकलता। आयुःकर्मणः का प्रकृतिः? निगडवद्गत्यन्तरगमननिवारणता। नामकर्मणः का प्रकृतिः? चित्रकारपुरुषवन्नानारूपकरणता। गोत्रकर्मणः का प्रकृतिः? गुरुलघुभाजनकारककुम्भकारवदुच्चनीचगोत्रकरणता। अन्तरायकर्मणः का प्रकृतिः? भाण्डागारिकवद्दानादिविघ्नकरणतेति। तथा चोक्तं — "पडपडिहारसिमज्जाहलिचित्तकुलाल-

---

ગાથા ૩૩

ગાથાર્થ:—પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ—એ ભેદોથી બંધ ચાર પ્રકારનો છે; યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ થાય છે અને કષાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ થાય છે.

ટીકા:—'પયડિટ્ઠિદિઅણુભાગપ્પદેસભેદાદુ ચદુવિધો બન્ધો' પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશના ભેદથી બંધ ચાર પ્રકારનો છે. તેનો વિસ્તાર:—જ્ઞાનાવરણકર્મનો સ્વભાવ શો છે? જેમ પડદો દેવના મુખને ઢાંકી દે છે તેમ જ્ઞાનાવરણકર્મ જ્ઞાનને ઢાંકી દે છે. દર્શનાવરણ કર્મનો સ્વભાવ શો છે? રાજાના દર્શનમાં પ્રતિહારી જેમ રોકે છે તેમ દર્શનાવરણકર્મ દર્શનમાં અટકાયત કરે છે. શાતા અને અશાતા વેદનીયનો સ્વભાવ શો છે? મધથી લિપ્ત તલવારની ધાર ચાટવાથી જેમ થોડું સુખ અને ઘણું દુઃખ થાય છે તેમ વેદનીયકર્મ અલ્પ સુખ અને અધિક દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. મોહનીયનો સ્વભાવ શો છે? મદ્યપાનની જેમ હેય-ઉપાદેય પદાર્થના વિચારમાં વિકળતા. આયુષ્યકર્મનો સ્વભાવ શો છે? બેડીની પેઠે એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જતા રોકવું તે. નામકર્મનો સ્વભાવ શો છે? ચિત્રકારની પેઠે અનેક પ્રકારનાં રૂપ કરવાં તે. ગોત્રકર્મનો સ્વભાવ શો છે? નાનાં-મોટાં વાસણ બનાવનાર કુંભારની જેમ ઉચ્ચ કે નીચ ગોત્ર કરવાં તે. અંતરાયકર્મનો સ્વભાવ શો છે? ભંડારીની પેઠે દાનાદિ કાર્યમાં વિઘ્ન કરવું તે. કહ્યું છે કે— "પટ, પ્રતિહાર-દ્વારપાળ, તલવાર, મદ્ય, બેડી, ચિત્રકાર, કુંભાર અને ભંડારી;

भंडयारीणं । जह एदेसिं भावा तहवि य कम्मा मुणेयव्वा ॥ १ ॥" इति दृष्टान्ताष्टकेन प्रकृतिवन्धो ज्ञातव्यः । अजागोमहिष्यादिदुग्धानां प्रहरद्वयादिस्वकीयमधुररसावस्थानपर्यन्तं यथा स्थितिर्भण्यते, तथा जीवप्रदेशेष्वपि यावत्कालं कर्मसम्बन्धेन स्थितिस्तावत्कालं स्थितिबन्धो ज्ञातव्यः । यथा च तेषामेव दुग्धानां तारतम्येन रसगतशक्तिविशेषोऽनुभागो भण्यते तथा जीवप्रदेशस्थितकर्मस्कन्धानामपि सुखदुःखदानसमर्थशक्तिविशेषोऽनुभागवन्धो विज्ञेयः । सा च घातिकर्मसम्बंधिनी शक्तिर्लतादार्वस्थिपाषाणभेदेन[१] चतुर्धा । तथैवाशुभाघातिकर्मसम्बंधिनी निम्बकाञ्जीरविषहालाहलरूपेण, शुभाघातिकर्मसम्बन्धिनी पुनर्गुडखण्डशर्करामृतरूपेण चतुर्धा भवति । एकैकात्मप्रदेशे सिद्धानन्तैकभागसंख्या अभव्यानंतगुणप्रमिता अनंतानंतपरमाणवः प्रतिक्षणबंधमायांतीति प्रदेशबंधः । इदानीं बंधकारणं कथ्यते । "जोगा पयडिपदेसा ठिदिअणुभागा कसायदो हुंति ।" योगात्प्रकृतिप्रदेशौ, स्थित्यनुभागौ कषायतो भवत इति ।

—એ આઠેના જેવો સ્વભાવ છે તેવો જ ક્રમથી જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠે કર્મોનો સ્વભાવ જાણવો." એ આઠ દૃષ્ટાંતથી પ્રકૃતિબંધ જાણવો.

બકરી, ગાય, ભેંસ આદિના દૂધમાં જેવી રીતે બે પહોર વગેરે સુધી પોતાના મધુર રસમાં રહેવાની કાળની મર્યાદા છે તેને સ્થિતિ કહેવાય છે, તેમ જીવના પ્રદેશોમાં જેટલા કાળ સુધી કર્મસંબંધરૂપે સ્થિતિ છે તેટલા કાળને સ્થિતિબંધ જાણવો.

જેવી રીતે તેમનાં જ દૂધમાં તારતમ્યપણે રસસંબંધી શક્તિવિશેષને (ચીકાશ, મીઠાસને) અનુભાગ કહેવામાં આવે છે, તેવી રીતે જીવના પ્રદેશો ઉપર રહેલા કર્મના સ્કંધોમાં પણ સુખ કે દુઃખ દેવાની શક્તિવિશેષને અનુભાગબંધ જાણવો. ઘાતીકર્મ સાથે સંબંધ રાખનારી તે શક્તિ વેલ, કાષ્ઠ, હાડકાં અને પથ્થરના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. તેવી જ રીતે અશુભ અઘાતીકર્મ સાથે સંબંધ રાખનારી શક્તિ નીમ, કાળીજીરી, વિષ તથા હાલાહલરૂપના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે, અને શુભ અઘાતીકર્મ સાથે સંબંધ રાખનારી શક્તિ ગોળ, ખાંડ, સાકર અને અમૃતરૂપ ચાર પ્રકારની છે.

આત્માના એકેક પ્રદેશ ઉપર સિદ્ધોના અનંતમા ભાગપ્રમાણ અને અભવ્ય જીવોની સંખ્યાથી અનંતગુણા એવા અનંતાનંત પરમાણુઓ પ્રત્યેક ક્ષણે બંધ પામે છે તે પ્રદેશબંધ છે.

હવે બંધનું કારણ કહે છે. 'जोगा पयडिपदेसा ठिदिअणुभागा कसायदो हुंति ।' યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ તથા કષાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ થાય છે.

---

१ 'शिलाभेदेन' इति पाठान्तरं

तथाहि—निश्चयेन निष्क्रियाणामपि शुद्धात्मप्रदेशानां व्यवहारेण परिस्पन्दनहेतुर्योगः, तस्मात्प्रकृतिप्रदेशबन्धद्वयं भवति। निर्दोषपरमात्मभावनाप्रतिबन्धकक्रोधादिकषायोदयात् स्थित्यनुभागबन्धद्वयं भवतीति। आस्रवे बन्धे च मिथ्यात्वाविरत्यादिकारणानि समानानि, को विशेषः? इति चेत्, नैवं; प्रथमक्षणे कर्मस्कन्धानामागमनमास्रवः, आगमनानन्तरं द्वितीयक्षणादौ जीवप्रदेशेष्ववस्थानं बन्ध इति भेदः। यत एव योगकषायाद्बन्धचतुष्टयं भवति तत एव बन्धविनाशार्थं योगकषायत्यागेन निजशुद्धात्मनि भावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥ ३३ ॥ एवं बन्धव्याख्यानेन सूत्रद्वयेन द्वितीयं स्थलं गतम्।

अत ऊर्ध्वं गाथाद्वयेन संवरपदार्थः कथ्यते। तत्र प्रथमगाथायां भावसंवरद्रव्यसंवरस्वरूपं निरूपयति :—

चेदणपरिणामो जो कम्मस्सासवणिरोहणे हेऊ ।
सो भावसंवरो खलु दव्वासवरोहणो अण्णो ॥ ३४ ॥

વિસ્તારઃ—નિશ્ચયથી નિષ્ક્રિય એવા શુદ્ધાત્માના પ્રદેશોના વ્યવહારથી પરિસ્પંદનું કારણ યોગ છે, તેનાથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ —એ બે પ્રકારના બંધ થાય છે. નિર્દોષ પરમાત્મભાવનાના પ્રતિબંધક ક્રોધાદિ કષાયના ઉદયથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ —એ બે બંધ થાય છે.

શંકાઃ—આસ્રવ અને બંધ થવામાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ કારણો સમાન છે તો આસ્રવ અને બંધમાં તફાવત શું છે? ઉત્તરઃ—એ પ્રમાણે નથી. પ્રથમ ક્ષણમાં કર્મસ્કંધોનું જે આગમન છે તે આસ્રવ છે અને આગમન પછી બીજી વગેરે ક્ષણોમાં જીવના પ્રદેશોમાં તે સ્કંધોનું રહેવું તે બંધ છે, એ પ્રમાણે (આસ્રવ અને બંધમાં) તફાવત છે.

કારણ કે યોગ અને કષાયથી ચાર પ્રકારના બંધ થાય છે, માટે બંધનો નાશ કરવા યોગ અને કષાયનો ત્યાગ કરીને નિજ શુદ્ધાત્મામાં ભાવના કરવી એ તાત્પર્ય છે. ૩૩.

આ પ્રમાણે બંધના વ્યાખ્યાનથી બે ગાથાઓ વડે, બીજું સ્થળ પૂરું થયું.

હવે, આગળ બે ગાથાઓ વડે સંવર પદાર્થનું કથન કરવામાં આવે છે. ત્યાં પ્રથમ

આસ્રવકે રોકણકૂં ભાવ આતમકો, સો સંવર ભાવ;
પુદ્‌ગલકર્મ રુકે સો જાનિ સંવર દ્રવ્ય, નામ સો માંનિ. ૩૪.

चेतनपरिणामः यः कर्म्मणः आस्रवनिरोधने हेतुः ।
सः भावसंवरः खलु द्रव्यास्रवरोधनः अन्यः ॥ ३४ ॥

व्याख्या—"चेदणपरिणामो जो कम्मस्सासवणिरोहणे हेदू सो भावसंवरो खलु" चेतनपरिणामो यः, कथंभूतः ? कर्मास्रवनिरोधने हेतुः स भावसंवरो भवति खलु निश्चयेन । "दव्वासवरोहणे अण्णो" द्रव्यकर्मास्रवनिरोधने सत्यन्यो द्रव्यसंवर इति । तद्यथा—निश्चयेन स्वतः सिद्धत्वात्परकारणनिरपेक्षः, स चैवाविनश्वरत्वान्नित्यः परमोद्योतस्वभावत्वात्स्वपरप्रकाशनसमर्थः, अनाद्यनन्तत्वादादिमध्यान्तमुक्तः, दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपनिदानबन्धादिसमस्तरागादिविभावमलरहितत्वादत्यन्तनिर्मलः, परमचैतन्यविलासलक्षणत्वादुच्छलननिर्भरः, स्वाभाविकपरमानन्दैकलक्षणत्वात्परमसुखमूर्तिः, निरास्रवसहजस्वभावत्वात्सर्वकर्मसंवरहेतुरित्युक्तलक्षणः परमात्मा तत्स्वभावभावेनोत्पन्नो

ગાથામાં ભાવસંવર[1] અને દ્રવ્યસંવરનું[1] સ્વરૂપ કહે છે :—

ગાથા ૩૪

ગાથાર્થ:—આત્માનો જે પરિણામ કર્મના આસ્રવને રોકવામાં કારણ છે તેને ભાવસંવર કહે છે અને જે દ્રવ્યાસ્રવનું રોકાવું તે દ્રવ્યસંવર છે.

ટીકા:—'चेदणपरिणामो जो कम्मस्सासवणिरोहणे हेदू सो भावसंवरो खलु' જે ચેતન પરિણામ, કેવો ? કર્મોના આસ્રવને રોકવામાં કારણ છે તે, ખરેખર નિશ્ચયથી ભાવસંવર છે. 'दव्वासवरोहणे अण्णो' દ્રવ્યકર્મના આસ્રવનો નિરોધ થતાં બીજો દ્રવ્યસંવર થાય છે. તે આ રીતે છે.—નિશ્ચયથી સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી અન્ય કારણની અપેક્ષારહિત, અવિનશ્વર હોવાથી નિત્ય, પરમ પ્રકાશરૂપ સ્વભાવ હોવાથી સ્વપરને પ્રકાશવામાં સમર્થ, અનાદિ-અનંત હોવાથી આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત, દૃષ્ટ, શ્રુત અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધાદિ સમસ્ત રાગાદિ વિભાવમળથી રહિત હોવાને લીધે અત્યંત નિર્મળ, પરમચૈતન્યવિલાસરૂપ લક્ષણ હોવાથી ચિદ્-ઉચ્છલનથી (ચૈતન્યના ઊછળવાથી) ભરપૂર, સ્વાભાવિક પરમાનંદ એક લક્ષણ હોવાથી પરમસુખની મૂર્તિ, આસ્રવરહિત સહજ સ્વભાવ હોવાથી સર્વ કર્મોનો સંવર કરવામાં

---

1. ભાવસંવર અને દ્રવ્યસંવરની શરૂઆત ચતુર્થ ગુણસ્થાનથી થાય છે; અને ચૌદમે ગુણસ્થાને આસ્રવનો સર્વથા અભાવ થતાં સર્વસંવર હોય છે.

योऽसौ शुद्धचेतनपरिणामः स भावसंवरो भवति । यस्तु भावसंवरात्कारणभूतादुत्पन्नः कार्यभूतो नवतरद्रव्यकर्मागमनाभावः स द्रव्यसंवर इत्यर्थः ।

अथ संवरविषयनयविभागः कथ्यते । तथाहि—मिथ्यात्वादिक्षीणकषाय-पर्यन्तमुपर्युपरि मन्दत्वात्तारतम्येन तावदशुद्धनिश्चयो वर्तते । तस्य मध्ये पुनर्गुणस्थान-भेदेन शुभाशुभशुद्धानुष्ठानरूपोपयोगत्रयव्यापारस्तिष्ठति । तदुच्यते—मिथ्यादृष्टि-सासादनमिश्रगुणस्थानेषूपर्युपरि मन्दत्वेनाशुभोपयोगो वर्तते, ततोऽप्यसंयतसम्यग्दृष्टि-श्रावकप्रमत्तसंयतेषु पारम्पर्येण शुद्धोपयोगसाधक उपर्युपरि तारतम्येन शुभोपयोगो

કારણ—આવાં લક્ષણવાળો પરમાત્મા[1] છે, તેના સ્વભાવભાવથી ઉત્પન્ન જે શુદ્ધચેતન-પરિણામ છે તે ભાવસંવર છે. અને જે, કારણરૂપ ભાવસંવરથી ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યરૂપ નવાં દ્રવ્યકર્મોના આગમનનો અભાવ, તે દ્રવ્યસંવર છે.

હવે, સંવરના વિષયમાં નયવિભાગનું કથન કરે છેઃ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનથી માંડીને ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાન સુધી ઉપર ઉપર મંદપણું હોવાથી તારતમ્યતાથી અશુદ્ધ નિશ્ચય વર્તે છે. તેમાં ગુણસ્થાનના ભેદથી શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ અનુષ્ઠાનરૂપ (આચરણરૂપ) ત્રણ પ્રકારના ઉપયોગનો વ્યાપાર હોય છે. તે કહેવામાં આવે છે—મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસાદન અને મિશ્ર —એ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં ઉપર ઉપર મંદપણે અશુભ ઉપયોગ હોય છે. તેનાથી આગળ અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, શ્રાવક અને પ્રમત્તસંયત એ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં[2] પરંપરાએ શુદ્ધોપયોગનો સાધક ઉપર ઉપર તારતમ્યતાથી શુભોપયોગ હોય છે. ત્યારપછી અપ્રમત્તથી

---

૧. શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ ત્રિકાળધ્રુવજ્ઞાયકસ્વભાવ આત્મા જે શ્રી સમયસાર ગાથા ૬ માં કહ્યો છે તેની આ વિસ્તારમય વ્યાખ્યા છે. તે ત્રિકાળ શુદ્ધસ્વરૂપ સદા આશ્રય કરવા યોગ્ય હોવાથી સર્વ પ્રકારે ઉપાદેય છે.

૨. જ્યાં ચારિત્રગુણની આંશિક શુદ્ધિ હોય ત્યાં તેની સાથે વર્તતા શુભોપયોગને પરંપરાએ શુદ્ધોપયોગનો સાધક કહેવામાં આવે છે. ચોથે, પાંચમે અને છઠ્ઠે ગુણસ્થાને તેની ભૂમિકા અનુસાર શુદ્ધિ હોય છે. જુઓ, છઠ્ઠા ગુણસ્થાન ધારક મુનિસંબંધી પ્રવચનસાર ગાથા ૨૪૫–૨૪૬ બન્ને આચાર્યોની ટીકા.

શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૨૪૭ ની શ્રી જયસેનાચાર્યદેવ કૃત ટીકામાં મુનિની અપેક્ષાએ **'शुद्धोपयोगसाधके शुभोपयोगे'** શબ્દો કહ્યા છે. અહીં (શ્રી દ્રવ્યસંગ્રહની ટીકામાં) તો ચોથે, પાંચમે અને છઠ્ઠે —એમ ત્રણે ગુણસ્થાને 'શુદ્ધોપયોગસાધક શુભોપયોગ' કહેલ છે તેથી તદ્દન

वर्तते, तदनन्तरमप्रमत्तादिक्षीणकषायपर्यन्तं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदेन विवक्षितैकदेशशुद्धनयरूपशुद्धोपयोगो वर्तते। तत्रैवं, मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने तावत् संवरो नास्ति, सासादनादिगुणस्थानेषु "सोलसपणवीसणभं दसचउछक्केक्कबन्धवोछिण्णा। दुगतीसचदुरपुव्वेपणसोलस जोगिणो एक्को।१।" इति बन्धविच्छेदत्रिभङ्गीकथितक्रमेणोपर्युपरि प्रकर्षेण संवरो ज्ञातव्य इति। अशुद्धनिश्चयमध्ये मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानेषूपयोगत्रयं व्याख्यातं, तत्राशुद्धनिश्चये शुद्धोपयोगः कथं घटते? इति चेत्तत्रोत्तरं—शुद्धोपयोगे शुद्धबुद्धैकस्वभावो निजात्मा ध्येयस्तिष्ठति तेन कारणेन शुद्धध्येयत्वाच्छुद्धावलम्बनत्वाच्छुद्धात्मस्वरूपसाधकत्वाच्च शुद्धोपयोगो घटते। स च संवरशब्दवाच्यः शुद्धोपयोगः संसारकारणभूतमिथ्यात्वरागाद्यशुद्धपर्यायवदशुद्धो न भवति तथैव फलभूतकेवलज्ञानलक्षण

ક્ષીણકષાય સુધીના છ ગુણસ્થાનોમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ભેદથી વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનયરૂપ શુદ્ધોપયોગ હોય છે. ત્યાં મિથ્યાદૃષ્ટિ (પ્રથમ) ગુણસ્થાનમાં તો સંવર હોતો નથી, સાસાદન વગેરે ગુણસ્થાનોમાં 'મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં સોળ પ્રકૃતિ, બીજામાં પચીસ, ત્રીજામાં શૂન્ય, ચોથામાં દસ, પાંચમામાં ચાર, છઠ્ઠામાં છ, સાતમામાં એક, આઠમામાં બે, ત્રીસ અને ચાર, નવમામાં પાંચ, દસમામાં સોળ અને સયોગકેવળી (તેરમા)માં એક પ્રકૃતિની બંધ વ્યુચ્છિત્તિ થાય છે.'[1] આ રીતે બંધવિચ્છેદ ત્રિભંગીમાં કહ્યા પ્રમાણે ક્રમથી ઉપર ઉપર અધિકતાથી સંવર જાણવો.

શંકાઃ—અશુદ્ધનિશ્ચયમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનોમાં (અશુભ, શુભ અને શુદ્ધ) ત્રણ ઉપયોગોનું વ્યાખ્યાન કર્યું; ત્યાં અશુદ્ધનિશ્ચયનયમાં શુદ્ધોપયોગ કેવી રીતે ઘટે છે? ઉત્તરઃ—શુદ્ધોપયોગમાં શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવી નિજાત્મા ધ્યેય હોય છે તે કારણે શુદ્ધ ધ્યેયવાળો હોવાથી, શુદ્ધ અવલંબનવાળો હોવાથી અને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનો સાધક હોવાથી શુદ્ધોપયોગ સિદ્ધ થાય છે. અને તે 'સંવર' શબ્દથી વાચ્ય શુદ્ધોપયોગ સંસારના કારણભૂત મિથ્યાત્વ રાગાદિ અશુદ્ધપર્યાયની જેમ અશુદ્ધ નથી હોતો તથા તેના ફળરૂપ કેવળજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધપર્યાયની જેમ શુદ્ધ પણ નથી હોતો પરંતુ તે અશુદ્ધ

સ્પષ્ટ થાય છે કે એ ત્રણે ગુણસ્થાને અબુદ્ધિપૂર્વક રાગ પરિણતિ હોય જ છે; કારણ કે જ્યાં અબુદ્ધિપૂર્વક રાગાદિ ન હોય ત્યાં વર્તતા ગુણસ્થાનોમાં શુદ્ધોપયોગના સાધકપણાનો આરોપ ઘટતો નથી.

૧. ગોમ્મટસાર કર્મકાંડ ગાથા ૯૪.

शुद्धपर्यायवत् [illegible] [illegible] विलक्षणं
शुद्धात्मानुभूतिरूपनिश्चयरत्नत्रयात्मकं मोक्षकारणमेकदेशव्यक्तिरूपमेकदेशनिरावरणं च
तृतीयमवस्थान्तरं भण्यते ।

कश्चिदाह—केवलज्ञानं सकलनिरावरणं शुद्धं तस्य कारणेनापि सकलनिरावरणेन शुद्धेन भाव्यम्, उपादानकारणसदृशं कार्यं भवतीति वचनात् । तत्रोत्तरं दीयते—युक्तमुक्तं भवता परं किन्तूपादानकारणमपि षोडशवर्णिकासुवर्णकार्यस्याधस्तनवर्णिकोपादानकारणवत्, मृण्मयकलशकार्यस्य मृत्पिण्डस्थासकोशकुशूलोपादानकारणवदिति च कार्यादेकदेशेन भिन्नं भवति । यदि पुनरेकान्तेनोपादानकारणस्य कार्येण सहाभेदो भेदो वा भवति, तर्हि पूर्वोक्तसुवर्णमृत्तिकादृष्टान्तद्वयेन कार्यकारणभावो न घटते । ततः किं सिद्धं ? एकदेशेन निरावरणत्वेन क्षायोपशमिकज्ञानलक्षणमेकदेशव्यक्तिरूपं विवक्षितैकदेशशुद्धनयेन संवरशब्दवाच्यं शुद्धोपयोगस्वरूपं मुक्तिकारणं भवति । यच्च लब्ध्यपर्याप्तसूक्ष्मनिगोदजीवे नित्योद्घाटं निरावरणं ज्ञानं श्रूयते तदपि सूक्ष्मनिगोद-

---

અને શુદ્ધ (અન્ત) પર્યાયોથી વિલક્ષણ, શુદ્ધાત્માના અનુભવરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક, મોક્ષના કારણભૂત, એકદેશ પ્રગટ, એકદેશ આવરણરહિત એવી ત્રીજી અવસ્થારૂપ કહેવાય છે.

કોઈ શંકા કરે છે:—કેવળજ્ઞાન સમસ્ત આવરણરહિત શુદ્ધ છે તો તેનું કારણ પણ સમસ્ત આવરણરહિત શુદ્ધ હોવું જોઈએ, કારણ કે 'ઉપાદાનકારણ જેવું કાર્ય હોય છે,' એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે:—આપે જે કહ્યું તે તો યોગ્ય છે, પરન્તુ ઉપાદાનકારણ પણ કાર્યથી એકદેશ ભિન્ન હોય છે; જેમ સોળવલા સુવર્ણરૂપ કાર્યનું નીચેની અવસ્થાવાળા (પંદરવલાદિરૂપ) સુવર્ણરૂપ ઉપાદાનકારણ એકદેશ ભિન્ન હોય છે અને જેમ માટીના કળશરૂપ કાર્યનું માટીના પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશુલરૂપ ઉપાદાન-કારણ એકદેશ ભિન્ન હોય છે તેમ. જો એકાન્તે ઉપાદાનકારણનો કાર્યની સાથે અભેદ કે ભેદ હોય તો પૂર્વોક્ત સુવર્ણ અને માટીના બે દૃષ્ટાંતની જેમ કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થાય નહિ. આથી શું સિદ્ધ થયું? (એમ સિદ્ધ થયું કે) એકદેશ-નિરાવરણ હોવાથી, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનરૂપ લક્ષણવાળું, એકદેશ-પ્રગટરૂપ, વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધનયે 'સંવર' શબ્દથી વાચ્ય શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપ (શુદ્ધોપયોગનું સ્વરૂપ) મુક્તિનું કારણ થાય છે. અને જે લબ્ધિ-અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મનિગોદિયા જીવમાં નિત્ય ઉઘાડરૂપ આવરણરહિત જ્ઞાન સાંભળવામાં આવે છે તે પણ સૂક્ષ્મનિગોદના સર્વજઘન્ય ક્ષયોપશમની અપેક્ષાથી

सर्वजघन्यक्षयोपशमापेक्षया निरावरणं, न च सर्वथा। कस्मादिति चेत्? तदावरणे जीवाभावः प्राप्नोति। वस्तुत उपरितनक्षायोपशमिकज्ञानापेक्षया केवलज्ञानापेक्षया च तदपि सावरणं, संसारिणां क्षायिकज्ञानाभावाच्च क्षायोपशमिकमेव। यदि पुनर्लोचनपटलस्यैकदेश-निरावरणवत्केवलज्ञानांशरूपं भवति तर्हि तेनैकदेशेनापि लोकालोकप्रत्यक्षतां प्राप्नोति, न च तथा दृश्यते। किन्तु प्रचुरमेघप्रच्छादितादित्यबिम्बवन्निविडलोचनपटलवद्वा स्तोकं प्रकाशयतीत्यर्थः।

अथ क्षयोपशमलक्षणं कथ्यते—सर्वप्रकारेणात्मगुणप्रच्छादिकाः कर्मशक्तयः सर्वघातिस्पर्द्धकानि भण्यन्ते, विवक्षितैकदेशेनात्मगुणप्रच्छादिकाः शक्तयो देशघातिस्पर्द्ध-कानि भण्यन्ते, सर्वघातिस्पर्द्धकानामुदयाभाव एव क्षयस्तेषामेवास्तित्वमुपशम उच्यते सर्व-घात्युदयाभावलक्षणक्षयेण सहित उपशमः तेषामेकदेशघातिस्पर्द्धकानामुदयश्चेति समुदायेन क्षयोपशमो भण्यते। क्षयोपशमे भवः क्षायोपशमिको भावः। अथवा देशघातिस्पर्द्धकोदये

નિરાવરણ છે, સર્વથા આવરણરહિત નથી. શંકાઃ—તે આવરણરહિત કેમ રહે છે? ઉત્તરઃ—જો તે જઘન્ય જ્ઞાનનું પણ આવરણ થાય તો જીવનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. વાસ્તવિક રીતે તો ઉપરના ક્ષયોપશમ-જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અને કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તે જ્ઞાન પણ આવરણસહિત છે અને સંસારી જીવોને ક્ષાયિકજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી (તે જ્ઞાન) ક્ષાયોપશમિક જ છે. જો નેત્રપટલના એકદેશ નિરાવરણની જેમ (અર્થાત્ નેત્રપટલ થોડું ખુલ્લું હોય તેની માફક) કેવળજ્ઞાનના અંશરૂપ તે જ્ઞાન હોય તો તે એકદેશથી પણ લોકાલોકનું પ્રત્યક્ષપણું થાત; પણ એમ તો જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ ખૂબ વાદળાં-ઓથી આચ્છાદિત સૂર્યના બિંબની જેમ અથવા નિબિડ નેત્રપટલની જેમ તે નિગોદિયાનું જ્ઞાન થોડું જાણે છે એમ તાત્પર્ય છે.

હવે ક્ષયોપશમનું લક્ષણ કહે છે—સર્વ પ્રકારે આત્માના ગુણોનું આચ્છાદન કરનાર કર્મની શક્તિઓને 'સર્વઘાતી સ્પર્દ્ધકો' કહે છે અને વિવક્ષિત એકદેશથી આત્માના ગુણોનું આચ્છાદન કરનાર કર્મની શક્તિઓને 'દેશઘાતી સ્પર્દ્ધકો' કહે છે. સર્વઘાતી સ્પર્દ્ધકોના ઉદયના અભાવને જ ક્ષય અને તેમની જ સત્તારૂપ અવસ્થાને ઉપશમ કહે છે. સર્વઘાતી સ્પર્દ્ધકોના ઉદયાભાવી ક્ષય સહિત ઉપશમ અને તેમના એકદેશઘાતી સ્પર્દ્ધકોનો ઉદય—એ રીતે એ ત્રણેના સમુદાયથી ક્ષયોપશમ [illegible] ક્ષયોપશમમાં હોય તેને ક્ષાયોપશમિકભાવ કહે છે અથવા દેશઘા[illegible]તાં

र्तते जीव एकदेशेन ज्ञानादिगुणं प्राप्नोति तत्र स क्षायोपशमिको भावः। तेन किं सिद्धं? पूर्वोक्तसूक्ष्मनिगोदजीवे ज्ञानावरणीयकर्मणो देशघातिस्पर्धकानामुदये सत्येकदेशेन ज्ञानगुणो प्रकटो भवति तेन कारणेन तत् क्षायोपशमिकं ज्ञानं न च क्षायिकं, कस्मादेकदेशोदयसद्भावादिति। अत्रायमर्थः — यद्यपि पूर्वोक्तं शुद्धोपयोगलक्षणं क्षायोपशमिकं ज्ञानं मुक्तिकारणं भवति तथापि ध्यातृपुरुषेण यदेव सकलनिरावरणमखण्डैकसकलविमलकेवलज्ञानलक्षणं परमात्मस्वरूपं तदेवाहं, न च खण्डज्ञानरूप इति भावनीयम्। इति संवरव्याख्यान-विषये नयविभागो ज्ञातव्य इति ॥ ३४ ॥

अथ संवरकारणभेदान् कथयामीत्येका पातनिका, द्वितीया तु कैः कृत्वा संवरो भवतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं ददातीति पातनिकाद्वयं मनसि धृत्वा सूत्रमिदं प्रतिपादयति भगवान् —

वदसमिदीगुत्तीओ धम्माणुपेहा परीसहजओ य।
चारित्तं बहुभेया णायव्वा भावसंवरविसेसा ॥ ३५ ॥

જીવ એકદેશ જ્ઞાનાદિ ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે. તેનાથી શું સિદ્ધ થયું? પૂર્વોક્ત સૂક્ષ્મનિગોદના જીવમાં જ્ઞાનાવરણકર્મના દેશઘાતી સ્પર્દ્ધકોના ઉદય હોતાં એકદેશ જ્ઞાનગુણ પ્રાપ્ત હોય છે તે કારણે તે ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન છે, ક્ષાયિકજ્ઞાન નથી. શા માટે? કારણ કે ત્યાં કર્મના એકદેશ ઉદયનો સદ્ભાવ છે.

અહીં સારાંશ આ છે:—જોકે પૂર્વોક્ત શુદ્ધોપયોગલક્ષણવાળું ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન મુક્તિનું કારણ થાય છે તોપણ ધ્યાન કરનાર પુરુષે 'નિત્ય સકળ નિરાવરણ, અખંડ, એક, સમ્પૂર્ણ નિર્મળ કેવળજ્ઞાન જેનું લક્ષણ છે એવું પરમાત્મસ્વરૂપ તે જ હું છું, ખંડજ્ઞાનરૂપ નહિ'—એવી ભાવના કરવી.

એ રીતે સંવર પદાર્થના વ્યાખ્યાનમાં નયવિભાગ જાણવો. ૩૪.

હવે, સંવરનાં કારણોના ભેદ કહે છે—એમ એક ભૂમિકા છે, 'શેનાથી (કોનાથી) સંવર થાય છે?' એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતાં પ્રત્યુત્તર આપે છે—એમ બીજી ભૂમિકા છે. એ બન્ને ભૂમિકાઓ મનમાં ધારણ કરીને ભગવાન શ્રી નેમિચન્દ્ર આચાર્ય આ ગાથા કહે છેઃ—

વ્રત અરુ સમિતિ ગુપ્તિ દશ ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા ચારિત્ર જુ પર્મ;
સહન પરિષહ, એ બહુભેદ, સંવરભાવ ભનૈં જિનદેવ. ૩૫.

व्रतसमितिगुप्तयः धर्म्मानुप्रेक्षाः परीषहजयः च ।
चारित्रं बहुभेदं ज्ञातव्याः भावसंवरविशेषाः ॥ ३५ ॥

व्याख्या—"वदसमिदीगुत्तीओ" व्रतसमितिगुप्तयः, "धम्माणुपेहा" धर्मस्तथैवानुप्रेक्षाः, "परीसहजओ य" परीषहजयश्च, "चारित्तं बहुभेया" चारित्रं बहुभेदयुक्तं, "णायव्वा भावसंवरविसेसा" एते सर्वे मिलिता भावसंवरविशेषा भेदा ज्ञातव्याः । अथ विस्तरः—निश्चयेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजात्मतत्त्वभावनोत्पन्नसुखसुधास्वादबलेन समस्तशुभाशुभरागादिविकल्पनिर्वृत्तिर्व्रतम्, व्यवहारेण तत्साधकं हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहाच्च यावज्जीवनिवृत्तिलक्षणं पञ्चविधं व्रतम् । निश्चयेनानन्तज्ञानादिस्वभावे निजात्मनि सम् सम्यक् समस्तरागादिविभावपरित्यागेन तल्लीनतच्चिन्तनतन्मयत्वेन अयनं गमनं परिणमनं समितिः, व्यवहारेण तद्बहिरङ्गसहकारिकारणभूताचारादिचरण-

---

ગાથા ૩૫

ગાથાર્થ:—વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજય અને અનેક પ્રકારનું ચારિત્ર—એ બધાને ભાવસંવરના ભેદ જાણવા.

ટીકા:—'वदसमिदीगुत्तीओ' વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, 'धम्माणुपेहा' ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા 'परीसहजओ य' પરિષહોનું જીતવું અને 'चारित्तं बहुभेया' અનેક ભેદવાળું ચારિત્ર; 'णायव्वा भावसंवरविसेसा' એ બધા ભાવસંવરના ભેદ જાણવા. હવે એને વિસ્તારથી કહે છે:—નિશ્ચયથી વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખરૂપી સુધાના આસ્વાદના બળથી સમસ્ત શુભાશુભ રાગાદિ વિકલ્પોની નિવૃત્તિ તે વ્રત છે. વ્યવહારથી તે નિશ્ચયવ્રતને સાધનાર[1], હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહના જિંદગીભર ત્યાગલક્ષણરૂપ પાંચ પ્રકારનાં વ્રત છે. નિશ્ચયથી અનંત જ્ઞાનાદિ સ્વભાવના ધારક નિજાત્મામાં 'સમ' એટલે કે સારી રીતે—સમસ્ત રાગાદિ વિભાવોના પરિત્યાગ વડે, નિજાત્મામાં લીનતા-ચિંતન-તન્મયતાથી 'અયન'-ગમન-પરિણમન કરવું તે 'સમિતિ' છે. વ્યવહારથી તેના બહિરંગ સહકારી[2] કારણભૂત, આચારાદિ ચરણાનુયોગના ગ્રન્થોમાં કહેલી ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાન-

---

૧. સાધનાર = નિમિત્ત

૨. બહિરંગ સહકારી કારણભૂત = બહિરંગ નિમિત્તભૂત. બહિરંગ સાધન તે યથાર્થ સાધન નથી, માત્ર ઉપચરિત સાધન છે.

ग्रन्थोक्ता ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः पञ्च समितयः। निश्चयेन सहजशुद्धात्म-भावनालक्षणे गूढस्थाने संसारकारणरागादिभयादात्मनो गोपनं प्रच्छादनं झम्पनं प्रवेशनं रक्षणं गुप्तिः, व्यवहारेण बहिरङ्गसाधनार्थं मनोवचनकायव्यापारनिरोधो गुप्तिः। निश्चयेन संसारे पतन्तमात्मानं धरतीति विशुद्धज्ञानदर्शनलक्षणनिजशुद्धात्मभावनात्मको धर्मः, व्यवहारेण तत्साधनार्थं देवेन्द्रनरेन्द्रादिवन्द्यपदे धरतीत्युत्तमक्षमामार्दवार्जवसत्य-शौचसंयमतपस्त्यागाकिंचन्यब्रह्मचर्यलक्षणो दशप्रकारो धर्मः।

तद्यथा—धर्मे प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं धर्मकथनं। क्रोधोत्पत्तिनिमित्ताविषह्या-क्रोशादिसंभवे कालुष्योपरमः क्षमा। शरीरस्थितिहेतुमार्गणार्थं परकुलान्युपगच्छतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशप्रहसनावज्ञाताडनशरीरव्यापादनादीनां क्रोधोत्पत्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावः क्षमा इति उच्यते ॥ १ ॥ जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवं ॥ २ ॥ योगस्यावक्रता आर्जवं। योगस्य कायवाङ्मनोलक्षणस्यावक्रता आर्जवं इति उच्यते ॥ ३ ॥ सत्सु साधुवचनं सत्यं। सत्सु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं

નિક્ષેપણ અને ઉત્સર્ગ નામની પાંચ સમિતિ છે. નિશ્ચયથી સહજ શુદ્ધાત્માની ભાવનારૂપ લક્ષણવાળા ગુપ્તસ્થાનમાં સંસારના કારણરૂપ રાગાદિ ભયોથી પોતાના આત્માને છુપાવવો, ઢાંકવો, ઝંપલાવવો, પ્રવેશ કરાવવો કે રક્ષા તે ગુપ્તિ છે, વ્યવહારથી બહિરંગ સાધન માટે મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને રોકવો તે ગુપ્તિ છે. નિશ્ચયથી સંસારમાં પડતા આત્માને ધારણ કરી રાખે તે વિશુદ્ધ-જ્ઞાન-દર્શનલક્ષણમય નિજ શુદ્ધાત્માની ભાવનારૂપ ધર્મ છે. વ્યવહારથી તેના સાધન માટે દેવેન્દ્ર, નરેન્દ્ર વગેરેથી વંદ્ય પદમાં જે ધારે છે—પહોંચાડે છે તે ઉત્તમ ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આકિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્યરૂપ દશ પ્રકારનો ધર્મ છે.

તે આ રીતે છે. ધર્મમાં પ્રવર્તનારના પ્રમાદને દૂર કરવા માટે ધર્મનું કથન છે. ક્રોધ ઉત્પન્ન થવામાં નિમિત્ત એવાં અસહ્ય દુર્વચન વગેરે હોવા છતાં પણ કલુષતા (મનની મલિનતા) ન થવી તે પરમ ક્ષમા છે. શરીરની સ્થિતિના હેતુ (આહાર)ની શોધ માટે બીજાને ઘેર જતાં મુનિને દુષ્ટજનો દ્વારા ગાળ, મશ્કરી, તિરસ્કારનાં વચનો, માર, શરીરનો ઘાત ઇત્યાદિ ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનાં નિમિત્તો મળવા છતાં પણ પરિણામોમાં મલિનતાનો અભાવ હોવો તેને ક્ષમા કહે છે. ૧. જાતિ આદિના મદના આવેશથી થતા અભિમાનના અભાવને માર્દવ કહે છે. ૨. યોગોની અવક્રતાને આર્જવ કહે છે અર્થાત્ મન-વચન-કાયરૂપ યોગોની સરળતાને આર્જવ કહે છે. ૩. સજ્જનો પ્રત્યે સારાં વચનો બોલવાં તેને સત્ય કહે છે અર્થાત્ પ્રશસ્ત જનો પ્રત્યે સમીચીન વચન બોલવાં તે સત્ય

सत्यमिति उच्यते ॥ ४ ॥ प्रकर्षप्राप्ता लोभनिवृत्तिः शौचं । लोभस्य निवृत्तिः प्रकर्षप्राप्ता, शुचेर्भावः कर्म वा शौचं इति निश्चीयते ॥ ५ ॥ समितिषु प्रवर्तमानस्य प्राणीन्द्रियपरिहारः संयमः । ईर्यासमित्यादिषु वर्तमानस्य मुनेस्तत्प्रतिपालनार्थः प्राणीन्द्रियपरिहारः संयम इत्युच्यते । एकेन्द्रियादि प्राणिपीडापरिहारः प्राणिसंयमः । शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु रागानभिष्वङ्ग इन्द्रियसंयमः ।

तत्प्रतिपादनार्थः शुद्ध्यष्टकोपदेशः, तद्यथा—अष्टौ शुद्धयः—भावशुद्धिः, कायशुद्धिः, विनयशुद्धिः, ईर्यापथशुद्धिः, भिक्षाशुद्धिः, प्रतिष्ठापनशुद्धिः, शयनासनशुद्धिः, वाक्यशुद्धिश्चेति । तत्र भावशुद्धिः, कर्मक्षयोपशमजनिता, मोक्षमार्गरुच्याहितप्रसादा, रागाद्युपप्लवरहिता । कायशुद्धिः, निरावरणाभरणा, निरस्तसंस्कारा, यथाजातमलधारिणी, निराकृताङ्गविकारा । विनयशुद्धिः, अर्हदादिषु परमगुरुषु यथार्ह पूजाप्रवणा, ज्ञानादिषु च यथाविधिभक्तियुक्ता, गुरोः सर्वत्रानुकूलवृत्तिः । ईर्यापथशुद्धिः, नानाविधजीवस्थानयोन्याश्रयाववोधजनितप्रयत्नपरिहृतजन्तुपीडा, ज्ञानादित्यस्वेन्द्रियप्रकाशनिरीक्षितदेश-

---

કહેવાય છે. ૪. લોભની પ્રકર્ષપણે (અત્યંત) નિવૃત્તિને શૌચ કહે છે. લોભની નિવૃત્તિ પ્રકર્ષપણાને પામે તે શૌચ; શુચિ (પવિત્ર) ભાવ અથવા શુચિકર્મ તે શૌચ–એમ નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. ૫. સમિતિમાં પ્રવર્તમાન મુનિને પ્રાણઘાત અને ઇન્દ્રિય-વિષયોનો ત્યાગ તે સંયમ છે. ઇર્યાસમિતિ આદિમાં વર્તતા મુનિને તેનું પરિપાલન કરવા માટે પ્રાણીઓના ઘાતનો ત્યાગ અને ઇન્દ્રિય-વિષયોનો ત્યાગ—તેને સંયમ કહેવામાં આવે છે. એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓને પીડા આપવાનો ત્યાગ તે પ્રાણીસંયમ છે અને શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયવિષયોમાં રાગનો આસક્તભાવ ન હોવો તે ઇન્દ્રિયસંયમ છે.

તેનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આઠ શુદ્ધિઓનો ઉપદેશ છે. તે આ પ્રકારે છે:—આઠ શુદ્ધિ:—ભાવશુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ, વિનયશુદ્ધિ, ઈર્યાપથશુદ્ધિ, ભિક્ષાશુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠાપનશુદ્ધિ, શયનાસનશુદ્ધિ અને વાક્યશુદ્ધિ. તેમાં ભાવશુદ્ધિ—કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે, મોક્ષમાર્ગમાં રુચિ થવાથી પરિણામોને નિર્મળ કરનારી છે, રાગાદિ વિકારથી રહિત છે. ૧. કાયશુદ્ધિ—આવરણ અને આભૂષણોથી રહિત, શરીરના સંસ્કાર વિનાની, જન્મસમય-સમાન મેલયુક્ત, શરીરના વિકારોથી રહિત હોય છે. ૨. વિનયશુદ્ધિ—પરમગુરુ અર્હંત આદિ પ્રત્યે યથાયોગ્ય પૂજા પ્રત્યે તત્પરતાવાળી, જ્ઞાનાદિમાં વિધિપૂર્વકની ભક્તિયુક્ત, અને ગુરુ પ્રત્યે સર્વત્ર અનુકૂળ વૃત્તિવાળી હોય છે. ૩. ઈર્યાપથશુદ્ધિ—જુદાજુદા પ્રકારના જીવોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન તથા યોનિરૂપ આશ્રયનો બોધ હોવાથી જંતુઓને પીડા ન થાય તેવા પ્રયત્નવાળી, જ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી અને ઇન્દ્રિય, પ્રકાશ વગેરેથી નિરીક્ષણ

गामिनी. [illegible]

गमना। [illegible]

समानमनोवृत्तिः, [illegible]

दीनानाथदान[illegible]

गवेषणप्रणिधाना, [illegible]

नखरोमसिंहाणक[illegible]

शयनासनशुद्धिः [illegible]

गिरिगुहा[illegible]

निर्वर्तिताः सेव्याः। [illegible]

परपीडाकरप्रयोगनिरुत्सुका, [illegible] संयतस्य-

योग्या. इति संयमान्तर्गताष्टशुद्धयः ॥ ६ ॥

કરેલા પ્રદેશમાં ગમન કરનારી, જલદી નહિ. વિલંબથી નહિ, સંભ્રમ ઉદ્વેગ સહિત, વિસ્મયપૂર્વક, રમતપૂર્વક, વિકાર સહિત, આમતેમ દિશાઓમાં જોઈને ચાલવું વગેરે પ્રકારના દોષરહિતના ગમનરૂપ હોય છે. ૪. ભિક્ષાશુદ્ધિ—આચારસૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કાળ, દેશ અને પ્રકૃતિના જ્ઞાનમાં કુશળ, લાભ અલાભ, માન-અપમાનમાં સમાન મનોવૃત્તિવાળી, લોકનિંદ્ય કુળમાં (ઘરમાં) ન જનારી, ચન્દ્રમાની ગતિની પેઠે ઓછાં કે અધિક ઘરોમાં જવાની મર્યાદાવાળી, વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સ્થાનો-જેવાં કે ગરીબ અને અનાથ માટેની દાનશાળા, વિવાહના કે યજ્ઞના પ્રસંગવાળાં ઘર વગેરે સ્થાનોના ત્યાગરૂપ લક્ષણવાળી, દીનવૃત્તિ વિનાની, પ્રાસુક (નિર્દોષ) આહાર શોધવાની ઇચ્છાવાળી, આગમમાં કહેલા નિર્દોષ ભોજનથી પ્રાણયાત્રા ટકાવનારી હોય છે. ૫. પ્રતિષ્ઠાપનશુદ્ધિ—નખ, રોમ, નાસિકા-મળ, કફ, વીર્ય, મળ અને મૂત્રના ત્યાગમાં તથા શરીરની ઊઠવા-બેસવાની ક્રિયા કરવામાં જંતુઓને પીડા ન થાય તેમ કરવાને કહે છે. ૬. શયનાસનશુદ્ધિ—સ્ત્રી, ક્ષુદ્ર પુરુષ, ચોર, દારૂડિયા, જુગારી, કલાલ, પારધિ વગેરે પાપી જનોને રહેવા યોગ્ય સ્થાનો છોડવાં અને અકૃત્રિમ પર્વતની ગુફા, વૃક્ષની બખોલ વગેરે તથા કૃત્રિમ સૂના આવાસો વગેરે છોડી દીધેલાં કે છૂટી ગયેલાં રહેઠાણો જે પોતાના માટે બનાવ્યાં ન હોય તેવાં સ્થાનોને સેવવાં તે. ૭. વાક્યશુદ્ધિ—પૃથ્વીકાયાદિના આરંભ આદિની પ્રેરણારહિત, કઠોર, નિર્દય વગેરે બીજાને પીડા દેવાવાળા પ્રયોગો વિનાની, વ્રત-શીલ વગેરેના પ્રધાનપણે ઉપદેશ આપનારી, હિતકારી, મર્યાદિત, મધુર, મનોહર અને સંયમીને યોગ્ય એવી હોય છે. ૮. એ રીતે સંયમમાં સમાયેલી આઠ શુદ્ધિઓ છે. ૬.

कर्मक्षयार्थं तप्यत इति तपः । तद्द्विविधं, बाह्यमभ्यन्तरं च, तत्रैकैकं षड्विधम् ॥ ७ ॥ परिग्रहनिवृत्तिस्त्यागः । परिग्रहस्य चेतनाचेतनलक्षणस्य निवृत्तिस्त्याग इति निश्चीयते अथवा संयतस्य योग्यं ज्ञानादिदानं त्याग इत्युच्यते ॥ ८ ॥ ममेदमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिञ्चन्यं । उपात्तेष्वपि शरीरादिषु संस्कारापोहाय ममेदमित्य-भिसंधिनिवृत्तिराकिञ्चन्यमित्याख्यायते । नास्य किंचनास्ति इत्यकिंचनः, तस्य भावः कर्म वा आकिञ्चन्यम् ॥ ९ ॥ अनुभूताङ्गनास्मरणतत्कथाश्रवणस्त्रीसंसक्तशयनासनादिवर्जनाद् ब्रह्मचर्यं । मया अनुभूताङ्गना कलागुणविशारदा इति स्मरणं तत्कथाश्रवणं रतिपरि-मलादिवासितं स्त्रीसंसक्तशयनासनमित्येवमादिवर्जनात् परिपूर्णं ब्रह्मचर्यमवतिष्ठते । स्वातंत्र्यार्थं गुरौ ब्रह्मणि चर्यमिति वा ॥ १० ॥ एवं दशधा धर्मः ।

द्वादशानुप्रेक्षाः कथ्यन्ते— अध्रुवाशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवर-निर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः । अथाध्रुवानुप्रेक्षा कथ्यते । तद्यथा—

કર્મનો ક્ષય કરવા માટે જે તપવામાં આવે છે તે તપ છે. તે તપ બે પ્રકારના છે, બાહ્યતપ અને અભ્યંતર તપ. તેમાંથી દરેક છ પ્રકારનાં છે. ૭. પરિગ્રહની નિવૃત્તિ તે ત્યાગ છે. ચેતન અને અચેતનસ્વરૂપ પરિગ્રહની નિવૃત્તિ તે ત્યાગ અથવા સંયમીને યોગ્ય જ્ઞાનાદિના દાનને પણ ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. ૮. 'આ મારું છે' એવા અભિપ્રાયની નિવૃત્તિ તે આકિંચન્ય છે. શરીરાદિ પ્રાપ્ત પરિગ્રહોમાં પણ સંસ્કાર ત્યાગીને 'આ મારું છે' એવા અભિપ્રાયની નિવૃત્તિને આકિંચન્ય કહેવામાં આવે છે. 'જેનું કાંઈ પણ નથી' એ અકિંચન છે, તેનો ભાવ અથવા કર્મ તે આકિંચન્ય છે. ૯. જેનો ભોગવટો કર્યો હોય તે સ્ત્રીનું સ્મરણ, તેની વાતો સાંભળવી, સ્ત્રી બેઠી હોય તેવી શય્યા, આસન આદિના ત્યાગથી બ્રહ્મચર્ય હોય છે. મેં ભોગવેલી સ્ત્રી કળા અને ગુણોમાં નિપુણ હતી એમ સ્મરણ કરવું, તેની વાતોનું શ્રવણ કરવું, રતિ સમયનાં સુગંધી દ્રવ્યોની સુવાસ, સ્ત્રીના સંબંધવાળી શય્યા–આસન આદિના ત્યાગથી પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય હોય છે, અથવા સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ માટે ગુરુસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં ચર્યા કરવી તે બ્રહ્મચર્ય છે. ૧૦. આ રીતે દશ પ્રકારના ધર્મ છે.

द्रव्यार्थिकनयेन टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावत्वेनाविनश्वरस्वभावनिजपरमात्मद्रव्याद्-
भिन्नं यज्जीवेन सह अशुद्धनिश्चयनयेन रागादिविभावरूपं भावकर्म, अनुपचरितासद्भूत-
व्यवहारेण द्रव्यकर्मनोकर्मं च तथैव (उपचरितासद्भूतव्यवहारेण) तत्स्वस्वामि-
भावसम्बन्धेन गृहीतं स्त्र्यादिचेतनद्रव्यं, सुवर्णादिकमचेतनद्रव्यं, तदुभयमिश्रं मिश्रद्रव्यं
चेत्युक्तलक्षणं तत्सर्वमध्रुवमिति भावयितव्यम्। तद्भावनासहितपुरुषस्य तेषां वियोगेऽपि
सत्युच्छिष्टेष्विव ममत्वं न भवति। तत्र ममत्वाभावादविनश्वरनिजपरमात्मानमेव भेदाभेद-
रत्नत्रयभावनया भावयति, यादृशमविनश्वरमात्मानं भावयति तादृशमेवाक्षयानन्तसुख-
स्वभावं मुक्तात्मानं प्राप्नोति। इत्यध्रुवानुप्रेक्षा गता ॥ १ ॥

अथाशरणानुप्रेक्षा कथ्यते। निश्चयरत्नत्रयपरिणतं स्वशुद्धात्मद्रव्यं तद्बहिरङ्ग-
सहकारिकारणभूतं पञ्चपरमेष्ठ्याराधनं च शरणम्, तस्माद्बहिर्भूता ये देवेन्द्रचक्रवर्ति-
सुभटकोटिभटपुत्रादिचेतना गिरिदुर्गभूविवरमणिमन्त्राज्ञाप्रासादौषधादयः पुनरचेतनास्त-
दुभयात्मका मिश्राश्च मरणकालादौ महाटव्यां व्याघ्रगृहीतमृगबालस्येव, महासमुद्रे पोतच्युत-

---

જ્ઞાયક-એક સ્વભાવપણાથી, અવિનાશી સ્વભાવવાળા નિજ પરમાત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન, જીવના સંબંધી જે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી રાગાદિ વિભાવરૂપ ભાવકર્મ, અનુપચરિત-અસદ્‌ભૂતવ્યવહારથી દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મ, તથા (ઉપચરિત અસદ્‌ભૂત વ્યવહારથી) તેના સ્વ-સ્વામી સંબંધભાવથી ગ્રહેલા જે સ્ત્રી આદિ ચેતન પદાર્થ, સુવર્ણાદિ અચેતન પદાર્થ તથા ચેતન-અચેતન મિશ્ર પદાર્થ વગેરે લક્ષણવાળા આ બધા પદાર્થો અધ્રુવ છે એમ ભાવના કરવી. તેવી ભાવનાવાળા પુરુષને તેમનો વિયોગ થવા છતાં પણ એંઠા ભોજનની જેમ મમત્વ થતું નથી. તેમાં મમત્વનો અભાવ હોવાથી અવિનાશી એવા નિજ પરમાત્માને જ ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવના વડે ભાવે છે અને જેવા અવિનાશી આત્માની ભાવના કરે છે તેવા જ અક્ષય, અનંત સુખસ્વભાવી મુક્તાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રમાણે અધ્રુવ અનુપ્રેક્ષા પૂરી થઈ. ૧.

હવે અશરણ અનુપ્રેક્ષા કહેવામાં આવે છે—નિશ્ચયરત્નત્રયપરિણત જે સ્વ-શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય તે અને તેના બહિરંગ સહકારી કારણભૂત પંચ પરમેષ્ઠીની આરાધના શરણ છે, તેમનાથી ભિન્ન જે દેવ, ઇન્દ્ર, ચક્રવર્તી, સુભટ, કોટિભટ, પુત્ર આદિ ચેતન પદાર્થો તથા પર્વત, કિલ્લો, ભોંયરું, મણિ, મંત્ર, તંત્ર, આજ્ઞા, મહેલ, ઔષધ આદિ અચેતન પદાર્થો તથા ચેતન-અચેતન મિશ્ર પદાર્થો પણ મરણ આદિના સમયમાં, મહાન વનમાં વાઘે પકડેલ હરણના બચ્ચાની જેમ અથવા મહાસમુદ્રમાં વહાણમાંથી પડી ગયેલ પક્ષીની

पक्षिण इव शरणं न भवन्तीति विज्ञेयम् । तद्विज्ञाय भोगकांक्षारूपनिदानबन्धादिनिरालम्बने स्वसंवित्तिसमुत्पन्नसुखामृतसालम्बने स्वशुद्धात्मन्येवावलम्बनं कृत्वा भावनां करोति । यादृशं शरणभूतमात्मानं भावयति तादृशमेव सर्वकालशरणभूतं शरणागतवज्रपञ्जरसदृशं निजशुद्धात्मानं प्राप्नोति । इत्यशरणानुप्रेक्षा व्याख्याता ।। २ ।।

अथ संसारानुप्रेक्षा कथ्यते—शुद्धात्मद्रव्यादितराणि सपूर्वापूर्वमिश्रपुद्गलद्रव्याणि ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मरूपेण, शरीरपोषणार्थाशनपानादिपञ्चेन्द्रियविषयरूपेण चानन्तवारान् गृहीत्वा विमुक्तानीति द्रव्यसंसारः । स्वशुद्धात्मद्रव्यसंबन्धिसहजशुद्धलोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशेभ्यो भिन्ना ये लोकक्षेत्रप्रदेशास्तत्रैकैकं प्रदेशं व्याप्यानन्तवारान् यत्र न जातो न मृतोऽयं जीवः स कोऽपि प्रदेशो नास्तीति क्षेत्रसंसारः । स्वशुद्धात्मानुभूतिरूपनिर्विकल्पसमाधिकालं विहाय प्रत्येकं दशकोटाकोटिसागरोपमप्रमितोत्सर्पिण्यवसर्पिण्येकैकसमये नानापरावर्तनकालेनानन्तवारानयं जीवो यत्र न जातो न मृतः स समयो नास्तीति कालसंसारः । अभेदरत्नत्रयात्मकसमाधिबलेन सिद्धगतौ स्वात्मोपलब्धिलक्षण-

---

જેમ, શરણરૂપ થતા નથી, એમ જાણવું. તે જાણીને ભોગોની વાંછારૂપ નિદાન બંધાદિનું અવલંબન ન લેતાં, સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન સુખામૃતના ધારક સ્વ-શુદ્ધાત્માનું જ અવલંબન લઈને (તે શુદ્ધાત્માની) ભાવના કરે છે. જેવા શરણભૂત આત્માને તે ચિંતવે છે તેવો જ સર્વકાળે શરણભૂત, શરણે આવેલાને વજ્રના પાંજરા જેવો નિજ શુદ્ધાત્મા તે પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રમાણે અશરણ અનુપ્રેક્ષાનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ૨.

હવે સંસાર અનુપ્રેક્ષા કહેવામાં આવે છે—શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન પૂર્વે મેળવેલાં, પૂર્વે નહિ મેળવેલાં અને મિશ્ર એવાં પુદ્ગલ દ્રવ્યો, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મરૂપે તથા શરીરના પોષણને માટે ભોજન, પાન વગેરે પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપે આ જીવે અનંતવાર ગ્રહણ કરીને છોડ્યાં છે—એ 'દ્રવ્યસંસાર' છે. સ્વ-શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય સંબંધી સહજ શુદ્ધ લોકાકાશ-પ્રમાણ અસંખ્ય પ્રદેશોથી ભિન્ન જે લોકાકાશના પ્રદેશો છે તેમાં એકેક પ્રદેશને વિષે વ્યાપીને જ્યાં અનંતવાર આ જીવ જન્મ્યો કે મર્યો ન હોય એવો કોઈ પણ પ્રદેશ નથી —તે 'ક્ષેત્રસંસાર' છે. સ્વશુદ્ધાત્માના અનુભવરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિનો કાળ છોડીને દસ કોડાકોડી સાગરપ્રમાણ ઉત્સર્પિણી કાળ અને દસ કોડાકોડી સાગરપ્રમાણ અવસર્પિણી કાળના એક એક સમયમાં અનેક પરાવર્તન કરીને. જેમાં અનંતવાર આ જીવ જન્મ્યો કે મર્યો ન હોય એવો કોઈ પણ સમય નથી—એ 'કાળસંસાર' છે. અભેદ રત્નત્રયાત્મક સમાધિના બળથી સિદ્ધગતિમાં નિજાત્માની ઉપલબ્ધિ જેનું લક્ષણ છે એવા સિદ્ધ પર્યાય-

सिद्धपर्यायरूपोत्पादं विहाय नरकतिर्यग्मनुष्यभवेषु तथैव देवभवेषु च निश्चयरत्नत्रयभावनारहितभोगाकांक्षानिदानपूर्वकद्रव्यतपश्चरणरूपजिनदीक्षाबलेन नवग्रैवेयकपर्यन्तं, 'सक्को सहग्गमहिसी दक्खिणइंदा य लोयपाला य । लोयंतिया य देवा तच्छ चुदा णिव्वुदिं जंति ॥' इति गाथाकथितपदानि तथागमनिषिद्धान्यपदानि च त्यक्त्वा भवविध्वंसकनिजशुद्धात्मभावनारहितो भवोत्पादकमिथ्यात्वरागादिभावनासहितः सन्नयं जीवोऽनन्तवारान् जीवितो मृतश्चेति भवसंसारो ज्ञातव्यः ।

अथ भावसंसारः कथ्यते । तद्यथा — प्रकृतिबन्धप्रदेशबन्धनिमित्तानि सर्वजघन्यमनोवचनकायपरिस्पन्दरूपाणि श्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि चतुःस्थानपतितानि सर्वजघन्ययोगस्थानानि भवन्ति तथैव सर्वोत्कृष्टप्रकृतिबन्धप्रदेशबन्धनिमित्तानि सर्वोत्कृष्टमनोवचनकायव्यापाररूपाणि तद्योग्यश्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि चतुःस्थानपतितानि सर्वोत्कृष्टयोगस्थानानि च भवन्ति । तथैव सर्वजघन्यस्थितिबन्धनिमित्तानि सर्व-

---

રૂપ જે ઉત્પાદ—તેને છોડીને નરક, તિર્યંચ અને મનુષ્યભવોમાં તથા દેવના ભવોમાં નિશ્ચયરત્નત્રયની ભાવનારહિત, ભોગાકાંક્ષાનિદાનપૂર્વક દ્રવ્યતપશ્ચરણરૂપ જિનદીક્ષાના બળથી નવ ગ્રૈવેયક સુધી, 'सक्को सहग्गमहिसी दक्खिणइंदा य लोयपाला य। लोयंतिया य देवा तच्छ चुदा णिव्वुदिं जंति ॥' [શક્ર (પ્રથમ સ્વર્ગના ઇન્દ્ર), પ્રથમ સ્વર્ગની ઇન્દ્રાણી (શચી), દક્ષિણ દિશાના ઇન્દ્ર, લોકપાલ અને લોકાંતિક દેવો એ બધા સ્વર્ગથી ચ્યુત થઈને મોક્ષ પામે છે.] એ ગાથામાં[1] કહેલાં પદો તથા આગમ-નિષિદ્ધ અન્ય પદો છોડીને, ભવનાશક નિજશુદ્ધાત્મભાવનાથી રહિત વર્તતો થકો અને ભવ-ઉત્પાદક મિથ્યાત્વ-રાગાદિભાવના સહિત વર્તતો થકો આ જીવ અનંતવાર જન્મ્યો અને મર્યો છે.—એ રીતે 'ભવસંસાર' જાણવો.

હવે, ભાવસંસારનું કથન કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે:—સર્વજઘન્ય પ્રકૃતિ-બંધ અને પ્રદેશબંધનાં નિમિત્તભૂત, સર્વજઘન્ય મન-વચન-કાયાના પરિસ્પંદરૂપ, શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ, ચાર સ્થાનમાં પતિત એવાં સર્વજઘન્ય યોગસ્થાનો હોય છે. તેવી જ રીતે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધનાં નિમિત્તભૂત, સર્વોત્કૃષ્ટ મન-વચન-કાયાના વ્યાપારરૂપ, તેને યોગ્ય શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ, ચાર સ્થાનોમાં પતિત એવાં સર્વોત્કૃષ્ટ યોગસ્થાનો હોય છે. તેવી જ રીતે સર્વજઘન્ય સ્થિતિબંધનાં નિમિત્તભૂત,

---

1. મૂળાચાર અ.–૧૨ ગાથા. ૧૪૨.

जघन्यकषायाध्यवसायस्थानानि तद्योग्यासंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि च भवन्ति। तथैव च सर्वोत्कृष्टस्थितिबंधनिमित्तानि सर्वोत्कृष्टकषायाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि च भवन्ति। तथैव सर्वजघन्यानुभागबन्धनिमित्तानि सर्वजघन्यानुभागाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि भवन्ति। तथैव च सर्वोत्कृष्टानुभागबंधनिमित्तानि सर्वोत्कृष्टानुभागाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि च विज्ञेयानि। तेनैव प्रकारेण स्वकीयस्वकीयजघन्योत्कृष्टयोर्मध्ये तारतम्येन मध्यमानि च भवन्ति। तथैव जघन्यादुत्कृष्टपर्यन्तानि ज्ञानावरणादिमूलोत्तरप्रकृतीनां स्थितिबंधस्थानानि च। तानि सर्वाणि परमागमकथितानुसारेणानन्तवारान् भ्रमितान्यनेन जीवेन, परं किन्तु पूर्वोक्तसमस्तप्रकृतिबन्धादीनां सद्भावविनाशकारणानि विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाणि यानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि तान्येव न लब्धानि इति भावसंसारः।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण द्रव्यक्षेत्रकालभवभावरूपं पञ्चप्रकारं संसारं भावयतोऽस्य जीवस्य संसारातीतस्वशुद्धात्मसंवित्तिविनाशकेषु संसारवृद्धिकारणेषु मिथ्यात्वाविरति-

---

સર્વજઘન્ય કષાય-અધ્યવસાયનાં સ્થાન તેને યોગ્ય અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અને ષટ્સ્થાનપતિત હોય છે. તેમ જ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધનાં નિમિત્તભૂત, સર્વોત્કૃષ્ટ કષાય-અધ્યવસાયનાં સ્થાનો પણ અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અને ષટ્સ્થાનપતિત હોય છે. તે જ પ્રમાણે સર્વજઘન્ય અનુભાગબંધનાં નિમિત્તભૂત, સર્વજઘન્ય અનુભાગ-અધ્યવસાયનાં સ્થાનો અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અને ષટ્સ્થાનપતિત હોય છે. તેવી જ રીતે સર્વોત્કૃષ્ટ અનુભાગબંધનાં નિમિત્તભૂત, સર્વોત્કૃષ્ટ અનુભાગ-અધ્યવસાયનાં સ્થાનો પણ અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અને ષટ્સ્થાનપતિત જાણવાં. તે જ પ્રકારે પોતપોતાના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ભેદોની વચ્ચે તારતમ્યતાપૂર્વક મધ્યમ ભેદો પણ છે. તેવી જ રીતે જઘન્યથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ સુધીનાં જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિઓનાં સ્થિતિબંધસ્થાન છે. તે બધામાં પરમાગમમાં કહ્યા પ્રમાણે આ જીવે અનંતવાર ભ્રમણ કર્યું છે પરન્તુ પૂર્વોક્ત સમસ્ત પ્રકૃતિબંધ આદિની સત્તાના નાશના કારણરૂપ એવાં જે વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવ નિજપરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુચરણરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ આ જીવે પ્રાપ્ત કર્યાં નથી.—એ રીતે 'ભાવસંસાર' છે.

આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવરૂપ પાંચ પ્રકારના સંસારનું ચિંતવન કરતાં આ જીવને સંસારરહિત સ્વશુદ્ધાત્મસંવેદનના વિનાશક અને સંસારની

भवति [illegible] ऊर्ध्वं [illegible] । अथवा प्रसारितपादकटितटन्यस्तकरयुग्मपुरुषाकारो भवति तादृशः । इदानीं तस्यैवोत्सेधायामविस्तारा कथ्यन्ते । चतुर्दशरज्जुप्रमाणोत्सेधो लोकोऽस्ति दक्षिणोत्तरेण सर्वत्र सप्तरज्जुप्रमाणायामो भवति । पूर्वापरेण पुनरधोभागे सप्तरज्जुविस्तारः । ततस्तदधोभागात् क्रमहानिरूपेण हीयते यावन्मध्यलोके एकरज्जुप्रमाणविस्तारो भवति । ततो मध्यलोकादूर्ध्वं क्रमवृद्ध्या वर्द्धते यावद् ब्रह्मलोकान्ते पञ्चरज्जुविस्तारो भवति । ततश्चोर्ध्वं पुनरपि हीयते यावल्लोकान्ते एकरज्जुप्रमाणविस्तारो भवति । तस्य लोकस्य मध्ये पुनरुदूखलस्य मध्यभागे छिद्रे कृते सति निक्षिप्तवंशनालिकेव चतुष्कोणा त्रसनाडी भवति । सा चैकरज्जुविष्कम्भा चतुर्दशरज्जूत्सेधा विज्ञेया । तस्यास्त्वधोभागे सप्तरज्जवोऽधोलोकसम्बन्धिन्यः । ऊर्ध्वभागे मध्यलोकोत्सेधसम्बन्धिलक्षयोजनप्रमाणमेरूत्सेधः सप्तरज्जव ऊर्ध्वलोकसम्बन्धिन्यः ।

अतः परमधोलोकः कथ्यते । अधोभागे मेरोराधारभूता रत्नप्रभाख्या प्रथम पृथिवी । तस्या अधोऽधः प्रत्येकमेकैकरज्जुप्रमाणमाकाशं गत्वा यथाक्रमेण शर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमः संज्ञा षड् भूमयो भवन्ति । तस्मादधोभागे रज्जुप्रमाणं क्षेत्रं

આકાર થાય તેવો આકાર લોકનો છે; પરંતુ મૃદંગ આળાકાર હોય છે અને લોક ચોરસ છે, એટલો તફાવત છે. અથવા પગ પહોળા કરીને, કેડ ઉપર હાથ મૂકીને ઊભેલા પુરુષનો જેવો આકાર હોય છે તેવો લોકનો આકાર છે. હવે તેની જ ઊંચાઈ-લંબાઈ-વિસ્તારનું કથન કરે છે. ચૌદ રાજુ ઊંચો, ઉત્તર-દક્ષિણ બધે સાત રાજુ પહોળો છે. પૂર્વ-પશ્ચિમમાં નીચેના ભાગમાં સાત રાજુ પહોળો છે, તે અધોભાગથી પહોળાઈ ક્રમે ક્રમે ઘટતાં જ્યાં મધ્યલોક છે ત્યાં એક રાજુ પહોળાઈ રહે છે. પછી મધ્યલોકથી ઊંચે ક્રમે ક્રમે વધે છે અને બ્રહ્મલોકના અંતે પાંચ રાજુની પહોળાઈ થાય છે, પછી તેનાથી આગળ ફરીથી ઘટે છે અને લોકના છેડે તે એક રાજુની પહોળાઈવાળો રહે છે. તે જ લોકના મધ્યભાગમાં, ખાંડણિયામાં વચ્ચોવચ્ચ નીચે છિદ્રવાળી એક વાંસની નળી મૂકી હોય તેવી, એક ચોરસ ત્રસ નાડી છે. તે એક રાજુ લાંબી-પહોળી અને ચૌદ રાજુ ઊંચી છે. તેના નીચેના ભાગમાં જે સાત રાજુ છે તે અધોલોક સંબંધી છે. ઊર્ધ્વભાગમાં મધ્યલોકની ઊંચાઈ સંબંધી એક લાખ યોજનપ્રમાણ સુમેરુ પર્વતની ઊંચાઈ સહિત સાત રાજુ ઊર્ધ્વલોક સંબંધી છે.

હવે પછી અધોલોકનું કથન કરે છે:—અધોભાગમાં સુમેરુ પર્વતને આધારભૂત રત્નપ્રભા નામની પહેલી પૃથ્વી છે. તે રત્નપ્રભા પૃથ્વીની નીચે નીચે એકેક રાજુપ્રમાણ આકાશમાં ક્રમપૂર્વક શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમપ્રભા અને

भूमिरहितं निगोदादिपञ्चस्थावरभृतं च तिष्ठति । रत्नप्रभादिपृथिवीनां प्रत्येकं घनोदधिघनवाततनुवातत्रयमाधारभूतं भवतीति विज्ञेयम् । कस्यां पृथिव्यां कति नरकबिलानि सन्तीति प्रश्ने यथाक्रमेण कथयति—तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ८४००००० । अथ रत्नप्रभादिपृथिवीनां क्रमेण पिण्डस्य प्रमाणं कथयति । पिण्डस्य कोऽर्थः ? मन्द्रत्वस्य बाहुल्यस्येति । अशीतिसहस्राधिकैकलक्षं तथैव द्वात्रिंशदष्टाविंशतिचतुर्विंशतिविंशतिषोडशाष्टसहस्रप्रमितानि योजनानि ज्ञातव्यानि । तिर्यग्विस्तारस्तु चतुर्दिग्विभागे यद्यपि त्रसनाड्यपेक्षयैकरज्जुप्रमाणस्तथापि त्रसरहितबहिर्भागे लोकान्तप्रमाणमिति । तथाचोक्तं "भुवामन्ते स्पृशन्तीनां लोकान्तं सर्वदिक्षु च" । अत्र विस्तारेण तिर्यग्विस्तारपर्यन्तमन्द्रत्वेन मंदरावगाहयोजनसहस्रबाहुल्या मध्यलोके या चित्रा पृथिवी तिष्ठति तस्या अधोभागे षोडशसहस्रबाहुल्यः खरभागस्तिष्ठति । तस्मादप्यधश्चतुरशीतियोजनसहस्रबाहुल्यः पङ्कभागः तिष्ठति । ततोऽप्यधोभागे

મહાતમપ્રભા નામની છ ભૂમિ છે. તેની નીચે એક રાજુપ્રમાણ ભૂમિરહિત ક્ષેત્રમાં નિગોદાદિ પાંચ સ્થાવરો ભર્યા છે. રત્નપ્રભા આદિ પ્રત્યેક પૃથ્વીને ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત એ ત્રણ વાયુ આધારભૂત છે એમ જાણવું. કઈ પૃથ્વીમાં કેટલા નરકનાં બિલ (ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાન) છે તે ક્રમપૂર્વક કહે છે. પહેલી ભૂમિમાં ત્રીસ લાખ, બીજીમાં પચ્ચીસ લાખ, ત્રીજીમાં પંદર લાખ, ચોથીમાં દસ લાખ, પાંચમીમાં ત્રણ લાખ, છઠ્ઠીમાં નવાણું હજાર નવસો પંચાણું અને સાતમીમાં પાંચ;–એ રીતે બધા મળીને ચોર્યાસી લાખ બિલ છે.

હવે રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીનું ક્રમપૂર્વક પિંડપ્રમાણ કેટલું છે તે કહે છે. પિંડ એટલે શું? ઊંડાઈ અથવા જાડાઈ. પ્રથમ પૃથ્વીના એક લાખ એંશી હજાર, બીજીના બત્રીસ હજાર, ત્રીજીના અઠાવીસ હજાર, ચોથીના ચોવીસ હજાર, પાંચમીના વીસ હજાર, છઠ્ઠીના સોળ હજાર અને સાતમીના આઠ હજાર યોજન પિંડ જાણવા. તે પૃથ્વીઓનો તિર્યક્ વિસ્તાર ચારે દિશાઓમાં જોકે ત્રસ નાડીની અપેક્ષાએ એક રાજુ પ્રમાણ છે તોપણ ત્રસરહિત ત્રસનાડીના બહારના ભાગમાં લોકના અંત સુધી છે. તે જ કહ્યું છે—"અંતને સ્પર્શતી પૃથ્વીઓનું પ્રમાણ બધી દિશાઓમાં લોકના અંત સુધીનું છે." અહીં વિસ્તારમાં તિર્યક્ લોક સુધીની, ઊંડાઈમાં મેરુપર્વતની અવગાહના જેટલી એક હજાર યોજન મોટાઈની ચિત્રા નામની પૃથ્વી મધ્યલોકમાં છે. તે પૃથ્વીની નીચે સોળ હજાર યોજન મોટાઈનો ખરભાગ છે. તે ખરભાગની નીચે ચોરાસી હજાર યોજન મોટાઈનો પંક-

अशीतिसहस्राण्यधो [illegible] ।
तत्र खरभागोऽनेकविधः [illegible]
सप्तप्रकाराणां व्यन्तरदेवानां [illegible] च
चेति । अब्बहुलभागे नारकाणाम् [illegible] ।

तत्र महाविमान[illegible] सर्वासु भूमिषु [illegible] योजनसहस्रम्
[illegible] उपरि [illegible] मध्ये भूमिक्रमेण प्रस्तटा भवन्ति
त्रयोदश[illegible]
पटलानि । पटलानि [illegible] ? [illegible] इन्द्रका [illegible] । तत्र रत्नप्रभायां
सीमन्तसंज्ञे प्रथमपटले [illegible] इन्द्रक-
संज्ञा । तस्यैव चतुर्दिशमागे [illegible]
पञ्चाशद्बिलानि । [illegible]
बिलानि तान्यप्यसंख्येयानि [illegible] । [illegible] । [illegible]

ભાગ છે. તેનાથી પણ નીચે એંશી હજાર યોજન પહોળો અબ્બહુલ ભાગ છે. આ રીતે રત્નપ્રભા પૃથ્વી ત્રણ ભેદવાળી જાણવી. તે ખરભાગમાં અસુરકુળ સિવાય નવ પ્રકારના ભવનવાસી દેવોના અને રાક્ષસકુળ સિવાયના સાત પ્રકારના વ્યંતર દેવોના આવાસ જાણવા. પંકભાગમાં અસુરકુમારોના અને રાક્ષસોના નિવાસ છે. અબ્બહુલ ભાગમાં નારકીઓ છે.

ત્યાં અનેક ભૂમિકાવાળા મહેલ જેવા નીચે નીચે સર્વ પૃથ્વીઓમાં પોતપોતાની પહોળાઈ પ્રમાણે નીચે અને ઉપર એક એક હજાર યોજન છોડીને મધ્યભાગમાં ભૂમિના ક્રમ પ્રમાણે પટલ હોય છે. ભૂમિના ક્રમ પ્રમાણે તે પટલ પહેલી નરક પૃથ્વીમાં તેર, બીજીમાં અગિયાર, ત્રીજીમાં નવ, ચોથીમાં સાત, પાંચમીમાં પાંચ, છઠ્ઠીમાં ત્રણ અને સાતમીમાં એક; એવી રીતે કુલ ઓગણપચાસ પટલ છે. 'પટલ' એટલે શું ? 'પટલ' નો અર્થ પ્રસ્તાર, ઇન્દ્રક અથવા અંતર્ભૂમિ છે. ત્યાં રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ પૃથ્વીના સીમન્ત નામના પ્રથમ પટલમાં મનુષ્ય લોક જેવું સંખ્યાત યોજન (પીસ્તાળીસ લાખ યોજન) વિસ્તારવાળું મધ્ય બિલ છે તેનું નામ ઇન્દ્રક છે. તેની (ઇન્દ્રકની) ચારે દિશાઓમાં પ્રત્યેક દિશામાં અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં હારબંધ ઓગણપચાસ બિલ છે; તેવી જ રીતે ચારે વિદિશાઓમાંની પ્રત્યેક દિશામાં હારબંધ જે અડતાળીસ અડતાળીસ બિલ છે તે પણ અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં છે. તેમની 'શ્રેણીબદ્ધ'

कान्तरेषु पंक्तिरहितत्वेन पुष्पप्रकरवत्कानिचित्संख्येययोजनविस्ताराणि कानिचिदसंख्येययोजनविस्ताराणि यानि तिष्ठन्ति तेषां प्रकीर्णकसंज्ञा। इतीन्द्रकश्रेणीबद्धप्रकीर्णकरूपेण त्रिधा नरका भवन्ति। इत्यनेन क्रमेण प्रथमपटलव्याख्यान विज्ञेयम्। तथैव पूर्वोक्तैकोनपञ्चाशत्पटलेष्वयमेव व्याख्यानक्रमः किन्त्वष्टकश्रेणिष्वेकैकपटलं प्रत्येकैकं हीयते यावत् सप्तमपृथिव्यां चतुर्दिग्भागेष्वेकं विलं तिष्ठति।

रत्नप्रभादिनारकदेहोत्सेधः कथ्यते। प्रथमपटले हस्तत्रयं ततः क्रमवृद्धिवशात्त्रयोदशपटले सप्तचापानि हस्तत्रयमङ्गुलषट्कं चेति। ततो द्वितीयपृथिव्यादिषु चरमेन्द्रकेषु द्विगुणद्विगुणे क्रियमाणे सप्तमपृथिव्यां चापशतपञ्चकं भवति। उपरितने नरके य उत्कृष्टोत्सेधः सोऽधस्तने नरके विशेषाधिको जघन्यो भवति, तथैव पटलेषु च ज्ञातव्यः। आयुःप्रमाणं कथ्यते। प्रथमपृथिव्यां प्रथमे पटले जघन्येन दशवर्षसहस्राणि तत आगमोक्तक्रमवृद्धिवशादन्तपटले सर्वोत्कर्षेणैकसागरोपमम्। ततः

સંજ્ઞા છે. ચાર દિશા અને ચાર વિદિશાઓની વચ્ચે પંક્તિરહિત વિખરાયેલ ફૂલોની પેઠે કેટલાંક સંખ્યાત યોજન અને કેટલાંક અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં જે બિલ છે તેમની 'પ્રકીર્ણક' સંજ્ઞા છે. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રક, શ્રેણીબદ્ધ અને પ્રકીર્ણકરૂપ ત્રણ પ્રકારના નરક છે. આ રીતે પ્રથમ પટલનું વ્યાખ્યાન જાણવું. તેવી જ રીતે પૂર્વોક્ત ઓગણપચાસ પટલોમાં બિલોના વ્યાખ્યાનનો એવો જ ક્રમ છે પણ પ્રત્યેક પટલમાં આઠે દિશાઓનાં શ્રેણીબદ્ધ બિલોમાં એકેક બિલ ઘટતું જાય છે તેથી સાતમી પૃથ્વીમાં ચારે દિશાઓમાં એક એક બિલ રહે છે.

રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓના નારકીના શરીરની ઊંચાઈનું કથન કરવામાં આવે છે. પ્રથમ પટલમાં ત્રણ હાથની ઊંચાઈ છે. પછી ક્રમે ક્રમે વધતાં વધતાં તેરમા પટલમાં સાત ધનુષ્ય, ત્રણ હાથ અને છ આંગળની ઊંચાઈ છે. પછી બીજી પૃથ્વી આદિના અંતિમ ઇન્દ્રક બિલોમાં બમણી બમણી કરવાથી સાતમી પૃથ્વીમાં પાંચસો ધનુષની ઊંચાઈ હોય છે. ઉપરના નરકોમાં જે ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ છે તેનાથી કંઈક અધિક નીચેના નરકોમાં જઘન્ય ઊંચાઈ છે. તેવી જ રીતે પટલોમાં પણ જાણવું. નારકી જીવોના આયુષ્યનું પ્રમાણ કહે છે. પ્રથમ પૃથ્વીના પ્રથમ પટલમાં જઘન્ય દસ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય છે. ત્યારપછી આગમમાં કહેલી ક્રમિક વૃદ્ધિ પ્રમાણે છેલ્લા પટલમાં એક સાગરપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે.

एवं द्वितीयादिपृथिवीषु क्रमेण त्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा उत्कृष्ट-जीवितम् । यच्च प्रथमपृथिव्यामुत्कृष्टं तद् द्वितीयायां समयाधिकं जघन्यं, तथैव पटलेषु च । एवं सप्तमपृथिवीपर्यन्तं ज्ञातव्यम् । स्वशुद्धात्मसंवित्तिलक्षणनिश्चयरत्नत्रयविलक्षणैस्तीव्रमिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रैः परिणतानामसंज्ञिपञ्चेन्द्रियसरीसृपपक्षिसर्पसिंहस्त्रीणां क्रमेण रत्नप्रभादिषु षट्पृथिवीषु गमनशक्तिरस्ति, सप्तम्यां तु कर्मभूमिजमनुष्याणां मत्स्यानामेव । विशेषः—यदि कोऽपि निरन्तरं नरके गच्छति तदा पृथिवीक्रमेणाष्टसप्तषट्पञ्चचतुस्त्रिद्विवारानेव । किन्तु सप्तमनरकादागताः पुनरप्येकवारं तत्रान्यत्र वा नरके गच्छन्तीति नियमः । नरकादागता जीवा बलदेववासुदेवप्रतिवासुदेवचक्रवर्ति-संज्ञाः शलाकापुरुषा न भवन्ति । चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमनरकेभ्यः समागताः क्रमेण तीर्थकरचरमदेहभावसंयतश्रावका न भवन्ति । तर्हि किं भवन्ति ? "[1]णिरयादो णिस्सरिदो

ત્યારપછી બીજી વગેરે પૃથ્વીઓમાં ક્રમપૂર્વક ત્રણ સાગર, સાત સાગર, દસ સાગર, સત્તર સાગર, બાવીસ સાગર અને તેત્રીસ સાગરપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપ્રમાણ છે. પહેલી પૃથ્વીમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તેનાથી એક સમય અધિક બીજીમાં જઘન્ય આયુષ્ય છે, તેવી જ રીતે પહેલા પટલમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તેનાથી એક સમય અધિક બીજા પટલમાં જઘન્ય આયુષ્ય છે. આ પ્રમાણે સાતમી પૃથ્વી સુધી જાણવું. સ્વશુદ્ધાત્મના સંવેદનરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયથી વિલક્ષણ તીવ્ર મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ પરિણમેલ અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય, ઘો વગેરે, પક્ષી, સર્પ, સિંહ અને સ્ત્રીઓને ક્રમપૂર્વક રત્નપ્રભા આદિ છ પૃથ્વીઓ સુધી જવાની શક્તિ છે. સાતમી પૃથ્વીમાં કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય અને મત્સ્યોને જ જવાની શક્તિ છે. વિશેષ—જો કોઈ જીવ સતત નરકમાં જાય તો પ્રથમ પૃથ્વીમાં આઠ વાર, બીજીમાં સાત વાર, ત્રીજીમાં છ વાર, ચોથીમાં પાંચ વાર, પાંચમીમાં ચાર વાર, છઠ્ઠીમાં ત્રણ વાર અને સાતમીમાં બે વાર જ જઈ શકે છે. પરંતુ સાતમી નરકમાંથી નીકળેલો જીવ ફરી એકવાર તે જ અથવા બીજી કોઈ નરકમાં જાય છે એવો નિયમ છે. નરકમાંથી નીકળેલા જીવો બળદેવ, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ અને ચક્રવર્તી નામના શલાકા પુરુષો થતા નથી. ચોથી નરકમાંથી નીકળેલ જીવ તીર્થંકર, પાંચમીમાંથી નીકળેલ જીવ ચરમશરીરી, છઠ્ઠીમાંથી નીકળેલ જીવ ભાવલિંગી મુનિ અને સાતમીમાંથી નીકળેલ જીવ શ્રાવક થતો નથી. તો શું થાય છે? "[1]નરકમાંથી આવેલા જીવ કર્મભૂમિમાં સંજ્ઞી,

---

૧. ત્રિલોકસાર ગાથા, ૨૦૩,

णरतिरिए कम्मसण्णिपज्जत्ते । गब्भभवे उप्पज्जदि सत्तमणिरयादु तिरिएव ॥ १ ॥"

इदानीं नारकदुःखानि कथ्यन्ते। तद्यथा—विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानभावनोत्पन्ननिर्विकारपरमानन्दैकलक्षणसुखामृतरसास्वादरहितैः पञ्चेन्द्रियविषयसुखास्वादलम्पटैर्मिथ्यादृष्टिजीवैर्यदुपार्जितं नरकायुर्नरकगत्यादिपापकर्म तदुदयेन नरके समुत्पद्य पृथिवीचतुष्टये तीव्रोष्णदुःखं, पञ्चम्यां पुनरुपरितनत्रिभागे तीव्रोष्णदुःखमधोभागे तीव्रशीतदुःखं, षष्ठीसप्तम्योरतिशीतोत्पन्नदुःखमनुभवन्ति। तथैव छेदनभेदनक्रकचविदारणयंत्रपीडनशूलारोहणादितीव्रदुःखं सहन्ते तथा चोक्तं—"अच्छिणिमीलणमेत्तं णत्थि सुहं दुःखमेव अणुबद्धं। णिरये णेरयियाणं अहोणिसं पच्चमाणाणं ॥ १ ॥" प्रथमपृथिवीत्रयपर्यन्तमसुरोदीरितं चेति। एवं ज्ञात्वा नारकदुःखविनाशार्थं भेदाभेदरत्नत्रयभावना कर्तव्या। संक्षेपेणाधोलोकव्याख्यानं ज्ञातव्यम्।

પર્યાપ્ત તથા ગર્ભજ મનુષ્ય કે તિર્યંચ થાય છે. સાતમી નરકમાંથી આવેલા જીવ તિર્યંચ જ થાય છે." ૧

હવે નારકીઓનાં દુઃખનું કથન કરે છેઃ—તે આ પ્રમાણે—વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા નિજ પરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનની ભાવનાથી ઉત્પન્ન નિર્વિકાર પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદરહિત અને પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયસુખના આસ્વાદમાં લંપટ એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોએ જે નરક-આયુ અને નરક-ગતિ આદિ પાપકર્મ ઉપાર્જિત કર્યું હોય છે તેના ઉદયથી તે નરકમાં ઉત્પન્ન થઈને ચાર પૃથ્વીઓમાં તીવ્ર ઉષ્ણતાનું દુઃખ. પાંચમી નરકના ઉપરના ત્રણ ચતુર્થાંશ ભાગમાં તીવ્ર ઉષ્ણતાનું દુઃખ અને નીચેના એક ચતુર્થાંશ ભાગમાં તીવ્ર ઠંડીનું દુઃખ. તથા છઠ્ઠી અને સાતમી નરકમાં અત્યંત શીતથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ અનુભવે છે. તેમ જ છેદન, ભેદન, કરવતથી વિદારણ, ઘાણીમાં પીલાવાનું, શૂળી ઉપર ચઢાવવા વગેરેનું તીવ્ર દુઃખ સહન કરે છે. કહ્યું છે કેઃ—"નરકમાં નારકીઓને રાત અને દિવસ દુઃખરૂપી અગ્નિમાં સેકાતા આંખના પલકારા જેટલું પણ સુખ નથી, પરંતુ સદા દુઃખ જ લાગેલું રહે છે. ૧." પહેલી ત્રણ પૃથ્વીઓ સુધી અસુરકુમાર દેવોની ઉદીરણા વડે થતું દુઃખ પણ ભોગવે છે—એમ જાણીને નરકનાં દુઃખોના વિનાશ કરવા માટે ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવના કરવી. આ રીતે સંક્ષેપમાં અધોલોકનું વ્યાખ્યાન જાણવું.

૧. [illegible]

૧૮

अथ मध्यलोकं निरूपयति — जम्बूद्वीपादिशुभनामानो द्वीपाः लवणा- दिशुभनामानः समुद्राः द्विगुणद्विगुणविस्तारेण पूर्वं पूर्वं परिक्षेपिणो वलयाकाराः स्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यन्तं तिर्यग्विस्तारेण स्थिताः इति तिर्यग्लोको मध्यलोकश्च कथ्यते, मध्यलोकश्च। तथाहि — अर्धतृतीयोद्धारसागरोपमलोमखण्डप्रमाणासंख्यातद्वीपसमुद्राणां मध्ये जम्बूद्वीपोऽस्ति। स च जम्बूवृक्षेणोपलक्षितो मध्यभागवर्ति- मेरुपर्वतसहितो वृत्ताकार एकलक्षयोजनविस्तारवान् द्विगुणविस्तारेण द्विलक्षयोजनप्रमाणेन वृत्ताकारेण बहिर्भागे लवणसमुद्रेण वेष्टितः। सोऽपि लवणसमुद्रस्तद्द्विगुणविस्तारेण योजनचतुर्लक्षप्रमाणेन वृत्ताकारेण बाह्यभागे धातकीखण्डद्वीपेन वेष्टितः। सोऽपि धातकीखण्डद्वीपः स्वद्विगुणविस्तारेण योजनाष्टलक्षप्रमाणेन वृत्ताकारेण बहिर्भागे कालोदक- समुद्रेण वेष्टितः। सोऽपि कालोदकसमुद्रः स्वद्विगुणविस्तारेण षोडशयोजनलक्षप्रमाणेन वृत्ताकारेण बहिर्भागे पुष्करद्वीपेन वेष्टितः। इत्यादि द्विगुणद्विगुणविस्तारः स्वयम्भूरमण- द्वीपस्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यन्तो ज्ञातव्यः। यथा जम्बूद्वीप एकलक्षप्रमाणो लवणसमुद्रश्चा-

ત્યારબાદ મધ્યલોકનું વર્ણન કરે છે — ગોળાકારવાળા જંબૂદ્વીપાદિ શુભ નામવાળા દ્વીપો અને લવણાદિ શુભ નામવાળા સમુદ્રો બમણા બમણા વિસ્તારથી પહેલા પહેલાના દ્વીપને સમુદ્ર અને સમુદ્રને દ્વીપ—એ ક્રમથી વીંટળાઈને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી ત્રાંસા (તિર્યક્) વિસ્તારમાં ફેલાયેલા છે, તે કારણે તેને તિર્યક્ લોક કહે છે અને મધ્યલોક પણ કહે છે. તે આ પ્રમાણે—તે સાડા ત્રણ ઉદ્ધાર સાગરોપમ લોમ (વાળ)ના ટુકડા જેટલા અસંખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્રોની મધ્યમાં જંબૂદ્વીપ છે. તે જાંબૂના વૃક્ષથી ઓળખાતા અને મધ્યભાગમાં આવેલા મેરુ પર્વતસહિત ગોળાકાર એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો છે અને તે બમણા વિસ્તારવાળા બે લાખ યોજનપ્રમાણ ગોળાકાર લવણ સમુદ્રવડે બહારના ભાગમાં વીંટળાયેલો છે. તે લવણ સમુદ્ર પણ તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળા ચાર લાખ યોજનપ્રમાણ ગોળાકારે બહારના ભાગમાં ધાતકીખંડ નામના દ્વીપથી વીંટળાયેલો છે. તે ધાતકીખંડ દ્વીપ પણ બાહ્યભાગમાં પોતાનાથી બમણા વિસ્તારવાળા આઠ લાખ યોજનપ્રમાણ ગોળાકાર કાલોદક સમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે. તે કાલોદક સમુદ્ર પણ બાહ્યભાગમાં પોતાનાથી બમણા વિસ્તારવાળા સોળલાખ યોજનપ્રમાણ ગોળાકાર પુષ્કરદ્વીપથી વીંટળાયેલો છે. એ પ્રમાણે બમણો બમણો વિસ્તાર સ્વયંભૂરમણદ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી જાણવો. જેવી રીતે જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજન અને લવણ સમુદ્ર બે લાખ યોજન પહોળો છે, એ બન્નેનો સરવાળો ત્રણ લાખ યોજન છે. તેનાથી એક

जनलक्षत्रयप्रमितात्सकाशाद्धातकीखण्ड एकलक्षेणाधिकस्तथैवासंख्येयद्वीपसमुद्रविष्कम्भेभ्यः स्वयम्भूरमणसमुद्रविष्कम्भ एकलक्षेणाधिको ज्ञातव्यः । एवमुक्तलक्षणेष्वसंख्येयद्वीपसमुद्रेषु व्यन्तरदेवानां पर्वताद्युपरिगता आवासाः, अधोभूभागगतानि भवनानि तथैव द्वीपसमुद्रादिगतानि पुराणि च, परमागमोक्तभिन्नलक्षणानि । तथैव खरभागपङ्कभागस्थितप्रतरासंख्येयभागप्रमाणासंख्येयव्यन्तरदेवावासाः, तथैव द्वासप्ततिलक्षाधिककोटिसप्तप्रमितभवनवासिदेवसंबन्धिभवनानि अकृत्रिमजिनचैत्यालयसहितानि भवन्ति । एवमतिसंक्षेपेण तिर्यग्लोको व्याख्यातः ।

अथ तिर्यग्लोकमध्यस्थितो मनुष्यलोको व्याख्यायते—तन्मध्यस्थितजम्बूद्वीपे सप्तक्षेत्राणि भण्यन्ते । दक्षिणदिग्विभागादारभ्य भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतसंज्ञानि सप्तक्षेत्राणि भवन्ति । क्षेत्राणि कोऽर्थः? वर्षा वंशा देशा जनपदा इत्यर्थः । तेषां क्षेत्राणां विभागकारकाः षट् कुलपर्वताः कथ्यन्ते—दक्षिणदिग्भागमादीकृत्य हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिसंज्ञा भरतादिसप्तक्षेत्राणामन्तरेषु पूर्वा-

---

લાખ યોજન અધિક અર્થાત્ ચાર લાખ યોજન ધાતકીખંડ છે. તેવી જ રીતે અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોના વિસ્તારથી એક લાખ યોજન અધિક વિસ્તાર સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રનો જાણવો. આવા પૂર્વોક્ત લક્ષણોવાળા અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોમાં પર્વત આદિ ઉપર વ્યંતરદેવોના આવાસ, નીચેની પૃથ્વીના ભાગમાં ભવન તેમ જ દ્વીપ અને સમુદ્ર આદિમાં પુર છે. પરમાગમમાં કહ્યા પ્રમાણે તેમનાં ભિન્ન-ભિન્ન લક્ષણો છે. તેવી જ રીતે ખરભાગ અને પંકભાગમાં રહેલા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ અસંખ્ય વ્યંતરદેવોના આવાસ છે અને સાત કરોડ બોંતેર લાખ ભવનવાસી દેવોનાં ભવન અકૃત્રિમ જિન ચૈત્યાલય-સહિત છે. આ રીતે અત્યંત સંક્ષેપમાં મધ્યલોકનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે, તિર્યક્‌લોકની વચ્ચે રહેલા મનુષ્યલોકનું વ્યાખ્યાન કરે છે. તે મનુષ્યલોકની વચ્ચે રહેલ જંબૂદ્વીપમાં સાત ક્ષેત્રો કહેવામાં આવે છે. દક્ષિણ દિશાથી શરૂ કરીને ભરત, હૈમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યક, હૈરણ્યવત અને ઐરાવત નામનાં સાત ક્ષેત્રો છે. ક્ષેત્રનો શું અર્થ છે? ક્ષેત્ર શબ્દનો અર્થ વર્ષ, વંશ, દેશ અથવા જનપદ છે. તે ક્ષેત્રોના વિભાગ કરનાર છ કુલાચલ છે. દક્ષિણ દિશા તરફથી શરૂ કરીને તેમનાં નામ હિમવત, મહા હિમવત, નિષધ, નીલ, રુક્મિ અને શિખરિ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ ફેલાયેલા આ છ પર્વતો ભરતાદિ સાત ક્ષેત્રોની વચમાં છે. પર્વતનો શું અર્થ છે?

पर्वतनाः षट् [illegible] अकृत्रिम [illegible] हृद [illegible] को ऽर्थः ? [illegible]
इत्यर्थः । तेषां [illegible] महापुण्डरीक
पुण्डरीकसंज्ञा [illegible] । [illegible]
तेभ्यः पद्मादिहृदेभ्यः [illegible] निर्गता [illegible]
कथ्यन्ते । तथाहि [illegible]
प्रमाणविस्तारवन्तोऽन्यद्वारेण निर्गत्य [illegible] भागेन योजनपञ्चशतम्
गच्छन्ति ततो गङ्गाकूटसमीपे [illegible] । तस्मात् दक्षिणद्वारेण
निर्गत्य भरतक्षेत्रमध्यभागस्थितस्य [illegible] पूर्वापरसमुद्रस्पर्शिनो विजयार्द्धस्य महा-
द्वारेण निर्गत्य, तत आर्यखण्डार्द्धभागे पूर्वेण [illegible] दशगुणेन
गव्यूतिपञ्चकावगाहेन तथैव प्रथमविस्तारापेक्षया दशगुणेन योजनार्द्धसहितद्वाषष्टियोजन-
प्रमाणविस्तारेण च पूर्वसमुद्रे प्रविष्टा गङ्गा । तथा गङ्गावत्सिन्धुरपि तस्मादेव हिम-
वत्पर्वतस्थपद्मह्रदात्पर्वतस्योपरि पश्चिमद्वारेण निर्गत्य पश्चाद्दक्षिणदिग्भागेनागत्य

પર્વતનો અર્થ વર્ષધર પર્વત અથવા સીમા પર્વત છે. તે પર્વતોની ઉપર ક્રમથી કથન કરે છે. પદ્મ, મહાપદ્મ, તિગિંછ, કેસરિ, મહાપુંડરીક અને પુંડરીક નામનાં અકૃત્રિમ છ હ્રદ છે. હ્રદ એટલે શું? હ્રદનો અર્થ સરોવર છે. તે પદ્માદિ છ સરોવરોમાંથી આગમકથિત ક્રમ પ્રમાણે જે ચૌદ મહા નદીઓ નીકળી છે તેમનું કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણે—હિમવત્ પર્વત પર સ્થિત પદ્મ નામના મહાહ્રદના પૂર્વ તોરણ દ્વારથી અર્ધો કોશ ઊંડી, અને છ યોજન એક કોશ પહોળી ગંગા નદી નીકળીને તે જ પર્વતની ઉપર પૂર્વ દિશામાં પાંચસો યોજન સુધી જાય છે, પછી ત્યાંથી ગંગાકૂટની પાસે દક્ષિણ તરફ વળીને ભૂમિમાં સ્થિત કુંડમાં પડે છે. ત્યાંથી દક્ષિણ દ્વારમાંથી નીકળીને ભરત-ક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં સ્થિત લંબાઈમાં પૂર્વ–પશ્ચિમ સમુદ્રને સ્પર્શનાર વિજયાર્ધ પર્વતની ગુફાના દ્વારમાંથી નીકળીને આર્યખંડના અર્ધભાગમાં પૂર્વ તરફ વળીને પ્રથમ ઊંડાઈ કરતાં દશગુણી અર્થાત્ પાંચ કોશ ઊંડી તેમ જ પ્રથમની પહોળાઈ કરતાં દશગુણી અર્થાત્ સાડી બાસઠ યોજન પહોળી ગંગા નદી પૂર્વ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. આ ગંગાની જેમ સિંધુ નદી પણ તે જ હિમવત્ પર સ્થિત પદ્મહ્રદમાંથી પર્વતની ઉપર જ પશ્ચિમ દ્વારમાંથી નીકળીને પછી દક્ષિણ દિશા તરફ આવીને વિજયાર્ધ પર્વતની ગુફાના

१ 'क्रोशार्धाधिक षट् योजन' इति पाठान्तरं

विजयार्द्धगुहाद्वारेण निर्गत्यार्यखण्डार्द्धभागे पश्चिमेन व्यावृत्य पश्चिमसमुद्रं प्रविष्टेति । एवं दक्षिणदिग्विभागसमागतगङ्गासिन्धुभ्यां पूर्वापरायतेन विजयार्द्धपर्वतेन च षट्खण्डीकृतं भरतक्षेत्रम् ।

अथ महाहिमवत्पर्वतस्थमहापद्मह्रदाद्दक्षिणदिग्विभागेन हैमवतक्षेत्रमध्ये समागत्य तत्रस्थनाभिगिरिपर्वतं योजनार्द्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धं प्रदक्षिणं कृत्वा रोहित्पूर्वसमुद्रम् गता । तथैव हिमवत्पर्वतस्थितपद्मह्रदादुत्तरेणागत्य तमेव नाभिगिरिं योजनार्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्द्धप्रदक्षिणं कृत्वा रोहितास्या पश्चिमसमुद्रं गता । इति रोहिद्रोहितास्याख्यं नदीद्वन्द्वं हैमवतसंज्ञजघन्यभोगभूमिक्षेत्रे ज्ञातव्यम् । अथ निषधपर्वतस्थिततिगिञ्छनामह्रदाद्दक्षिणेनागत्य नाभिगिरिपर्वतं योजनार्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धप्रदक्षिणं कृत्वा हरित्पूर्वसमुद्रम् गता । तथैव महाहिमवत्पर्वतस्थमहापद्मनामह्रदादुत्तरदिग्विभागेनागत्य तमेव नाभिगिरिं योजनार्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धप्रदक्षिणं कृत्वा हरिकान्तानामनदी पश्चिमसमुद्रम् गता । इति हरिद्धरिकान्तासंज्ञं नदीद्वयं हरिसंज्ञमध्यमभोगभूमिक्षेत्रे

દ્વારમાંથી નીકળીને આર્યખંડના અર્ધભાગમાં પશ્ચિમ તરફ વળીને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. આ રીતે દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલી ગંગા અને સિંધુ–બે નદીઓથી અને પૂર્વ–પશ્ચિમ વિસ્તરેલા વિજયાર્ધ પર્વતથી ભરતક્ષેત્રના છ ખંડ થયા.

હવે મહા હિમવાન પર્વત પર સ્થિત મહાપદ્મ દ્રહની દક્ષિણ દિશામાંથી હૈમવત્ ક્ષેત્રની મધ્યમાંથી આવીને ત્યાં રહેલ નાભિગિરિ પર્વતથી અર્ધો યોજન દૂર રહેતી તે જ પર્વતની અર્ધી પ્રદક્ષિણા કરીને રોહિત નામની નદી પૂર્વ સમુદ્રમાં ગઈ છે. એવી જ રીતે હિમવત્ પર્વત ઉપર રહેલા પદ્મ દ્રહમાંથી ઉત્તર તરફ આવીને તે જ નાભિગિરિથી અર્ધો યોજન દૂર રહીને તેની જ અર્ધી પ્રદક્ષિણા કરીને રોહિતાસ્યા નામની નદી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ગઈ છે. આવી રીતે રોહિત અને રોહિતાસ્યા નામની બે નદીઓ હૈમવત નામના જઘન્ય ભોગભૂમિના ક્ષેત્રમાં જાણવી. નિષધ પર્વત ઉપરના તિગિંછ નામના દ્રહમાંથી દક્ષિણ તરફ આવીને નાભિગિરિ પર્વતથી અર્ધો યોજન દૂર રહીને તેની જ અર્ધી પ્રદક્ષિણા કરીને હરિત્ નામની નદી પૂર્વ સમુદ્રમાં ગઈ છે. તેવી જ રીતે મહા હિમવાન પર્વત ઉપર રહેલા મહાપદ્મ નામના દ્રહમાંથી ઉત્તર દિશા તરફ આવીને તે જ નાભિગિરિથી અર્ધો યોજન દૂર રહીને તેની જ અર્ધી પ્રદક્ષિણા કરીને હરિકાન્તા નામની નદી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ગઈ છે. આવી રીતે હરિત અને હરિકાન્તા નામની બે નદીઓ હરિ નામના મધ્યમ ભોગભૂમિ ક્ષેત્રમાં જાણવી. નીલ પર્વતસ્થિત કેસરિ

विष्कम्भम् । तत्र नीलपर्वतोपरिस्थकेसरिह्रदाद्दक्षिणाभिमुखं निर्गत्योत्तरकुरुनामोत्तमभोगभूमि-
क्षेत्रे मध्येन गत्वा मेरुसमीपे गजदन्तपर्वतं भित्त्वा च प्रदक्षिणेन योजनार्धेन मेरुं
विहाय पूर्वभद्रशालवनस्य मध्येन पूर्वविदेहस्य च मध्येन शीतानामनदी पूर्वसमुद्रं गता।
तथैव निषधपर्वतोपरितिगिञ्छह्रदादुत्तराभिमुखं निर्गत्य देवकुरुनामोत्तमभोगभूमिक्षेत्र-
मध्येन गत्वा मेरुसमीपे गजदन्तपर्वतं भित्त्वा च प्रदक्षिणेन योजनार्धेन मेरुं विहाय
पश्चिमभद्रशालवनस्य मध्येन पश्चिमविदेहस्य च मध्येन शीतोदा पश्चिमसमुद्रं गता।
एवं शीताशीतोदासंज्ञं नदीद्वयं विदेहाभिधाने कर्मभूमिक्षेत्रे ज्ञातव्यम् । यत्पूर्वं गङ्गा-
सिन्धुनदीद्वयस्य विस्तारावगाहप्रमाणं भणितं तदेव क्षेत्रे क्षेत्रे नदीयुगलं प्रति विदेह-
पर्यन्तं द्विगुणं द्विगुणं ज्ञातव्यम् । तत्र गङ्गा चतुर्दशसहस्रपरिवारनदीसहिता, सिन्धुरपि तथा,
तद्द्विगुणसंख्यानं रोहिद्रोहितास्याद्वयम्, ततोऽपि द्विगुणसंख्यानं हरिद्धरिकान्ताद्वयम्,
तद्द्विगुणं शीताशीतोदाद्वयमपि । तथा षड्विंशत्यधिकपञ्चशतयोजनप्रमाणमेकोनविंशति-
भागीकृतैकयोजनस्य भागषट्कं च दक्षिणोत्तरेण कर्मभूमिसंज्ञभरतक्षेत्रस्य विष्कम्भ-
प्रमाणं, तद्द्विगुणं हिमवत्पर्वते, तस्माद्द्विगुणं हैमवतक्षेत्रे, इत्यादि द्विगुणं द्विगुणं

નામના દ્રહમાંથી દક્ષિણ તરફ આવીને ઉત્તરકુરુ નામના ઉત્કૃષ્ટ ભોગભૂમિના ક્ષેત્રની વચ્ચે થઈને મેરુની પાસે ગજદંત પર્વતને ભેદીને, મેરુની પ્રદક્ષિણાથી અર્ધો યોજન દૂર રહીને પૂર્વ ભદ્રશાલ વન અને પૂર્વ વિદેહની મધ્યમાં થઈને શીતા નામની નદી પૂર્વ સમુદ્રમાં ગઈ છે. તેવી જ રીતે નિષધ પર્વત ઉપરના તિગિંછ નામના દ્રહમાંથી ઉત્તર તરફ આવીને દેવકુરુ નામના ઉત્તમ ભોગભૂમિ ક્ષેત્રની વચ્ચે થઈને મેરુની પાસે ગજદંત પર્વતને ભેદીને અને મેરુની પ્રદક્ષિણાથી અર્ધો યોજન દૂર રહીને, પશ્ચિમ ભદ્રશાલ વન અને પશ્ચિમ વિદેહની મધ્યમાં થઈને શીતોદા નામની નદી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ગઈ છે. આ રીતે શીતા અને શીતોદા નામની બે નદીઓ વિદેહ નામના કર્મભૂમિના ક્ષેત્રમાં જાણવી. પહેલાં જે ગંગા અને સિંધુ—એ બે નદીઓના વિસ્તાર અને અવગાહનું પ્રમાણ કહ્યું છે તેનાથી બમણા બમણા વિસ્તાર વગેરે, પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં, બબ્બે નદીઓના, વિદેહ ક્ષેત્ર સુધી જાણવા. ગંગા નદી ચૌદ હજાર પરિવાર નદીઓ સહિત છે, સિંધુ પણ એવડી જ છે, તેનાથી બમણી સંખ્યાના પરિવારવાળી રોહિત અને રોહિતાસ્યા એ બે નદીઓ છે, હરિત્ અને હરિકાન્તાનો એનાથી પણ બમણો વિસ્તાર છે, તેનાથી બમણો વિસ્તાર શીતા અને શીતોદાનો છે. દક્ષિણથી ઉત્તર પાંચસો છવીસ પૂર્ણાંક છ ઓગણીસાંશ યોજન-પ્રમાણ કર્મભૂમિ ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર છે, તેનાથી બમણો હિમવત્ પર્વતનો, હિમવત પર્વતથી બમણો હૈમવત્ ક્ષેત્રનો, એવી રીતે બમણો બમણો વિસ્તાર વિદેહ ક્ષેત્ર સુધી

विदेहपर्यन्तं ज्ञातव्यम् । तथा पद्मह्रदो योजनसहस्रायामस्तदर्द्धविष्कम्भो दशयोजनावगाहो योजनैकप्रमाणपद्मविष्कम्भस्तस्मान्महापद्मे द्विगुणस्तस्मादपि तिगिंछे द्विगुण इति ।

अथ यथा भरते हिमवत्पर्वतान्निर्गतं गङ्गासिन्धुद्वयं, तथोत्तरे कर्मभूमिसंज्ञैरावतक्षेत्रे शिखरिपर्वतान्निर्गतं रक्तारक्तोदानदीद्वयम् । यथा च हैमवतसंज्ञे जघन्यभोगभूमिक्षेत्रे महाहिमवद्धिमवन्नामपर्वतद्वयात्क्रमेण निर्गतं रोहितरोहितास्यानदीद्वयं, तथोत्तरे हैरण्यवतसंज्ञजघन्यभोगभूमिक्षेत्रे शिखरिरुक्मिसंज्ञपर्वतद्वयात्क्रमेण निर्गतं सुवर्णकूलारूप्यकूलानदीद्वयम् । तथैव यथा हरिसंज्ञमध्यमभोगभूमिक्षेत्रे निषधमहाहिमवन्नामपर्वतद्वयात्क्रमेण निर्गतं हरिद्धरिकान्तानदीद्वयं, तथोत्तरे रम्यकसंज्ञमध्यमभोगभूमिक्षेत्रे रुक्मिनीलनामपर्वतद्वयात्क्रमेण निर्गतं नारीनरकान्तानदीद्वयमिति विज्ञेयम् । सुषमसुषमादिषट्कालसंबंधिपरमागमोक्तायुरुत्सेधादिसहिता दशसागरोपमकोटिप्रमितावसर्पिणी तथोत्सर्पिणी च यथा भरते वर्तते तथैवैरावते च । अयन्तु

જાણવો. પદ્મ દ્રહ એક હજાર યોજન લાંબું, તેનાથી અર્ધું પહોળું અને દશ યોજન ઊંડું છે, તેમાં એક યોજનનું કમળ છે, તેનાથી બમણું મહાપદ્મમાં અને તેનાથી બમણું તિગિંછ દ્રહમાં છે.

જેવી રીતે ભરત ક્ષેત્રમાં હિમવાન પર્વતમાંથી ગંગા અને સિન્ધુ—એ બે નદીઓ નીકળે છે, તેવી જ રીતે ઉત્તર દિશામાં ઐરાવત ક્ષેત્ર નામની કર્મભૂમિના શિખરિ પર્વતમાંથી નીકળતી રક્તા અને રક્તોદા નામની બે નદીઓ છે. જેવી રીતે હૈમવત્ નામની જઘન્ય ભોગભૂમિના ક્ષેત્રમાં મહા હિમવત્ અને હિમવત નામના બે પર્વતોમાંથી ક્રમશઃ નીકળતી રોહિત અને રોહિતાસ્યા—એ બે નદીઓ છે. તેવી જ રીતે ઉત્તરમાં હૈરણ્યવત નામના જઘન્ય ભોગભૂમિ ક્ષેત્રમાં શિખરિ અને રુક્મિ નામના પર્વતોમાંથી ક્રમપૂર્વક નીકળતી સુવર્ણકૂલા અને રૂપ્યકૂલા—એ બે નદીઓ છે. તેવી જ રીતે હરિ નામક મધ્યમ ભોગભૂમિ ક્ષેત્રમાં નિષધ અને મહાહિમવાન નામના બે પર્વતોમાંથી ક્રમશઃ નીકળતી હરિત અને હરિકાન્તા નામની બે નદીઓ છે તેમ ઉત્તરમાં રમ્યક નામના મધ્યમ ભોગભૂમિના ક્ષેત્રમાં રુક્મિ અને નીલ નામના બે પર્વતોમાંથી ક્રમપૂર્વક નીકળતી નારી અને નરકાન્તા—બે નદીઓ જાણવી. સુષમ સુષમાદિ છ કાળ સંબંધી પરમાગમમાં કહેલ પ્રમાણે, આયુષ્ય, શરીરની ઊંચાઈ આદિ સહિત દશ કોડાકોડી સાગર-પ્રમાણ અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી કાળ, જેવા ભરતમાં વર્તે છે તેવા જ ઐરાવત ક્ષેત્રમાં

ક્ષેત્ર ઉત્તરકુરુની જેમ જાણવું.

તે જ મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશામાં પૂર્વ-પશ્ચિમ બાવીસ હજાર યોજનના વિસ્તાર-
વાળું વેદીસહિત ભદ્રશાલ વન છે. તેનાથી પૂર્વ દિશામાં કર્મ-ભૂમિ નામનું પૂર્વ
વિદેહ છે. ત્યાં નીલ નામના કુલાચલની દક્ષિણ દિશામાં અને શીતા નદીની ઉત્તરે મેરુ
ફરતાં જે ક્ષેત્રો છે તેમના વિભાગોનું કથન કરવામાં આવે છે. તે આ રીતે છે—મેરુની
પૂર્વ દિશામાં જે પૂર્વ ભદ્રશાલ વનની વેદિકા છે તેની પૂર્વ દિશામાં પ્રથમ ક્ષેત્ર છે, ત્યાર
પછી દક્ષિણ-ઉત્તર લંબાયેલો વક્ષાર નામનો પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી
વિભંગા નદી છે, તેની આગળ ક્ષેત્ર છે, તેની આગળ વક્ષાર પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર
છે, ત્યાર પછી પણ વિભંગા નદી છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે,
ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી
ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી પૂર્વ સમુદ્રની પાસે જે દેવારણ્ય નામનું વન છે તેની વેદિકા છે.
એવી રીતે નવ ભીંતો વડે આઠ ક્ષેત્રો જાણવાં. તેમનાં ક્રમપૂર્વક નામ કહેવામાં આવે
છે—કચ્છા, સુકચ્છા, મહાકચ્છા, કચ્છાવતી, આવર્ત્તા, લાંગલાવર્ત્તા, પુષ્કલા, પુષ્કલાવતી.

હવે ક્ષેત્રોની મધ્યમાં જે નગરીઓ છે તેમનાં નામ કહે છે: ક્ષેમા, ક્ષેમપુરી,
રિષ્ટા, રિષ્ટપુરી, ખડ્ગા, મંજૂષા, ઔષધિ અને પુંડરીકિણી,

अत ऊर्ध्वं शीताया दक्षिणविभागे निषधपर्वतादुत्तरविभागे यान्यष्टक्षेत्राणि तानि कथ्यन्ते । तद्यथा—पूर्वोक्ता या देवारण्यवेदिका तस्याः पश्चिमभागे क्षेत्रमस्ति, तदनन्तरं वक्षारपर्वतस्ततः परं क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततश्च क्षेत्रं, तस्माद्वक्षारपर्वतस्ततश्च क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततः क्षेत्रं, ततो वक्षारपर्वतः, ततः क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, तदनन्तरं क्षेत्रं, ततो वक्षारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, ततो मेरुदिग्भागे पूर्वभद्रशालवनवेदिका भवतीति नवभित्तिमध्येऽष्टौ क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि । इदानीं तेषां क्रमेण नामानि कथ्यन्ते—वच्छा १, सुवच्छा २, महावच्छा ३, वच्छावती ४, रम्या ५, रम्यका ६, रमणीया ७, मङ्गलावती ८ चेति । इदानीं तन्मध्यस्थितनगरीणां नामानि कथ्यन्ते—सुसीमा १, कुण्डला २, अपराजिता ३, प्रभाकरी ४, अङ्का ५, पद्मा ६, शुभा ७, रत्नसंचया ८ चेति, इति पूर्वविदेहक्षेत्रविभागव्याख्यानं समाप्तम् ।

अथ मेरोः पश्चिमदिग्भागे पूर्वापरद्वाविंशतिसहस्रयोजनविष्कम्भो पश्चिमभद्रशालवनानन्तरं पश्चिमविदेहस्तिष्ठति । तत्र निषधपर्वतादुत्तरविभागे शीतोदानद्या-

---

હવે પછી શીતા નદીની દક્ષિણ દિશામાં નિષધ પર્વતની ઉત્તરે જે આઠ ક્ષેત્રો છે તેનું કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણે—પૂર્વોક્ત જે દેવારણ્યની વેદિકા છે તેની પશ્ચિમે ક્ષેત્ર છે. ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે. ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે. ત્યાર પછી વિભંગા નદી છે. પછી ક્ષેત્ર છે. ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે. ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે. ત્યાર પછી વિભંગા નદી છે. ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે. ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે. ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે. પછી વિભંગા નદી છે. ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે. પછી વક્ષાર પર્વત છે. પછી ક્ષેત્ર છે. પછી મેરુની પૂર્વ દિશાના પૂર્વભદ્રશાલ વનની વેદી છે. એવી રીતે નવ ભીંત વચ્ચે આઠ ક્ષેત્રો જાણવાં.

હવે તેમનાં નામ ક્રમપૂર્વક કહે છે—વચ્છા, સુવચ્છા, મહાવચ્છા, વચ્છાવતી, રમ્યા, રમ્યકા, રમણીયા અને મંગલાવતી.

હવે તેમની મધ્યમાં આવેલી નગરીઓનાં નામ કહે છે : સુસીમા, કુંડલા, અપરાજિતા, પ્રભાકરી, અંકા, પદ્મા, શુભા અને રત્નસંચયા—એ પ્રમાણે પૂર્વવિદેહક્ષેત્રના વિભાગનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે મેરુ પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં પૂર્વ-પશ્ચિમ બાવીસ હજાર યોજન પહોળા પશ્ચિમ ભદ્રશાલ વન પછી પશ્ચિમ વિદેહ છે. ત્યાં નિષધ પર્વતની ઉત્તરે શીતોદા

अथ ऊर्ध्वं शीतोदाया उत्तरभागे नीलकुलाचलदक्षिणे भागे यानि क्षेत्राणि तिष्ठन्ति तेषां विभागभेदं कथयति । पूर्वभणिता या भूतारण्यवनवेदिका तस्याः पूर्वभागे क्षेत्रं भवति । तदनंतरं वक्षारपर्वतस्तदनंतरं क्षेत्रं, ततो विभंगा नदी, ततः क्षेत्रं, ततो वक्षारपर्वतः, ततश्च क्षेत्रं, ततश्च विभंगा नदी, ततोऽपि क्षेत्रं, ततो वक्षार-

---

નદીની દક્ષિણે જે ક્ષેત્રો છે તેના વિભાગ કહે છે—મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં જે પશ્ચિમ ભદ્રશાલ વનની વેદિકા છે તેની પશ્ચિમે ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી દક્ષિણથી ઉત્તરે લંબાયેલો વક્ષાર પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી પશ્ચિમ સમુદ્રની પાસે જે ભૂતારણ્ય નામનું વન છે તેની વેદિકા છે. આવી રીતે નવ ભીંતોની વચ્ચે આઠ ક્ષેત્ર છે. તેમનાં નામ કહે છે—પદ્મા, સુપદ્મા, મહાપદ્મા, પદ્મકાવતી, શંખા, નલિના, કુમુદા, સલિલા. તેની વચ્ચે આવેલી નગરીઓનાં નામ કહે છે—અશ્વપુરી, સિંહપુરી, મહાપુરી, વિજયાપુરી, અરજાપુરી, વિરજાપુરી, અશોકાપુરી અને વિશોકાપુરી.

હવે શીતોદાની ઉત્તરે અને નીલકુલાચલની દક્ષિણે જે ક્ષેત્રો છે તેમના વિભાગ-ભેદનું કથન કરે છે. પૂર્વે કહેલી જે ભૂતારણ્યવન-વેદિકા છે તેની પૂર્વે ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત

पर्वतस्ततः क्षेत्रं, ततो विभंगा नदी, ततः क्षेत्रं, ततश्च वक्षारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, ततो मेरुदिशाभागे पश्चिमभद्रशालवनवेदिका चेति नवभित्तिषु मध्येऽष्टौ क्षेत्राणि भवन्ति। तेषां क्रमेण नामानि कथ्यन्ते—वप्रा १, सुवप्रा २, महावप्रा ३, वप्रकावती ४, गन्धा ५, सुगन्धा ६, गन्धिला ७, गन्धमालिनी ८ चेति। तन्मध्यस्थितनगरीणां नामानि कथ्यन्ते—विजया १, वैजयंती २, जयंती ३, अपराजिता ४, चक्रपुरी ५, खड्गपुरी ६, अयोध्या ७, अवध्या ८ चेति।

अथ यथा—भरतक्षेत्रे गङ्गासिंधुनदीद्वयेन विजयार्धपर्वतेन च म्लेच्छखण्डपञ्चकमार्यखण्डं चेति षट् खण्डानि जातानि। तथैव तेषु द्वात्रिंशत्क्षेत्रेषु गङ्गासिंधुसमाननदीद्वयेन विजयार्धपर्वतेन च प्रत्येकं षट् खण्डानि ज्ञातव्यानि। अयं तु विशेषः। एतेषु क्षेत्रेषु सर्वदैव चतुर्थकालादिसमानकालः। उत्कर्षेण पूर्वकोटिजीवितं, पञ्चशतचापोत्सेधश्चेति विज्ञेयम्। पूर्वप्रमाणं कथ्यते। "पुव्वस्स दु परिमाणं सदरिं खलु सदसहस्सकोडीओ। छप्पण्णं च सहस्सा बोधव्वा वासगणनाओ ॥ १ ॥" इति संक्षेपेण जम्बूद्वीपव्याख्यानं समाप्तम्।

છે, પછી ક્ષેત્ર છે. પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે. પછી વક્ષાર પર્વત છે. પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં પશ્ચિમ ભદ્રશાલ વનની વેદિકા છે. આવી રીતે નવ ભીંતોની વચ્ચે આઠ ક્ષેત્રો છે. તેમનાં ક્રમથી નામ કહે છે—વપ્રા, સુવપ્રા, મહાવપ્રા, વપ્રકાવતી, ગંધા, સુગંધા, ગંધિલા, ગંધમાલિની. તેની મધ્યમાં સ્થિત નગરીઓનાં નામ કહેવાય છે—વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી, અપરાજિતા, ચક્રપુરી, ખડ્ગપુરી, અયોધ્યા અને અવધ્યા.

હવે, જેમ ભરતક્ષેત્રમાં ગંગા અને સિંધુ એ બે નદીઓથી તથા વિજયાર્ધ પર્વતથી પાંચ મ્લેચ્છ ખંડ અને એક આર્યખંડ એમ છ ખંડ થયા તેમ પૂર્વોક્ત બત્રીસ વિદેહક્ષેત્રોમાં ગંગા અને સિંધુ જેવી બે નદીઓ અને વિજયાર્ધ પર્વતથી પ્રત્યેક ક્ષેત્રના છ છ ખંડ જાણવા. વિશેષ એ છે કે આ બધાં ક્ષેત્રોમાં સદાય ચોથા કાળની આદિ જેવો કાળ રહે છે. ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કરોડ પૂર્વનું છે અને શરીરની ઊંચાઈ પાંચસો ધનુષ્યની છે. પૂર્વનું માપ કહે છે. "પૂર્વનું પ્રમાણ સિત્તેર લાખ છપ્પન હજાર કરોડ વર્ષ જાણવું."

આ રીતે સંક્ષેપથી જંબૂદ્વીપનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

જેવી રીતે બધા દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં, દ્વીપ અને સમુદ્રની હદ આંકનારી આઠ યોજન ઊંચી વજ્રની દિવાલ હોય છે તેવી રીતે જંબૂદ્વીપમાં પણ છે એમ જાણવું. તે વેદિકાની બહાર બે લાખ યોજન પહોળો, ગોળાકાર, આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે સોળ હજાર યોજન જળની ઊંડાઈ આદિ અનેક આશ્ચર્યો સહિત લવણ સમુદ્ર છે. તેની બહાર ચાર લાખ યોજન ગોળ વિસ્તારવાળો ધાતકીખંડ દ્વીપ છે, ત્યાં દક્ષિણ ભાગમાં લવણોદધિ અને કાલોદધિ એ બે સમુદ્રોની વેદિકાને સ્પર્શનાર દક્ષિણ-ઉત્તર પથરાયેલો, એક હજાર યોજનના વિસ્તારવાળો, ચારસો યોજન ઊંચો ઇક્ષ્વાકાર નામનો પર્વત છે. તેવી જ રીતે ઉત્તર ભાગમાં પણ એક ઇક્ષ્વાકાર પર્વત છે. તે બે પર્વતોથી વિભાજિત, પૂર્વ ધાતકીખંડ અને પશ્ચિમ ધાતકીખંડ એવા બે ભાગ જાણવા. પૂર્વ ધાતકીખંડ દ્વીપની વચમાં ચોરાસી હજાર યોજન ઊંચો અને એક હજાર યોજન ઊંડો નાનો મેરુ છે. તથા પશ્ચિમ ધાતકીખંડમાં પણ એક નાનો મેરુ છે. જેવી રીતે જંબૂદ્વીપના મહામેરુના ભરતાદિક્ષેત્ર, હિમવત્ આદિ પર્વત, ગંગા આદિ નદી અને પદ્મ આદિ હ્રદોનું દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશા સંબંધી વર્ણન કર્યું છે તેમ આ પૂર્વ ધાતકીખંડના અને પશ્ચિમ ધાતકીખંડના મેરુ સંબંધી પણ જાણવું. તેથી ધાતકીખંડમાં જંબૂદ્વીપની અપેક્ષાએ સંખ્યામાં ભરતક્ષેત્રાદિ બમણા થાય છે, પરંતુ લંબાઈ–પહોળાઈની અપેક્ષાએ બમણા નથી. કુલપર્વતો વિસ્તારની અપેક્ષાએ બમણા છે પણ લંબાઈની અપેક્ષાએ બમણા

पुनर्विस्तारापेक्षयैव द्विगुणा, न त्वायामं प्रति। तत्र धातकीखण्डद्वीपे यथा चक्रस्याराः तथाकाराः कुलपर्वता भवन्ति। यथा चाराणां विवराणि छिद्राणि मध्यागयभ्यन्तरे सङ्कीर्णानि बहिर्भागे विस्तीर्णानि तथा क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि।

इत्थंभूतं धातकीखण्डद्वीपमष्टलक्षयोजनवलयविष्कम्भः कालोदकसमुद्रः परिवेष्ट्य तिष्ठति। तस्माद्बहिर्भागे योजनलक्षाष्टकं गत्वा पुष्करवरद्वीपस्य अर्द्धे वलयाकारेण चतुर्दिशाभागे मानुषोत्तरनामा पर्वतस्तिष्ठति। तत्र पुष्करार्धेऽपि धातकीखण्डद्वीपवद्दक्षिणोत्तरेणेक्ष्वाकारनामपर्वतद्वयं पूर्वापरेण क्षुल्लकमेरुद्वयं च। तथैव भरतादिक्षेत्रविभागश्च बोधव्यः। परं किन्तु जम्बूद्वीपभरतादिसंख्यापेक्षया भरतक्षेत्रादि[illegible] न च धातकीखण्डापेक्षया। कुलपर्वतानां तु धातकीखण्डकुलपर्वतापेक्षया [illegible] विष्कम्भ आयामश्च। उत्सेधप्रमाणं पुनः दक्षिणभागे विजयार्धपर्वते [illegible] विंशतिः हिमवति पर्वते शतं, महाहिमवति द्विशतं, निषधे चतुःशतं, [illegible] च। मेरुसमीपगजदन्तेषु शतपञ्चकं, नील निषध पार्श्वे गजदन्त[illegible]

નથી. તે ધાતકીખંડ દ્વીપમાં જેવા ચક્રના આરા હોય છે તેવા [illegible] જેમ ચક્રના આરાઓમાં છિદ્રો અંદરની તરફ સાંકડા હોય છે અને [illegible] હોય છે તેમ ક્ષેત્રોનો આકાર જાણવો.

પર્વતોની ઊંચાઈ અને અંતમાં નીલ નિષધની પાસે ચારસો યોજન છે. મેરુ પર્વત સિવાય બાકીના પર્વતોની ઊંચાઈ જેવી જંબૂદ્વીપમાં કહી હતી તેવી જ પુષ્કરાર્ધ સુધીના દ્વીપોમાં જાણવી. તથા ક્ષેત્ર, પર્વત, નદી, દેશ, નગરાદિનાં નામ પણ તે જ છે. તેવી જ રીતે બે કોશ ઊંચી, પાંચસો ધનુષ પહોળી, પદ્મરાગ રત્નમય વનાદિની વેદિકા પણ બધે સમાન છે. આ પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં પણ ચક્રના આરાના આકારના પર્વતો અને આરાનાં છિદ્રો જેવાં ક્ષેત્રો જાણવાં. માનુષોત્તર પર્વતના અંદરના ભાગમાં જ મનુષ્યો રહે છે, બહારના ભાગમાં નહીં. તે મનુષ્યોનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું, ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ પલ્યનું અને મધ્યમાં મધ્યમ ભેદો અનેક છે. તિર્યંચોનું આયુષ્ય પણ મનુષ્યોની સમાન છે. આ રીતે અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોમાં વિસ્તૃત તિર્યક્-લોકની મધ્યમાં અઢીદ્વીપપ્રમાણ મનુષ્યલોકનું સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે માનુષોત્તર પર્વતથી બહારના ભાગમાં સ્વયંભૂરમણ દ્વીપના અર્ધભાગને વીંટળાઈને જે નાગેન્દ્ર નામનો પર્વત છે તેના પૂર્વભાગમાં જે અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે તેમાં જો કે 'વ્યંતરદેવ નિરંતર રહે છે' એ વચન પ્રમાણે વ્યંતર દેવોના આવાસ છે તોપણ એક પલ્યપ્રમાણ આયુષ્યવાળા તિર્યંચોની જઘન્ય ભોગભૂમિ પણ છે એમ જાણવું. નાગેન્દ્ર પર્વતની બહાર સ્વયંભૂરમણ અર્ધદ્વીપમાં અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં વિદેહક્ષેત્ર સમાન સદૈવ કર્મભૂમિ અને ચોથો કાળ રહે છે, પરંતુ ત્યાં મનુષ્યો નથી. આ રીતે

एवमुक्तलक्षणतिर्यग्लोकस्य तदभ्यन्तरं मध्यभागवर्त्तिनो मनुष्यलोकस्य च प्रतिपादनेन संक्षेपेण मध्यमलोकव्याख्यानं समाप्तम् । अथ मनुष्यलोके द्विहीनशतचतुष्टयं तिर्यग्लोके तु नन्दीश्वरकुण्डलरुचकाभिधानद्वीपत्रयेषु क्रमेण द्विपञ्चाशच्चतुष्टयचतुष्टयसंख्याश्चाकृत्रिमाः स्वतन्त्रजिनगृहा ज्ञातव्याः ।

अत ऊर्ध्वं ज्योतिर्लोकः कथ्यते । तद्यथा—चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्राणि प्रकीर्णतारकाश्चेति ज्योतिष्कदेवाः पञ्चविधा भवन्ति । तेषां मध्येऽस्माद्भूमितलादुपरि नवत्यधिकसप्तशतयोजनान्याकाशे गत्वा तारकविमानाः सन्ति. ततोऽपि योजनदशकं गत्वा सूर्यविमानाः, ततः परमशीतियोजनानि गत्वा चन्द्रविमानाः. ततोऽपि त्रैलोक्यसारकथितक्रमेण योजनचतुष्टयं गते अश्विन्यादिनक्षत्रविमानाः, ततः परं योजनचतुष्टयं गत्वा बुधविमानाः, ततः परं योजनत्रयं गत्वा शुक्रविमानाः, ततः परं योजनत्रये गते बृहस्पतिविमानाः, ततो योजनत्रयानन्तरं मंगलविमानाः. ततोऽपि योजनत्रयान्तरं शनैश्चरविमाना इति । तथा चोक्तं "णउदुत्तरसत्तसया दस सीदी चदुदुगं

તિર્યક્લોકના તથા તેના મધ્યભાગમાં આવેલા મનુષ્ય લોકના પ્રતિપાદન વડે સંક્ષેપમાં મધ્યમલોકનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું. મનુષ્યલોકમાં ત્રણસો અઠ્ઠાણું અને તિર્યક્લોકમાં નન્દીશ્વરદ્વીપ, કુંડલદ્વીપ અને રુચકદ્વીપમાં ક્રમશઃ બાવન, ચાર અને ચાર અકૃત્રિમ સ્વતંત્ર જિનગૃહો જાણવાં.

હવે પછી જ્યોતિષ્ લોકનું વર્ણન કરે છે. તે આ પ્રમાણે—ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્રો અને પ્રકીર્ણક તારા એ રીતે જ્યોતિષી દેવ પાંચ પ્રકારના છે. તેમાંથી આ મધ્યલોકના પૃથ્વીતળથી સાતસો નેવું યોજન ઉપર આકાશમાં તારાનાં વિમાનો છે. તેનાથી દસ યોજન ઉપર સૂર્યનાં વિમાનો છે. તેનાથી એંસી યોજન ઉપર ચંદ્રનાં વિમાનો છે. ત્યાર પછી ત્રૈલોક્યસારમાં કહેલ ક્રમ પ્રમાણે ચાર યોજન ઉપર અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોનાં વિમાન છે. તેના પછી ચાર યોજન ઉપર બુધનાં વિમાન છે. તેના પછી ત્રણ યોજન ઉપર શુક્રનાં વિમાન છે. પછી ત્રણ યોજન ઉપર બૃહસ્પતિનાં વિમાન છે. ત્યાર પછી ત્રણ યોજન ઉપર મંગળનાં વિમાન છે. ત્યાંથી પણ ત્રણ યોજન ઉપર શનિશ્ચરનાં વિમાન છે. તે જ કહ્યું છે—"સાતસોનેવું. દસ. એંસી. ચાર. ચાર. ત્રણ. ત્રણ.

इदानीमर्धतृतीयद्वीपेषु चन्द्रादिसंख्या कथ्यते। तथाहि जम्बूद्वीपे चन्द्रद्वयं सूर्यद्वयं च, लवणोदे चतुष्टयं, धातकीखण्डद्वीपे द्वादश चन्द्रादित्याश्च, कालोदकसमुद्रे द्विचत्वारिंशच्चन्द्रादित्याश्च, पुष्करार्धद्वीपे द्वासप्ततिचन्द्रादित्याश्चेति। ततः परं भरतैरावतस्थितजम्बूद्वीपचन्द्रसूर्ययोः किमपि विवरणं क्रियते।

ત્રણ અને ત્રણ યોજન ઉપર ક્રમપૂર્વક તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, બુધ, શુક્ર, બૃહસ્પતિ, મંગળ અને શનિશ્ચરનાં વિમાન છે. ૧." તે જ્યોતિષી દેવો અઢીદ્વીપમાં મેરુની પ્રદક્ષિણા કરીને નિરંતર પરિભ્રમણ કરે છે. ત્યાં ઘડી, પહોર, દિવસાદિરૂપ સ્થૂળ વ્યવહારકાળ; સમય, નિમિષાદિ સૂક્ષ્મ વ્યવહાર કાળની જેમ જો કે સમય, ઘડી આદિ વિવક્ષિત ભેદોથી રહિત, અનાદિ અનંત કાળાણુ દ્રવ્યમય નિશ્ચયકાળરૂપ ઉપાદાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ નિમિત્તભૂત કુંભાર વડે ઉપાદાનરૂપી માટીના પિંડમાંથી બનેલ ઘડાની જેમ ચન્દ્ર, સૂર્ય આદિ જ્યોતિષી દેવોનાં વિમાનોના ગમન-આગમનથી આ વ્યવહારકાળ પ્રગટ થાય છે તથા જણાય છે, તે કારણે ઉપચારથી તે જ્યોતિષી દેવોથી કરાયેલો છે એમ કહેવાય છે. નિશ્ચયકાળ તો, કુંભારના ચાકડાના ભ્રમણમાં નીચેની ખીલી બહિરંગ સહકારી થાય છે તેમ, તે વિમાનોના ગમનરૂપ પરિણમનનું બહિરંગ સહકારી કારણ થાય છે.

હવે અઢીદ્વીપમાં ચંદ્ર અને સૂર્યની સંખ્યા કહે છે. તે આ પ્રમાણે—જંબૂદ્વીપમાં બે ચંદ્ર અને બે સૂર્ય છે, લવણોદક સમુદ્રમાં ચાર ચંદ્ર અને ચાર સૂર્ય છે. ધાતકીખંડ દ્વીપમાં બાર ચંદ્ર અને બાર સૂર્ય છે, કાલોદક સમુદ્રમાં બેંતાળીસ ચંદ્ર અને બેંતાળીસ સૂર્ય છે, પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં બોંતેર ચંદ્ર અને બોંતેર સૂર્ય છે.

ત્યાર પછી ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં સ્થિત જંબૂદ્વીપના ચંદ્ર અને સૂર્યનું થોડું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—જંબૂદ્વીપની અંદર એકસો એંસી

तद्यथा—जम्बूद्वीपाभ्यन्तरे योजनानामशीतिशतं बहिर्भागे लवणसमुद्रसम्बन्धे त्रिंशदधिकशतत्रयमिति समुदायेन दशोत्तरयोजनशतपञ्चकं चारक्षेत्रं भण्यते, तत्र चन्द्रादित्ययोरेकमेव । तत्र भरतेन (सह) बहिर्भागे तस्मिंश्चारक्षेत्रे सूर्यस्य चतुरशीतिशतसंख्या मार्गा भवन्ति, चन्द्रस्य पञ्चदशैव । तत्र जम्बूद्वीपाभ्यन्तरे कर्कटसंक्रान्तिदिने दक्षिणायनप्रारम्भे निषधपर्वतस्योपरि प्रथममार्गे सूर्यः प्रथमोदयं करोति । यत्र सूर्यविमानस्थं निर्दोषपरमात्मनो जिनेश्वरस्याकृत्रिमं जिनबिम्बम् प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा अयोध्यानगरीस्थितो निर्मलसम्यक्त्वानुरागेण भरतचक्री पुष्पाञ्जलिमुत्क्षिप्यार्घ्यं ददातीति । तन्मार्गस्थितभरतक्षेत्रादित्यस्यैरावतादित्येन सह तथापि चन्द्रस्यान्यचन्द्रेण सह यदन्तरं भवति तद्विशेषेणागमतो ज्ञातव्यम् ।

अथ "सदभिस भरणी अद्दा सादी असलेस्स जेट्ठमवर वरा । रोहिणि विसाह पुणव्वसु तिउत्तरा मज्झिमा सेसा । १ ।" इति गाथाकथितक्रमेण यानि जघन्योत्कृष्टमध्यमनक्षत्राणि तेषु मध्ये कस्मिन्नक्षत्रे कियन्ति दिनान्यादित्यस्तिष्ठतीति । "इंद्र-

---

યોજન અને બહારમાં અર્થાત લવણ સમુદ્રમાં ત્રણસો ત્રીસ યોજન, એમ કુલ પાંચસો દસ યોજન પ્રમાણ ગમન-ક્ષેત્ર કહેવાય છે. તે ચંદ્ર અને સૂર્ય બંનેનું એક જ ગમન-ક્ષેત્ર છે. તેમાં ભરતક્ષેત્ર અને બહારના ભાગના ગમન-ક્ષેત્રમાં સૂર્યના માર્ગ એકસો ચોરાસી છે અને ચંદ્રના માર્ગ પંદર જ છે. તેમાં જંબૂદ્વીપમાં કર્ક સંક્રાન્તિના દિવસે, દક્ષિણાયનના પ્રારંભમાં, નિષધ પર્વત ઉપર પ્રથમ માર્ગમાં સૂર્યનો પ્રથમ ઉદય થાય છે. ત્યાં સૂર્ય વિમાનમાં સ્થિત નિર્દોષ પરમાત્મ-જિનેશ્વરના અકૃત્રિમ બિંબને પ્રત્યક્ષ દેખીને, અયોધ્યા નગરીમાં સ્થિત ભરત ચક્રવર્તી નિર્મળ સમ્યક્ત્વના અનુરાગથી પુષ્પાંજલિ આપીને અર્ઘ્ય આપે છે. તે માર્ગમાં સ્થિત ભરતક્ષેત્રના સૂર્યનું ઐરાવતક્ષેત્રના સૂર્ય સાથે અને ભરતક્ષેત્રના ચંદ્રનું ઐરાવતક્ષેત્રના ચંદ્ર સાથે જે અંતર રહે છે તે વિશેષપણે આગમમાંથી જાણી લેવું.

હવે "શતભિષા, ભરણી, આર્દ્રા, સ્વાતિ, અશ્લેષા અને જ્યેષ્ઠા—એ છ નક્ષત્ર જઘન્ય છે; રોહિણી, વિશાખા, પુનર્વસુ, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા અને ઉત્તરાભાદ્રપદ—એ છ નક્ષત્ર ઉત્કૃષ્ટ છે અને બાકીનાં નક્ષત્રો મધ્યમ છે." એ પ્રમાણે ગાથામાં કહેલા ક્રમ અનુસાર જે જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ નક્ષત્ર છે, તેમાંથી [illegible]

૧. [illegible]

દિવસ સૂર્ય રહે છે તે કહે છે. "[1]એક મુહૂર્તમાં ચંદ્ર ૧૭૬૮, સૂર્ય ૧૮૩૦ અને નક્ષત્ર ૧૮૩૫ ગગનખંડોમાં ગમન કરે છે તેથી ૬૭ અને ૫ (૧૮૩૫−૧૭૬૮=૬૭; ૧૮૩૫−૧૮૩૦=૫) અધિક ભાગોથી નક્ષત્રખંડને ભાગવાથી જે મુહૂર્ત આવે તે મુહૂર્ત ચંદ્ર અને સૂર્યનાં આસન્ન મુહૂર્ત જાણવાં. અર્થાત્ એક નક્ષત્ર ઉપર એટલા મુહૂર્ત સુધી ચંદ્ર અને સૂર્યની સ્થિતિ જાણવી. આ રીતે આ ગાથા દ્વારા આગમમાં કહેલ ક્રમથી ભિન્ન ભિન્ન દિવસોનો સરવાળો કરવાથી ત્રણસો છાસઠ દિવસો થાય છે. જ્યારે દ્વીપની અંદરથી દક્ષિણ દિશાની બહાર સૂર્ય ગમન કરે છે ત્યારે એકસો ત્યાસી દિવસોને દક્ષિણાયન નામ મળે છે અને જ્યારે સૂર્ય સમુદ્ર તરફથી ઉત્તર દિશાની અંદરના માર્ગમાં આવે છે ત્યારે બાકીના એકસો ત્યાસી દિવસોને ઉત્તરાયણ નામ મળે છે. તેમાં જ્યારે દ્વીપની અંદર કર્ક સંક્રાન્તિના દિવસે દક્ષિણાયનની શરૂઆતમાં પ્રથમ માર્ગની પરિધિમાં સૂર્ય હોય છે ત્યારે સૂર્ય વિમાનના આતપનો પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર ચોરાણું હજાર પાંચસો પચીસ યોજન પ્રમાણ હોય છે એમ જાણવું. તે વખતે અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ અને બાર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. પછી ત્યાંથી ક્રમે ક્રમે આતપની હાનિ થતાં બે મુહૂર્તના એકસઠમા ભાગમાંથી એક ભાગ જેટલો દરરોજ દિવસ ઘટે છે. અને તે લવણ સમુદ્રના અંતિમ માર્ગમાં માહ મહિનામાં મકરસંક્રાંતિના ઉત્તરાયણના દિવસે સૂર્યવિમાનના આતપનો પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર જઘન્યપણે ત્રેસઠ હજાર સોળ યોજન પ્રમાણ રહે ત્યાં

૧. ત્રિલોકસાર ગાથા ૪૦૪

भवति, ततोऽप्यर्द्धरज्जुपर्यन्तमानतप्राणतनाम स्वर्गयुगलं, ततः परमर्द्धरज्जुपर्यन्तमाकाशं यावदारणाच्युताभिधानं स्वर्गद्वयं ज्ञातव्यमिति । तत्र प्रथमयुगलद्वये स्वकीयस्वकीयस्वर्गनामानश्चत्वार इन्द्रा विज्ञेयाः, मध्ययुगलचतुष्टये पुनः स्वकीयस्वकीयप्रथमस्वर्गाभिधान एकैक एवेन्द्रो भवति, उपरितनयुगलद्वयेऽपि स्वकीयस्वकीयस्वर्गनामानश्चत्वार इन्द्रा भवन्ति; इति समुदायेन षोडशस्वर्गेषु द्वादशेन्द्रा ज्ञातव्याः । षोडशस्वर्गादूर्ध्वमेकरज्जुमध्ये नवग्रैवेयकनवानुदिशपञ्चानुत्तरविमानवासिदेवास्तिष्ठन्ति । ततः परं तत्रैव द्वादशयोजनेषु गतेष्वष्टयोजनबाहुल्या मनुष्यलोकवत्पञ्चाधिकचत्वारिंशल्लक्षयोजनविस्तारा मोक्षशिला भवति । तस्या उपरि घनोदधिघनवाततनुवातत्रयमस्ति । तत्र तनुवातमध्ये लोकान्ते केवलज्ञानाद्यनन्तगुणसहिताः सिद्धाः तिष्ठन्ति ।

इदानीं स्वर्गपटलसंख्या कथ्यते — सौधर्मेशानयोरेकत्रिंशत्, सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोश्चत्वारि, लान्तवकापिष्टयोर्द्वयम्, शुक्रमहाशुक्रयोः पटलमेकम्, शतारसहस्रारयोरेकम्, आनतप्राणतयोस्त्रयम्, आरणाच्युतयोस्त्रयमिति । नवसु ग्रैवेयकेषु नवकं, नवानुदिशेषु पुनरेकं, पञ्चानुत्तरेषु चैकमिति समुदायेन त्रिषष्टि

અર્ધો રાજુ સુધી શતાર અને સહસ્રાર નામનાં બે સ્વર્ગ છે, ત્યાર પછી અર્ધા રાજુ સુધી આનત અને પ્રાણત નામનાં બે સ્વર્ગ છે, ત્યાર પછી અર્ધો રાજુ સુધી આકાશમાં આરણ અને અચ્યુત નામનાં બે સ્વર્ગ છે. ત્યાં પ્રથમનાં બે યુગલોમાં પોતપોતાનાં સ્વર્ગનાં નામવાળા ચાર ઇન્દ્રો જાણવા. વચ્ચેનાં ચાર યુગલોમાં પોત-પોતાના પ્રથમ સ્વર્ગનાં નામવાળા ચાર ઇન્દ્રો છે. આ રીતે સમુદાયે સોળ સ્વર્ગોમાં બાર ઇન્દ્રો જાણવા. સોળ સ્વર્ગોથી ઉપર એક રાજુમાં નવ ગ્રૈવેયક, નવ અનુદિશ, અને પાંચ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો છે. ત્યાર પછી બાર યોજન આકાશ જતાં આઠ યોજન જાડી અને મનુષ્યલોક (અઢી દ્વીપ) જેવડી પિસ્તાળીસલાખ યોજનના વિસ્તારવાળી મોક્ષશિલા છે. તેની ઉપર ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત નામના ત્રણ વાયુ છે. ત્યાં તનુવાત વલયની મધ્યમાં અને લોકના અંતે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણસહિત સિદ્ધો છે.

હવે સ્વર્ગોનાં પટલોની સંખ્યા કહે છે- સૌધર્મ અને ઈશાન સ્વર્ગોમાં એકત્રીસ, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર સ્વર્ગોમાં સાત, બ્રહ્મ અને બ્રહ્મોત્તર સ્વર્ગોમાં ચાર, લાંતવ અને કાપિષ્ટ સ્વર્ગોમાં બે, શુક્ર અને મહાશુક્ર સ્વર્ગોમાં એક, શતાર અને સહસ્રાર સ્વર્ગોમાં એક, આનત અને પ્રાણત સ્વર્ગોમાં ત્રણ, અને આરણ અને અચ્યુત સ્વર્ગોમાં ત્રણ પટલ છે. નવ ગ્રૈવેયકોમાં નવ, નવ અનુદિશોમાં એક અને પાંચ અનુત્તરોમાં એક

પ્રમાણે સંક્ષેપમાં જ્યોતિષ્ક લોકનું કથન પૂરું થયું. હવે આગળ ઊર્ધ્વલોકનું કથન
છે. તે આ પ્રમાણે—સૌધર્મ, ઈશાન, સાનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મ, બ્રહ્મોત્તર, લાં
કાપિષ્ટ, શુક્ર, મહાશુક્ર, શતાર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત ના
સોળ સ્વર્ગ છે. ત્યાંથી આગળ નવ ગ્રૈવેયક વિમાન છે, ત્યાંથી ઉપર નવ અનુદિશ ના
નવ વિમાનોનું એક પટલ છે, તેનાથી પણ ઉપર પાંચ અનુત્તર નામનાં પાંચ વિમા
એક પટલ છે. એ રીતે ઉક્ત ક્રમે ઉપર ઉપર વૈમાનિક દેવો રહે છે. આ વાર્તિક અ
સંગ્રહવાક્ય અથવા સમુદાય-કથન છે. આદિમાં બાર, મધ્યમાં આઠ અને અંતે
યોજન પ્રમાણ ગોળ વ્યાસવાળી, ચાળીસ યોજન ઊંચી જે મેરુ પર્વતની ચૂલિકા છે
ઉપર દેવકુરુ અથવા ઉત્તરકુરુ નામની ઉત્તમ ભોગભૂમિના મનુષ્યના વાળના અગ્રભાગ
અંતરે ઋજુ વિમાન છે. ચૂલિકા સહિત મેરુ પર્વતની ઊંચાઈનું પ્રમાણ એક લાખ
છે. તે (ઊંચાઈ)નાથી શરૂ કરીને દોઢ રાજુ પ્રમાણ જે આકાશક્ષેત્ર છે ત્યાં
સૌધર્મ અને ઈશાન નામનાં બે સ્વર્ગ છે. તેના ઉપર દોઢ રાજુ સુધી સાનત્કુમાર
માહેન્દ્ર નામનાં બે સ્વર્ગ છે, ત્યાંથી અર્ધા રાજુ સુધી બ્રહ્મ અને બ્રહ્મોત્તર ના
બે સ્વર્ગ છે, ત્યાંથી પણ અર્ધા રાજુ સુધી લાંતવ અને કાપિષ્ટ નામનાં બે સ્વર્ગ
ત્યાંથી ઉપર અર્ધા રાજુ સુધી શુક્ર અને મહાશુક્ર નામનાં બે સ્વર્ગ જાણવાં. ત્યાર

भवति, ततोऽप्यर्द्धरज्जुपर्यन्तमानतप्राणतनाम स्वर्गयुगलं, ततः परमर्द्धरज्जुपर्यन्तमाकाशं यावदारणाच्युताभिधानं स्वर्गद्वयं ज्ञातव्यमिति। तत्र प्रथमयुगलद्वये स्वकीयस्वकीयस्वर्गनामानश्चत्वार इन्द्रा विज्ञेयाः, मध्ययुगलचतुष्टये पुनः स्वकीयस्वकीयप्रथमस्वर्गाभिधान एकैक एवेन्द्रो भवति, उपरितनयुगलद्वयेऽपि स्वकीयस्वकीयस्वर्गनामानश्चत्वार इन्द्रा भवन्ति; इति समुदायेन षोडशस्वर्गेषु द्वादशेन्द्रा ज्ञातव्याः। षोडशस्वर्गादूर्ध्वमेकरज्जुमध्ये नवग्रैवेयकनवानुदिशपञ्चानुत्तरविमानवासिदेवास्तिष्ठन्ति। ततः परं तत्रैव द्वादशयोजनेषु गतेष्वष्टयोजनबाहुल्या मनुष्यलोकवत्पञ्चाधिकचत्वारिंशल्लक्षयोजनविस्तारा मोक्षशिला भवति। तस्या उपरि घनोदधिघनवाततनुवातत्रयमस्ति। तत्र तनुवातमध्ये लोकान्ते केवलज्ञानाद्यनन्तगुणसहिताः सिद्धाः तिष्ठन्ति।

इदानीं स्वर्गपटलसंख्या कथ्यते—सौधर्मेशानयोरेकत्रिंशत्, सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोश्चत्वारि, लान्तवकापिष्टयोर्द्वयम्, शुक्रमहाशुक्रयोः पटलमेकम्, शतारसहस्रारयोरेकम्, आनतप्राणतयोस्त्रयम्, आरणाच्युतयोस्त्रयमिति। नवसु ग्रैवेयकेषु नवकं, नवानुदिशेषु पुनरेकं, पञ्चानुत्तरेषु चैकमिति समुदायेनोपरि

અર્ધો રાજુ સુધી શતાર અને સહસ્રાર નામનાં બે સ્વર્ગ છે, ત્યાર પછી અર્ધો રાજુ સુધી આનત અને પ્રાણત નામનાં બે સ્વર્ગ છે, ત્યાર પછી અર્ધો રાજુ સુધી આકાશમાં આરણ અને અચ્યુત નામનાં બે સ્વર્ગ છે. ત્યાં પ્રથમનાં બે યુગલોમાં પોતપોતાનાં સ્વર્ગનાં નામવાળા ચાર ઇન્દ્રો બતાવ્યા. વચ્ચેના ચાર યુગલોમાં પોતપોતાના પ્રથમ સ્વર્ગનાં નામવાળા ચાર ઇન્દ્રો છે, આ રીતે સમુદાયે સોળ સ્વર્ગોમાં બાર ઇન્દ્રો બતાવ્યા. સોળ સ્વર્ગોથી ઉપર એક રાજુમાં નવ ગ્રૈવેયક, નવ અનુદિશ, અને પાંચ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો છે. ત્યાર પછી બાર યોજન આકાશમાં જતાં આઠ યોજન જાડી અને મનુષ્યલોક (અઢી દ્વીપ) જેટલી પિસ્તાળીસલાખ યોજનના વિસ્તારવાળી મોક્ષશિલા છે. તેની ઉપર ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત નામના ત્રણ વલય છે. ત્યાં તનુવાત વલયની મધ્યમાં અને લોકના અંતે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણસહિત સિદ્ધો છે.

હવે સ્વર્ગોનાં પટલોની સંખ્યા કહે છે:- સૌધર્મ અને ઈશાન સ્વર્ગોમાં એકત્રીસ, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર સ્વર્ગોમાં સાત, બ્રહ્મ અને બ્રહ્મોત્તર સ્વર્ગોમાં ચાર, લાંતવ અને કાપિષ્ટ સ્વર્ગોમાં બે, શુક્ર અને મહાશુક્ર સ્વર્ગોમાં એક, શતાર અને સહસ્રાર સ્વર્ગોમાં એક, આનત અને પ્રાણત સ્વર્ગોમાં ત્રણ, અને આરણ અને અચ્યુત સ્વર્ગોમાં ત્રણ પટલ છે. નવ ગ્રૈવેયકોમાં નવ, નવ અનુદિશોમાં એક અને પાંચ અનુત્તરોમાં એક

त्रिषष्टिपटलानि ज्ञातव्यानि। तथा चोक्तम्—"इगतीससत्तचत्तारिदोण्णिएक्केक्कछक्क-चदुकप्पे। तित्तियएक्केक्किंदियणामा उडु आदि तेसट्ठी।"

अतः परं प्रथमपटलव्याख्यानं क्रियते। ऋजु विमानं यदुक्तं पूर्वं मेरुचूलिकाया उपरि तस्य मनुष्यक्षेत्रप्रमाणविस्तारस्येन्द्रकसंज्ञा। तस्य चतुर्दिग्भागेष्वसंख्येययोजनविस्ताराणि पंक्तिरूपेण सर्वद्वीपसमुद्रेषूपरि प्रतिदिशं यानि त्रिषष्टिविमानानि तिष्ठन्ति तेषां श्रेणीबद्धसंज्ञा। यानि च पंक्तिरहितपुष्पप्रकरवद्विदिक्चतुष्टये तिष्ठन्ति तेषां संख्येयासंख्येययोजनविस्ताराणां प्रकीर्णकसंज्ञा। इति समुदायेन प्रथमपटललक्षणं ज्ञातव्यम्। तत्र पूर्वापरदक्षिणश्रेणित्रयविमानानि, तन्मध्ये विदिग्द्वयविमानानि च सौधर्मसम्बन्धीनि भवन्ति, शेषविदिग्द्वयविमानानि तथोत्तरश्रेणिविमानानि च पुनरीशानसम्बन्धीनि। अस्मात्पटलादुपरि जिनदृष्टमानेन संख्येयान्यसंख्येयानि योजनानि गत्वा तेनैव क्रमेण द्वितीयादिपटलानि भवन्ति। अयं च विशेषः—श्रेणीचतुष्टये

પટલ છે. એ રીતે સમૂહમાં ઉપર ઉપર ત્રેસઠ પટલ જાણવાં. તે જ કહ્યું છે[1] કે—"સૌધર્મ યુગલમાં એકત્રીસ, સાનત્કુમાર યુગલમાં સાત, બ્રહ્મયુગલમાં ચાર, લાંતવ યુગલમાં બે, શુક્ર યુગલમાં એક, શતાર યુગલમાં એક, આનત આદિ ચાર સ્વર્ગોમાં છ, પ્રત્યેક ત્રણે ગ્રૈવેયકોમાં ત્રણ ત્રણ, નવ અનુદિશોમાં એક, પાંચ અનુત્તરોમાં એક—એમ સમૂહરૂપે ત્રેસઠ ઇન્દ્રક હોય છે."

હવે આગળ પ્રથમ પટલનું વ્યાખ્યાન કરે છે. મેરુપર્વતની ચૂલિકાની ઉપર મનુષ્યક્ષેત્ર જેટલા વિસ્તારવાળા પૂર્વોક્ત ઋજુ વિમાનની ઇન્દ્રક સંજ્ઞા છે. તેની ચારે દિશાઓમાં પંક્તિરૂપે સર્વ દ્વીપ અને સમુદ્રોની ઉપર પ્રત્યેક દિશામાં જે અસંખ્ય યોજન વિસ્તારવાળા ત્રેસઠ વિમાનો છે તેની 'શ્રેણીબદ્ધ' સંજ્ઞા છે. પંક્તિરહિત પુષ્પોની પેઠે ચારે વિદિશાઓમાં જે સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં વિમાનો છે તેમની "પ્રકીર્ણક" સંજ્ઞા છે. એ રીતે સમૂહમાં પ્રથમ પટલનું લક્ષણ જાણવું. તેમાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ—એ ત્રણ શ્રેણિઓનાં વિમાનો, તે ત્રણ દિશાઓની વચ્ચેની બે વિદિશાઓનાં વિમાનો સૌધર્મ (નામના પ્રથમ સ્વર્ગ) સંબંધી છે. બાકીની બે વિદિશાનાં વિમાનો અને ઉત્તર શ્રેણીનાં વિમાનો ઇશાન સ્વર્ગ સંબંધી છે. જિન ભગવાને જોયા પ્રમાણે આ પટલથી ઉપર સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન જતાં તે જ ક્રમ પ્રમાણે દ્વિતીય આદિ પટલ છે.

---

૧. તિલોયપણ્ણત્તિ ૮/૧૫૬

पटले पटले प्रतिदिशमेकैकविमानं हीयते यावत् पञ्चानुत्तरपटले चतुर्दिक्ष्वेकैकविमानं तिष्ठति । एते सौधर्मादिविमानाश्चतुरशीतिलक्षसप्तनवतिसहस्रत्रयोविंशतिप्रमिता अकृत्रिम-सुवर्णमयजिनगृहमण्डिता ज्ञातव्या इति ।

अथ देवानामायुःप्रमाणं कथ्यते । भवनवासिषु जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पुनरसुरकुमारेषु सागरोपमं, नागकुमारेषु पल्यत्रयं, सुपर्णे सार्धद्वयं, द्वीपकुमारे द्वयं, शेषकुलषट्के सार्धपल्यमिति । व्यन्तरे जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पल्यमधिकमिति । ज्योतिष्कदेवे जघन्येन पल्याष्टमविभागः, उत्कर्षेण चन्द्रे लक्षवर्षाधिकं पल्यम्, सूर्ये सहस्राधिकं पल्यं, शेषज्योतिष्कदेवानामागमानुसारेणेति । अथ सौधर्मेशानयोर्जघन्येन साधिकपल्यं, उत्कर्षेण साधिकसागरोपमद्वयं, सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः साधिकसागरोपमसप्तकं, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोः साधिकसागरोपमदशकं, लान्तवकापिष्टयोः साधिकानि चतुर्दशसागरोपमानि, शुक्रमहाशुक्रयोः षोडश साधिकानि, शतारसहस्रार-

---

વિશેષ એ છે—ચારે શ્રેણીઓમાં પ્રત્યેક પટલમાં દરેક દિશામાં એકેક વિમાન ઓછું થાય છે અને પાંચ અનુત્તર પટલમાં ચારે દિશાઓમાં એકેક વિમાન રહે છે. આ સૌધર્મ આદિ વિમાનો ચોર્યાસી લાખ, સત્તાણું હજાર, ત્રેવીસ અકૃત્રિમ, સુવર્ણમય જિનગૃહોથી શોભિત છે એમ જાણવું.

હવે દેવોના આયુષ્યનું પ્રમાણ કહે છે. ભવનવાસી દેવોમાં જઘન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે. અસુરકુમાર નામના દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક સાગર, નાગકુમારોનું ત્રણ પલ્ય, સુપર્ણકુમારોનું અઢી પલ્ય, દ્વીપકુમારોનું બે પલ્ય અને બાકીના છ પ્રકારના ભવનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દોઢ પલ્યનું છે. વ્યંતરદેવોમાં જઘન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યથી કાંઈક અધિક છે. જ્યોતિષી દેવોમાં જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યના આઠમા ભાગ જેટલું છે. ચંદ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્ય અને એક લાખ વર્ષ છે તથા સૂર્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્ય અને એક હજાર વર્ષ છે. બાકીના જ્યોતિષી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આગમ અનુસાર જાણવું. સૌધર્મ અને ઈશાન સ્વર્ગના દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યથી કાંઈક અધિક અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બે સાગરથી કાંઈક અધિક છે. સાનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર સ્વર્ગના દેવોનું આયુષ્ય સાત સાગરથી કાંઈક અધિક, બ્રહ્મ-બ્રહ્મોત્તરમાં દશ સાગરથી કાંઈક અધિક, લાંતવ-કાપિષ્ઠમાં ચૌદ સાગરથી કાંઈક અધિક, શુક્ર-મહાશુક્રમાં સોળ સાગરથી કાંઈક અધિક, શતાર-

त्रिषष्टिपटलानि ज्ञातव्यानि । तथा चोक्तम्—"इगतीससत्तचत्तारिदोण्णिएक्केक्कछक्क-चदुकप्पे । तित्तियएक्केक्किंदियणामा उडु आदि तेसट्ठी ।"

अतः परं प्रथमपटलव्याख्यानं क्रियते । ऋजु विमानं यदुक्तं पूर्वं मेरुचूलिकाया उपरि तस्य मनुष्यक्षेत्रप्रमाणविस्तारस्येन्द्रकसंज्ञा । तस्य चतुर्दिग्भागेष्वसंख्येययोजनविस्ताराणि पंक्तिरूपेण सर्वद्वीपसमुद्रेपूपरि प्रतिदिशं यानि त्रिषष्टिविमानानि तिष्ठन्ति तेषां श्रेणीबद्धसंज्ञा । यानि च पंक्तिरहितपुष्पप्रकरवद्विदिक्चतुष्टये तिष्ठन्ति तेषां संख्येयासंख्येययोजनविस्ताराणां प्रकीर्णकसंज्ञा । इति समुदायेन प्रथमपटललक्षणं ज्ञातव्यम् । तत्र पूर्वापरदक्षिणश्रेणित्रयविमानानि, तन्मध्ये विदिग्द्वयविमानानि च सौधर्मसम्बन्धीनि भवन्ति, शेषविदिग्द्वयविमानानि तथोत्तरश्रेणिविमानानि च पुनरीशानसम्बन्धीनि । अस्मात्पटलादुपरि जिनदृष्टमानेन संख्येयान्यसंख्येयानि योजनानि गत्वा तेनैव क्रमेण द्वितोयादिपटलानि भवन्ति । अयं च विशेषः—श्रेणीचतुष्टये

પટલ છે. એ રીતે સમૂહમાં ઉપર ઉપર ત્રેસઠ પટલ જાણવાં. તે જ કહ્યું છે[1] કે—"સૌધર્મ યુગલમાં એકત્રીસ, સાનત્કુમાર યુગલમાં સાત, બ્રહ્મયુગલમાં ચાર, લાંતવ યુગલમાં બે, શુક્ર યુગલમાં એક, શતાર યુગલમાં એક, આનત આદિ ચાર સ્વર્ગોમાં છ, પ્રત્યેક ત્રણે ગ્રૈવેયકોમાં ત્રણ ત્રણ, નવ અનુદિશોમાં એક, પાંચ અનુત્તરોમાં એક—એમ સમૂહરૂપે ત્રેસઠ ઇન્દ્રક હોય છે."

હવે આગળ પ્રથમ પટલનું વ્યાખ્યાન કરે છે. મેરુપર્વતની ચૂલિકાની ઉપર મનુષ્યક્ષેત્ર જેટલા વિસ્તારવાળા પૂર્વોક્ત ઋજુ વિમાનની ઇન્દ્રક સંજ્ઞા છે. તેની ચારે દિશાઓમાં પંક્તિરૂપે સર્વ દ્વીપ અને સમુદ્રોની ઉપર પ્રત્યેક દિશામાં જે અસંખ્ય યોજન વિસ્તારવાળા ત્રેસઠ વિમાનો છે તેની 'શ્રેણીબદ્ધ' સંજ્ઞા છે. પંક્તિરહિત પુષ્પોની પેઠે ચારે વિદિશાઓમાં જે સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં વિમાનો છે તેમની "પ્રકીર્ણક" સંજ્ઞા છે. એ રીતે સમૂહમાં પ્રથમ પટલનું લક્ષણ જાણવું. તેમાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ—એ ત્રણ શ્રેણિઓનાં વિમાનો, તે ત્રણ દિશાઓની વચ્ચેની બે વિદિશાઓનાં વિમાનો સૌધર્મ (નામના પ્રથમ સ્વર્ગ) સંબંધી છે. બાકીની બે વિદિશાનાં વિમાનો અને ઉત્તર શ્રેણીનાં વિમાનો ઈશાન સ્વર્ગ સંબંધી છે. જિન ભગવાને જોયા પ્રમાણે આ પટલથી ઉપર સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન જતાં તે જ ક્રમ પ્રમાણે દ્વિતીય આદિ પટલ છે.

---

૧. ત્રિલોકપ્રજ્ઞપ્તિ. ૮/૧૫૨

पटले पटले प्रतिदिशमेकैकविमानं हीयते यावत् पञ्चानुत्तरपटले चतुर्दिक्ष्वेकैकविमानं तिष्ठति। एते सौधर्मादिविमानाश्चतुरशीतिलक्षसप्तनवतिसहस्रत्रयोविंशतिप्रमिता अकृत्रिम-सुवर्णमयजिनगृहमण्डिता ज्ञातव्या इति।

अथ देवानामायुःप्रमाणं कथ्यते। भवनवासिषु जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पुनरसुरकुमारेषु सागरोपमं, नागकुमारेषु पल्यत्रयं, सुपर्णे सार्धद्वयं, द्वीपकुमारे द्वयं, शेषकुलषट्के सार्धपल्यमिति। व्यन्तरे जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पल्य-मधिकमिति। ज्योतिष्कदेवे जघन्येन पल्याष्टमविभागः, उत्कर्षेण चन्द्रे लक्षवर्षाधिकं पल्यम्, सूर्ये सहस्राधिकं पल्यं, शेषज्योतिष्कदेवानामागमानुसारेणेति। अथ सौधर्मे-शानयोर्जघन्येन साधिकपल्यं, उत्कर्षेण साधिकसागरोपमद्वयं, सानत्कुमार माहेन्द्रयोः साधिकसागरोपमसप्तकं, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोः साधिकसागरोपमदशकं, लान्तवकापिष्टयोः साधिकानि चतुर्दशसागरोपमानि, शुक्रमहाशुक्रयोः षोडश साधिकानि, शतारसहस्रार-

---

વિશેષ એ છે—ચારે શ્રેણીઓમાં પ્રત્યેક પટલમાં દરેક દિશામાં એકેક વિમાન ઓછું થાય છે અને પાંચ અનુત્તર પટલમાં ચારે દિશાઓમાં એકેક વિમાન રહે છે. આ સૌધર્મ આદિ વિમાનો ચોર્યાશી લાખ. સત્તાણું હજાર. ત્રેવીસ અકૃત્રિમ. સુવર્ણમય જિનગૃહોથી શોભિત છે એમ જાણવું.

હવે દેવોના આયુષ્યનું પ્રમાણ કહે છે. ભવનવાસી દેવોમાં જઘન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે. અસુરકુમાર નામના દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક સાગર, નાગકુમારોનું ત્રણ પલ્ય, સુપર્ણકુમારોનું અઢી પલ્ય, દ્વીપકુમારોનું બે પલ્ય અને બાકીના છ પ્રકારના ભવનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દોઢ પલ્યનું છે. વ્યંતરદેવોમાં જઘન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યથી કાંઈક અધિક છે. જ્યોતિષી દેવોમાં જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યના આઠમા ભાગ જેટલું છે. ચંદ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્ય અને એક લાખ વર્ષ છે તથા સૂર્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્ય અને એક હજાર વર્ષ છે. બાકીના જ્યોતિષી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આગમ અનુસાર જાણવું. સૌધર્મ અને ઈશાન સ્વર્ગના દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યથી કાંઈક અધિક અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બે સાગરથી કાંઈક અધિક છે. સાનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર સ્વર્ગના દેવોનું આયુષ્ય સાત સાગરથી કાંઈક અધિક, બ્રહ્મ-બ્રહ્મોત્તરમાં દશ સાગરથી કાંઈક અધિક, લાંતવ-કાપિષ્ટમાં ચૌદ સાગરથી કાંઈક અધિક, શુક્ર-મહાશુક્રમાં સોળ સાગરથી કાંઈક અધિક, શતાર-

योरष्टादशसाधिकानि, आनतप्राणतयोर्विंशतिरेव, आरणाच्युतयोर्द्वाविंशतिरिति । अतः परमच्युतादूर्ध्वं कल्पातीतनवग्रैवेयकेषु द्वाविंशतिसागरोपमप्रमाणादूर्ध्वमेकैकसागरोपमे वर्धमाने सत्येकत्रिंशत्सागरोपमान्यवसानग्रैवेयके भवन्ति । नवानुदिशपटले द्वात्रिंशत्, पञ्चानुत्तरपटले त्रयस्त्रिंशत्, उत्कृष्टायुः प्रमाणं ज्ञातव्यम् । तदायुः सौधर्मादिषु स्वर्गेषु यदुत्कृष्टं तत्परस्मिन् परस्मिन् स्वर्गे सर्वार्थसिद्धिं विहाय जघन्यं चेति । शेषं विशेषव्याख्यानं त्रिलोकसारादौ बोद्धव्यम् ।

किञ्च—आदिमध्यान्तमुक्ते शुद्धबुद्धैकस्वभावे परमात्मनि सकलविमलकेवलज्ञानलोचनेनादर्शे बिम्बानीव शुद्धात्मादिपदार्था लोक्यन्ते दृश्यन्ते ज्ञायन्ते परिच्छिद्यन्ते । यतस्तेन कारणेन स एव निश्चयलोकस्तस्मिन्निश्चयलोकाख्ये स्वकीयशुद्धपरमात्मनि अवलोकनं वा स निश्चयलोकः । "सण्णाओ य तिलेस्सा इंदियवसदाय अत्तरुद्दाणि । णाणं च दुप्पउत्तं मोहो पावप्पदा होंति । १ ।" इति गाथोदितविभावपरिणाममादिं

સહસ્રારમાં અઢાર સાગરથી કાંઈક અધિક, આનત-પ્રાણતમાં વીસ સાગર જ અને આરણ-અચ્યુતમાં બાવીસ સાગરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે.

ત્યાર પછી અચ્યુત સ્વર્ગથી ઉપર કલ્પાતીત નવ ગ્રૈવેયકોમાં દરેકમાં ક્રમશઃ બાવીસ સાગર પ્રમાણથી એકેક સાગર વધારે વધારે છે અને એમ કરતાં છેલ્લી નવમી ગ્રૈવેયકમાં એકત્રીસ સાગરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. નવ અનુદિશ પટલમાં બત્રીસ સાગરનું અને પાંચ અનુત્તર પટલમાં તેત્રીસ સાગરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવું.

સૌધર્મ આદિ સ્વર્ગમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તે આયુષ્ય સર્વાર્થસિદ્ધિ સિવાય ઉપર ઉપરના સ્વર્ગમાં જઘન્ય આયુષ્ય છે. બાકીનું વિશેષ વ્યાખ્યાન ત્રિલોકસાર આદિમાંથી જાણવું.

વિશેષ—આદિ-મધ્ય-અંતરહિત, શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક સ્વભાવ પરમાત્મામાં સકલ નિર્મળ કેવળજ્ઞાનરૂપ નેત્ર વડે અરીસામાં પ્રતિબિંબોની પેઠે, શુદ્ધાત્મા આદિ પદાર્થો આલોકિત થાય છે-દેખાય છે-જણાય છે-પરિચ્છિન્ન થાય છે તેથી તે કારણે તે જ (શુદ્ધાત્મા જ) નિશ્ચયલોક છે અથવા તે નિશ્ચયલોક નામના પોતાના શુદ્ધ પરમાત્મામાં અવલોકન તે નિશ્ચયલોક છે. " सण्णाओ य तिलेस्सा इंदियवसदाय अत्तरुद्दाणि। णाणं च दुप्पउत्तं मोहो पावप्पदा होंति॥ (શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૪૦.)

[અર્થઃ—સંજ્ઞા, ત્રણ લેશ્યા, ઇન્દ્રિયોને વશ થવું, આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન, દુઃપ્રયુક્ત (ખોટા કામમાં જોડાયેલું) જ્ઞાન અને મોહ—એ બધાં પાપ આપનાર છે.]"—આ ગાથામાં કહેલા વિભાવપરિણામથી શરૂ કરીને સમસ્ત શુભાશુભ

कृत्वा समस्तशुभाशुभसंकल्पविकल्पत्यागेन निजशुद्धात्मभावनोत्पन्नपरमाह्लादैकसुखामृतरसास्वादानुभवनेन च या भावना सैव निश्चयलोकानुप्रेक्षा । शेषा पुनर्व्यवहारेणेत्येवं संक्षेपेण लोकानुप्रेक्षाव्याख्यानं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ बोधिदुर्लभानुप्रेक्षां कथयति । तथाहि एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपंचेन्द्रियसंज्ञिपर्याप्तमनुष्यदेशकुलरूपेन्द्रियपटुत्वनिर्व्याध्यायुष्कवरबुद्धिसद्धर्मश्रवणग्रहणधारणश्रद्धानसंयमविषयसुखव्यावर्त्तनक्रोधादिकषायनिवर्त्तनेषु परं परं दुर्लभेषु कथंचित् काकतालीयन्यायेन लब्धेष्वपि तल्लब्धिरूपबोधेः फलभूतस्वशुद्धात्मसंवित्त्यात्मकनिर्मलधर्मध्यानशुक्लध्यान-

---

સંકલ્પ-વિકલ્પ ત્યાગીને, નિજ શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમ-આહ્લાદરૂપ એક સુખામૃતના રસાસ્વાદના અનુભવથી જે ભાવના હોય, તે જ નિશ્ચયલોકાનુપ્રેક્ષા છે, બાકીની વ્યવહારથી છે.

એ રીતે સંક્ષેપથી લોક-અનુપ્રેક્ષાનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું. ૧૦.

હવે, બોધિદુર્લભ[1] અનુપ્રેક્ષા કહે છે: એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, સંજ્ઞી, પર્યાપ્ત, મનુષ્ય, ઉત્તમદેશ, ઉત્તમકુળ, સુંદરરૂપ, ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણતા, નીરોગપણું, લાંબું આયુષ્ય, ઉત્તમ બુદ્ધિ, સત્ધર્મનું શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ તથા શ્રદ્ધાન, સંયમ, વિષયસુખથી છૂટવું અને ક્રોધાદિ કષાયોની નિવૃત્તિ એ બધાં ઉત્તરોત્તર દુર્લભ છે. કદાચ કાકતાલીય ન્યાયથી એ બધાં પ્રાપ્ત થવા છતાં તેમની પ્રાપ્તિરૂપ 'બોધિ'ના ફળભૂત એવી સ્વશુદ્ધાત્માના સંવેદનાત્મક[2] નિર્મળ ધર્મધ્યાન-શુક્લધ્યાનરૂપ પરમ સમાધિ દુર્લભ

गुणास्पदमर्हत्पदं सिद्धपदं च लभते । तेन कारणेन धर्म एव परमरसरसायनं निधिनिधानं कल्पवृक्षः कामधेनुश्चिन्तामणिरिति । किं वहुना, ये जिनेश्वरप्रणीतं धर्मं प्राप्य दृढमतयो जातास्त एव धन्याः । तथा चोक्तम् "धन्या ये प्रतिबुद्धा धर्मे खलु जिनवरैः समुपदिष्टे । ये प्रतिपन्ना धर्मं स्वभावनोपस्थितमनीषाः । १ ।" इति संक्षेपेण धर्मानुप्रेक्षा समाप्ता ॥ १२ ॥

इत्युक्तलक्षणा अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुचित्वास्रवसंवरनिर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मतत्त्वानुचिन्तनसंज्ञा निरास्रवशुद्धात्मतत्त्वपरिणतिरूपस्य संवरस्य कारणभूता द्वादशानुप्रेक्षाः समाप्ताः ।

अथ परीषहजयः कथ्यते—क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याऽऽक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानादर्शनानीति

અનંત સુખાદિ ગુણોનાં સ્થાનભૂત અર્હંતપદ અને સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરે છે. તે કારણે ધર્મ જ પરમરસનું રસાયણ, નિધિઓનું નિધાન, કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ અને ચિન્તામણિ છે. વિશેષ શું કહેવું ? જેઓ જિનેન્દ્રદેવે કહેલા ધર્મને પામીને દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા (સમ્યક્દૃષ્ટિ) થયા છે તે જ ધન્ય છે. કહ્યું પણ છે કે "धन्या ये प्रतिबुद्धा धर्मे खलु जिनवरैः समुपदिष्टे । ये प्रतिपन्ना धर्मं स्वभावनोपस्थितमनीषाः ॥" [અર્થ:—જિનવરોએ સમ્યક્ પ્રકારે ઉપદેશેલા ધર્મથી જેઓ પ્રતિબોધ પામ્યા છે તે ખરેખર ધન્ય છે અને જેઓએ સ્વ-ભાવનામાં પોતાની બુદ્ધિ જોડીને ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેઓને ધન્ય છે.]"

એ રીતે સંક્ષેપમાં ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત થઈ. ૧૨.

આ રીતે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિદુર્લભ અને ધર્મતત્ત્વના ચિંતનરૂપ સંજ્ઞાવાળી, આસ્રવરહિત શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં પરિણતિરૂપ સંવરના કારણભૂત બાર અનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત થઈ.

હવે પરિષહજયનું કથન કરે છે—ભૂખ, તરસ, શીત, ગરમી, ડાંસ-મચ્છર, નગ્નપણું, અરતિ, સ્ત્રી, ગમન, આસન, શય્યા, આક્રોશ, વધ, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મળ, સત્કાર-પુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને અદર્શન—એ બાવીસ પરિષહો

द्वाविंशतिपरीषहा विज्ञेयाः । तेषां क्षुधादिवेदनानां तीव्रोदयेऽपि सुखदुःखजीवितमरणलाभालाभनिंदाप्रशंसादिसमतारूपपरमसामायिकेन नवतरशुभाशुभकर्मसंवरणचिरंतनशुभाशुभकर्मनिर्जरणसमर्थेनायं निजपरमात्मभावनासंजातनिर्विकारनित्यानंदलक्षणसुखामृतसंवित्तेरचलनं स परीषहजय इति ।

अथ चारित्रं कथयति । शुद्धोपयोगलक्षणनिश्चयरत्नत्रयपरिणते स्वशुद्धात्मस्वरूपे चरणमवस्थानं चारित्रम् । तच्च तारतम्यभेदेन पञ्चविधम् । तथाहि—सर्वे जीवाः केवलज्ञानमया इति भावनारूपेण समतालक्षणं सामायिकम्, अथवा परमस्वास्थ्यबलेन युगपत्समस्तशुभाशुभसंकल्पविकल्पत्यागरूपसमाधिलक्षणं वा, निर्विकारस्वसंवित्तिबलेन रागद्वेषपरिहाररूपं वा, स्वशुद्धात्मानुभूतिबलेनार्तरौद्रपरित्यागरूपं वा, समस्तसुखदुःखादिमध्यस्थरूपं चेति । अथ छेदोपस्थापनं कथयति—यदा युगपत्समस्तविकल्पत्यागरूपे परमसामायिके स्थातुमशक्तोऽयं जीवस्तदा समस्तहिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतमित्यनेन पञ्चप्रकारविकल्पभेदेन व्रतच्छेदेन रागादिविकल्प-

---

જાણવા. તે ક્ષુધાદિ વેદનાઓનો તીવ્ર ઉદય થવા છતાં પણ, સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ, લાભ-અલાભ, નિંદા પ્રશંસા આદિમાં સમતારૂપ પરમ સામાયિક વડે—જે (પરમ સામાયિક) નવાં શુભાશુભ કર્મોના સંવર કરવામાં અને જૂનાં શુભાશુભ કર્મોની નિર્જરા કરવામાં સમર્થ છે તેના વડે નિજ પરમાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન નિર્વિકાર, નિત્યાનંદલક્ષણ સુખામૃતના અનુભવમાંથી ચલિત ન થવું તે પરિષહજય છે.

હવે, ચારિત્રનું કથન કરે છે—શુદ્ધોપયોગલક્ષણ નિશ્ચયરત્નત્રયમયી પરિણતિરૂપ નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં જે ચરવું-સ્થિતિ કરવી તે ચારિત્ર છે. તે તારતમ્યભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે—સર્વે જીવો કેવળજ્ઞાનમય છે એવી ભાવનાથી જે સમતારૂપ પરિણામ તે સામાયિક છે અથવા પરમ સ્વાસ્થ્યના બળથી યુગપદ સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોના ત્યાગરૂપ સમાધિ જેનું લક્ષણ છે તે સામાયિક છે અથવા નિર્વિકાર સ્વસંવેદનના બળથી રાગ-દ્વેષના પરિહારરૂપ સામાયિક છે અથવા નિજ શુદ્ધાત્માના અનુભવના બળથી આર્ત અને રૌદ્રધ્યાનના પરિત્યાગરૂપ સામાયિક છે અથવા સમસ્ત સુખ-દુઃખાદિમાં મધ્યસ્થભાવરૂપ સામાયિક છે.

હવે, છેદોપસ્થાપનનું કથન કરે છે:—જ્યારે એક સાથે સમસ્ત વિકલ્પોના ત્યાગરૂપ પરમ સામાયિકમાં સ્થિત થવાને આ જીવ અસમર્થ હોય છે, ત્યારે સમસ્ત હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહથી વિરતિ તે વ્રત છે—એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના વિકલ્પ-

रूपसावद्येभ्यो निवर्त्य निजशुद्धात्मन्यात्मानमुपस्थापयतीति छेदोपस्थापनम् । अथवा छेदे व्रतखण्डे सति निर्विकारस्वसंवित्तिरूपनिश्चयप्रायश्चित्तेन तत्साधकबहिरंगव्यवहारप्रायश्चित्तेन वा स्वात्मन्युपस्थापनं छेदोपस्थापनमिति । अथ परिहारविशुद्धिं कथयति—"तीसं वासो जम्मे वासपुहत्तं खु तित्थयरमूले । पच्चक्खाणं पढिदो संज्झूण दुगाउ य विहारो । १ ।" इति गाथाकथितक्रमेण मिथ्यात्वरागादिविकल्पमलानां प्रत्याख्यानेन परिहारेण विशेषेण स्वात्मनः शुद्धिर्नैर्मल्यं परिहारविशुद्धिश्चारित्रमिति । अथ सूक्ष्मसाम्परायचारित्रं कथयति । सूक्ष्मातीन्द्रियनिजशुद्धात्मसंवित्तिबलेन सूक्ष्मलोभाभिधानसाम्परायस्य कषायस्य यत्र निरवशेषोपशमनं क्षपणं वा तत्सूक्ष्मसाम्परायचारित्रमिति । अथ यथाख्यातचारित्रं कथयति—यथा सहजशुद्धस्वभावत्वेन निष्कम्पत्वेन निष्कषायमात्मस्वरूपं तथैवाख्यातं कथितं यथाख्यातचारित्रमिति ।

इदानीं सामायिकादिचारित्रपञ्चकस्य गुणस्थानस्वामित्वं कथयति । प्रमत्ता-

---

ભેદ વડે-વ્રતરૂપ છેદ વડે રાગાદિ વિકલ્પરૂપ સાવદ્યોથી પોતાને પાછો વાળીને નિજ-શુદ્ધાત્મામાં પોતાને સ્થાપે છે તે છેદોપસ્થાપન છે અથવા છેદ અર્થાત્ વ્રતનો ભંગ થતાં નિર્વિકાર સ્વસંવેદનરૂપ નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્તથી અથવા તેના સાધક બહિરંગ વ્યવહાર-પ્રાયશ્ચિત્તથી પોતાના આત્મામાં સ્થિત થવું તે છેદોપસ્થાપન છે. હવે, પરિહારવિશુદ્ધિનું કથન કરે છે: "तीसं वासो जम्मे वासपुहत्तं खु तित्थयरमूले । पच्चक्खाणं पढिदो संज्झूण दुगाउ य विहारो ॥[1] (અર્થ:—જે જન્મથી ત્રીસ વર્ષ સુખમાં વ્યતીત કરીને, વર્ષ પૃથક્ત્વ (આઠ વર્ષ) સુધી તીર્થંકરનાં ચરણોમાં પ્રત્યાખ્યાન નામનું નવમું પૂર્વ ભણીને, ત્રણે સંધ્યાકાળ સિવાયના સમયે દરરોજ બે કોશ ગમન કરે છે)"—આ ગાથામાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે મિથ્યાત્વ, રાગ આદિ વિકલ્પમળોના પ્રત્યાખ્યાનથી-'પરિહારથી' વિશેષપણે પોતાના આત્માની જે 'શુદ્ધિ' અર્થાત્ નિર્મળતા છે તે પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર છે.

હવે, સૂક્ષ્મસાંપરાય ચારિત્રનું કથન કરે છે:—સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય નિજશુદ્ધાત્મ-સંવેદનના બળથી સૂક્ષ્મલોભ નામના સાંપરાયનો-કષાયનો જ્યાં પૂર્ણપણે ઉપશમ કે ક્ષય થાય છે તે સૂક્ષ્મસાંપરાય ચારિત્ર છે.

હવે, યથાખ્યાત ચારિત્રનું કથન કરે છે—'યથા' અર્થાત્ જેવું સહજ શુદ્ધ-સ્વભાવપણાને લીધે, નિષ્કંપપણાને લીધે, નિષ્કષાય (કષાય વિનાનું) આત્માનું સ્વરૂપ છે તેવું જ જે 'આખ્યાત' અર્થાત્ કહેવામાં આવ્યું છે તે યથાખ્યાત ચારિત્ર છે.

હવે, સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્રનું ગુણસ્થાનસ્વામિત્વ કહે છે—પ્રમત્ત,

૧. શ્રી ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા ૪૭૩.

प्रमत्तापूर्वानिवृत्तिसंज्ञगुणस्थानचतुष्टये सामायिकचारित्रं भवति छेदोपस्थापनं च, परिहारविशुद्धिस्तुप्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानद्वये, सूक्ष्मसांपरायचारित्रं पुनरेकस्मिन्नेव सूक्ष्मसाम्परायगुणस्थाने, यथाख्यातचारित्रमुपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगिजिनायोगिजिनाभिधानगुणस्थानचतुष्टये भवतीति। अथ संयमप्रतिपक्षं कथयति—संयमासंयमसंज्ञं दार्शनिकाद्येकादशभेदभिन्नं देशचारित्रमेकस्मिन्नेव पञ्चमगुणस्थाने ज्ञातव्यम्। असंयमस्तु मिथ्यादृष्टिसासादनमिश्राविरतसम्यग्दृष्टिसंज्ञगुणस्थानचतुष्टये भवति। इति चारित्रव्याख्यानं समाप्तम्।

एवं व्रतसमितिगुप्तिधर्मद्वादशानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्राणां भावसंवरकारणभूतानां यद्व्याख्यानं कृतं, तत्र निश्चयरत्नत्रयसाधकव्यवहाररत्नत्रयरूपस्य शुभोपयोगस्य प्रतिपादकानि यानि वाक्यानि तानि पापास्रवसंवरणानि ज्ञातव्यानि। यानि तु व्यवहाररत्नत्रयसाध्यस्य शुद्धोपयोगलक्षणनिश्चयरत्नत्रयस्य प्रतिपादकानि तानि

અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ નામનાં ચાર ગુણસ્થાનોમાં સામાયિકચારિત્ર અને છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર હોય છે. પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત—બે ગુણસ્થાનોમાં હોય છે. સૂક્ષ્મસાંપરાય ચારિત્ર એક સૂક્ષ્મસાંપરાય (દશમા) ગુણસ્થાનમાં જ હોય છે. યથાખ્યાત ચારિત્ર ઉપશાંતકષાય, ક્ષીણકષાય, સયોગીજિન અને અયોગીજિન નામનાં ચાર ગુણસ્થાનોમાં હોય છે.

હવે, સંયમના પ્રતિપક્ષનું કથન કરે છે. દાર્શનિક આદિ અગિયાર પ્રતિમાના ભેદવાળું, સંયમાસંયમ નામનું દેશચારિત્ર એક પાંચમા ગુણસ્થાનમાં જ જાણવું. અસંયમ મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસાદન, મિશ્ર અને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ નામનાં ચાર ગુણસ્થાનોમાં હોય છે. આ રીતે ચારિત્રનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

આ રીતે વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, બાર અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજય અને ચારિત્રરૂપ ભાવસંવરનાં કારણોનું જે વ્યાખ્યાન કર્યું તેમાં નિશ્ચયરત્નત્રયના સાધક વ્યવહારરત્નત્રયરૂપ શુભોપયોગનું પ્રતિપાદન કરનારાં જે વાક્યો છે તેને પાપાસ્રવના સંવરનાં કારણ જાણવાં. અને જે વ્યવહારરત્નત્રયથી સાધ્ય શુદ્ધોપયોગલક્ષણવાળા નિશ્ચયરત્નત્રયનું

पुण्यपापद्वयसंवरकारणानि भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अत्राह सोमनामराजश्रेष्ठी—भगवन्नेतेषु व्रतादिसंवरकारणेषु मध्ये संवरानुप्रेक्षैव सारभूता, सा चैव संवरं करिष्यति किं विशेषप्रपञ्चेनेति । भगवानाह—त्रिगुप्तिलक्षणनिर्विकल्पसमाधिस्थानां यतीनां तयैव पूर्यते तत्रासमर्थानां पुनर्बहुप्रकारेण संवरप्रतिपक्षभूतो मोहो विजृम्भते, तेन कारणेन व्रतादिविस्तरं कथयन्त्याचार्याः "असिदिसदं किरियाणं अकिरियाणं तु होइ चुलसीदी । सत्तट्ठी अण्णाणीणं वेणइयाणं हुंति बत्तीसं ।१। जोगा पयडिपदेसा ठिदिअणुभागा कसायदो हुंति । अपरिणदुच्छिण्णेसु य बंधो ठिदिकारणं णत्थि ।२।" ॥ ३५ ॥

एवं संवरतत्त्वव्याख्याने सूत्रद्वयेन तृतीयं स्थलं गतम् ।

પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યો છે તેને પુણ્ય-પાપ એ બન્નેના સંવરનાં કારણ જાણવાં[1].

અહીં સોમ નામના રાજશ્રેષ્ઠી કહે છે કે હે ભગવાન્ ! આ વ્રતાદિ સંવરનાં કારણોમાં સંવર-અનુપ્રેક્ષા જ સારભૂત છે, તે જ સંવર કરશે, તો પછી વિશેષ વિસ્તારથી શો લાભ? ભગવાન નેમિચન્દ્ર આચાર્ય કહે છે—ત્રિગુપ્તિલક્ષણવાળી નિર્વિકલ્પ-સમાધિમાં સ્થિત મુનિઓને તેનાથી જ (સંવર-અનુપ્રેક્ષાથી જ) સંવર થઈ જાય છે પણ તેમાં અસમર્થ જીવોને અનેક પ્રકારે સંવરનો પ્રતિપક્ષી એવો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણે આચાર્યો વ્રતાદિનું વિસ્તાર-કથન કરે છે. " असिदिसदं किरियाणं अकिरियाणं तु होइ चुलसीदी। सत्तट्ठी अण्णाणीणं वेणइयाणं हुंति बत्तीसं ॥[2] [અર્થઃ—ક્રિયાવાદીઓના એકસો એંસી, અક્રિયાવાદીઓના ચોર્યાસી, અજ્ઞાનીઓના સડસઠ અને વૈનયિકોના બત્રીસ; એવી રીતે કુલ પાખંડીઓના ત્રણસો ત્રેસઠ ભેદ છે.] " " जोगा पयडिपदेसा ठिदिअणुभागा कसायदो हुंति। अपरिणदुच्छिण्णेसु य बंधो ठिदिकारणं णत्थि ॥[3] [અર્થઃ—યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ તથા કષાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ થાય છે, જેમને કષાયનો ઉદય નથી તથા કષાયોનો ક્ષય થયો છે તેમને (ઉપશાન્ત કષાય, ક્ષીણકષાય અને સયોગી કેવળીને) તત્કાલબંધ (એક સમયનો બંધ) સ્થિતિનું કારણ નથી.] " ૩૫.

આ રીતે સંવરતત્ત્વના વ્યાખ્યાનમાં બે સૂત્રો વડે ત્રીજું સ્થળ પૂરું થયું.

---

૧. જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૪૨ ટીકા.

૨. શ્રી ગોમ્મટસાર કર્મકાંડ ગાથા ૮૭૬

૩. શ્રી ગોમ્મટસાર કર્મકાંડ ગાથા ૨૫૭,

अथ सम्यग्दृष्टिजीवस्य संवरपूर्वकं निर्जरातत्त्वं कथयति :—

जह कालेण तवेण य भुत्तरसं कम्मपुग्गलं जेण ।
भावेण सडदि णेया तस्सडणं चेदि णिज्जरा दुविहा ॥ ३६ ॥

यथाकालेन तपसा च भुक्तरसं कर्मपुद्गलं येन ।
भावेन सडति ज्ञेया तत्सडनं चेति निर्जरा द्विविधा ॥ ३६ ॥

व्याख्या :—"णेया" इत्यादिव्याख्यानं क्रियते—"णेया" ज्ञातव्या । का ? "णिज्जरा" भाव निर्जरा । सा का ? निर्विकारपरमचैतन्यचिच्चमत्कारानुभूतिसञ्जात-सहजानन्दस्वभावसुखामृतरसास्वादरूपो भाव इत्यध्याहारः । "जेण भावेण" येन भावेन जीवपरिणामेन । किं भवति "सडदि" विशीर्यते पतति गलति विनश्यति । किं

હવે, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સંવર પૂર્વક નિર્જરાતત્ત્વ કહે છે:—

ગાથા ૩૬

ગાથાર્થ:—(આત્માના) જે ભાવથી યથાસમય અથવા તપ વડે ફળ દઈને કર્મપુદ્ગલો નષ્ટ થાય છે તે નિર્જરા (ભાવનિર્જરા) જાણવી તથા કર્મપુદ્ગલોનું નષ્ટ થવું તે નિર્જરા (દ્રવ્યનિર્જરા) જાણવી. એ પ્રમાણે નિર્જરા બે પ્રકારની છે.

ટીકા:—'ણેયા' વગેરે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે: 'ણેયા'-જાણવી. શું? 'ણિજ્જરા'—ભાવનિર્જરા. તે કોણ? નિર્વિકાર પરમચૈતન્યરૂપ ચિત્ચમત્કારના અનુભવથી ઉત્પન્ન સહજાનંદ જેનો સ્વભાવ છે એવા સુખામૃતરસના આસ્વાદરૂપ ભાવ—તે ભાવનિર્જરા[1] છે. 'જેણ ભાવેણ'—જે ભાવથી જીવના પરિણામથી. શું થાય છે? 'સડદિ' જીર્ણ થાય છે—ખરી જાય છે—ગળી જાય છે—નાશ પામે છે. કોણ (નાશ પામે છે)?

૧. [illegible]

पुण्यपापरहितनिजपरमात्मध्यानेन मोक्षं गच्छतीति। मिथ्यादृष्टिस्तु तीव्रनिदानबन्ध पुण्येन भोगं प्राप्य पश्चादर्द्धचक्रवर्त्तिरावणादिवन्नरकं गच्छतीति। एवमुक्तलक्षणपुण्यपापपदार्थद्वयेन सह पूर्वोक्तानि सप्ततत्त्वान्येव नव पदार्था भवन्तीति ज्ञातव्यम्।

इति श्रीनेमिचन्द्रसैद्धान्तिकदेवविरचिते द्रव्यसंग्रहग्रन्थे "आसवबंधण" इत्यादि एका सूत्रगाथा तदनन्तरं गाथादशकेन स्थलषट्कं चेति समुदायेनैकादशसूत्रैः सप्ततत्त्वनवपदार्थप्रतिपादकनामा द्वितीयोमहाधिकारः समाप्तः ॥ २ ॥

કરતા નથી. પછી જિનદીક્ષા લઈને, પુણ્ય અને પાપથી રહિત નિજ પરમાત્માના ધ્યાન વડે મોક્ષે જાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ તો તીવ્ર નિદાનબંધવાળાં પુણ્યથી ભોગ પ્રાપ્ત કરીને પછી અર્ધ ચક્રવર્તી રાવણ આદિની જેમ નરકે જાય છે.

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળાં પુણ્ય-પાપરૂપ બે પદાર્થ સાથે પૂર્વોક્ત સાત તત્ત્વો જ નવ પદાર્થ છે એમ જાણવું. ૩૮.

એ પ્રમાણે શ્રી નેમિચન્દ્ર સૈદ્ધાન્તિકદેવે રચેલ દ્રવ્યસંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં "આસવ-બંધણ" આદિ એક સૂત્ર ગાથા, ત્યારપછી દશ ગાથાઓ દ્વારા છ સ્થળ—એ રીતે કુલ અગિયાર સૂત્રો વડે સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનાર બીજો મહાધિકાર સમાપ્ત થયો. ૨.

— ૩ —

મોક્ષમાર્ગ અધિકાર

अतः ऊर्ध्वं विंशतिगाथापर्यन्तं मोक्षमार्गं कथयति। तत्रादौ "सम्मद्दंसण" इत्याद्यष्टगाथाभिर्निश्चयमोक्षमार्गव्यवहारमोक्षमार्गप्रतिपादकमुख्यत्वेन प्रथमः अन्तराधिकारस्ततः परम् "दुविहं पि मुक्खहेउं" इति प्रभृतिद्वादशसूत्रैर्ध्यानध्यातृध्येयध्यानफलकथनमुख्यत्वेन द्वितीयोऽन्तराधिकारः। इति तृतीयाधिकारे समुदायेन पातनिका।

अथ प्रथमतः सूत्रपूर्वार्धेन व्यवहारमोक्षमार्गमुत्तरार्धेन च निश्चयमोक्षमार्गं निरूपयति:—

सम्मद्दंसणणाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे।
ववहारा णिच्छयदो तत्तियमइओ णिओ अप्पा ॥ ३९ ॥

અહીંથી આગળ, વીસ ગાથા સુધી મોક્ષમાર્ગનું કથન કરે છે. ત્યાં પ્રારંભમાં "સમ્મદ્દંસણ" ઇત્યાદિ આઠ ગાથાઓ દ્વારા નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી પ્રથમ અંતરાધિકાર છે. ત્યારપછી "દુવિહં પિ મુક્ખહેઉં" વગેરે બાર સૂત્રો દ્વારા ધ્યાન, ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનફળના કથનની મુખ્યતાથી દ્વિતીય અંતરાધિકાર છે. એ પ્રમાણે ત્રીજા અધિકારમાં સમુદાયે પાતનિકા છે.

હવે પ્રથમ જ સૂત્રના પૂર્વાર્ધથી વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ અને ઉત્તરાર્ધથી નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ કહે છે :—

सम्यग्दर्शनं ज्ञानं चरणं मोक्षस्य कारणं जानीहि ।
व्यवहारात् निश्चयतः तत्त्रिकमयः निजः आत्मा ॥ ३९ ॥

व्याख्या—"सम्मद्दंसणणाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे ववहारा" सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयं मोक्षस्य कारणं, हे शिष्य! जानीहि व्यवहारनयात् । "णिच्छयदो तत्तियमइओ णिओ अप्पा" निश्चयतस्तत्त्रितयमयो निजात्मेति । तथाहि वीतरागसर्वज्ञप्रणीतषड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थसम्यक्श्रद्धानज्ञानव्रताद्यनुष्ठान-विकल्परूपो व्यवहारमोक्षमार्गः । निजनिरञ्जनशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणैकाग्र्य-

---

ગાથા ૩૯

ગાથાર્થ:—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને વ્યવહારનયથી મોક્ષનું કારણ જાણો. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમય નિજ આત્માને નિશ્ચયથી મોક્ષનું કારણ જાણો.

ટીકા—"सम्मद्दंसणणाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे ववहारा"–હે શિષ્ય! સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર—એ ત્રણને વ્યવહારનયથી મોક્ષનું કારણ જાણો. "णिच्छयदो तत्तियमइओ णिओ अप्पा" નિશ્ચયથી[1] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર–એ ત્રણમય નિજાત્મા જ મોક્ષનું કારણ છે. તે સમજાવવામાં આવે છે:—વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત છ દ્રવ્ય, પંચાસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને વ્રતાદિ આચરણના વિકલ્પરૂપ[2] વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે; નિજ નિરંજન

---

૧. "જૈનશાસ્ત્રોનું પરમાર્થે વીતરાગપણું જ તાત્પર્ય છે. આ વીતરાગપણાને વ્યવહાર–નિશ્ચયના અવિરોધ વડે જ અનુસરવામાં આવે તો ઇષ્ટસિદ્ધિ થાય છે પરંતુ અન્યથા નહીં." [જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨ ટીકા પૃષ્ઠ ૨૫૪.] "છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મુનિયોગ્ય શુદ્ધ પરિણતિ નિરંતર હોવી તેમ જ મહાવ્રતાદિ સંબંધી શુભભાવો યથાયોગ્યપણે હોવા તે નિશ્ચય–વ્યવહારના અવિરોધનું (સુમેળનું) ઉદાહરણ છે. પાંચમા ગુણસ્થાને તે ગુણસ્થાનને યોગ્ય શુદ્ધ પરિણતિ નિરંતર હોવી તેમ જ દેશવ્રતાદિ સંબંધી શુભભાવો યથાયોગ્યપણે હોવા તે નિશ્ચય–વ્યવહારના અવિરોધનું ઉદાહરણ છે." [જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨, પૃષ્ઠ ૨૫૪ ફૂટનોટ. ૨]

૨. વિકલ્પ છે તે રાગ છે અને તેનો હર સમયે અંશે અભાવ થતો જાય છે અર્થાત્ કથંચિત્ ભિન્ન સાધ્ય–સાધન ભાવનો અભાવ થતો જાય છે તેથી તેને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ કહે છે. [જુઓ. પંચાસ્તિકાય પૃષ્ઠ ૨૩૫–૨૩૬.]

परिणतिरूपो निश्चयमोक्षमार्गः । अथवा स्वशुद्धात्मभावनासाधकबहिर्द्रव्याश्रितो व्यवहारमोक्षमार्गः । केवलस्वसंवित्तिसमुत्पन्नरागादिविकल्पोपाधिरहितसुखानुभूतिरूपोनिश्चयमोक्षमार्गः । अथवा धातुपाषाणेऽग्निवत्साधको व्यवहारमोक्षमार्गः, सुवर्णस्थानीयनिर्विकारस्वोपलब्धिसाध्यरूपो निश्चयमोक्षमार्गः । एवं संक्षेपेण व्यवहारनिश्चयमोक्षमार्गलक्षणं ज्ञातव्यमिति ॥ ३९ ॥

अथाभेदेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि स्वशुद्धात्मैव तेन कारणेन निश्चयेनात्मैव निश्चयमोक्षमार्ग इत्याख्याति । अथवा पूर्वोक्तमेव निश्चयमोक्षमार्गं प्रकारान्तरेण दृढयतिः—

रयणत्तयं ण वट्टइ अप्पाणं मुइत्तु अण्णदवियम्हि ।
तम्हा तत्तियमइउ होदि हु मुक्खस्स कारणं आदा ॥ ४० ॥

શુદ્ધાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્‌શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણની એકાગ્રપરિણતિરૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે. અથવા સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાનો સાધક, બાહ્યપદાર્થાશ્રિત વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે; કેવલ સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન, રાગાદિ વિકલ્પની ઉપાધિથી રહિત—એવા સુખની અનુભૂતિરૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે. અથવા ધાતુપાષાણની ખાણમાં અગ્નિસમાન* સાધક તે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે અને સુવર્ણસમાન નિર્વિકાર નિજાત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ સાધ્ય તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી વ્યવહાર અને નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું લક્ષણ જાણવું. ૩૯.

હવે, અભેદપણે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તે શુદ્ધાત્મા જ છે, તે કારણે નિશ્ચયથી આત્મા જ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે એમ કહે છે. અથવા પૂર્વોક્ત નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ બીજા પ્રકારે દૃઢ કરે છે:—

रत्नत्रयं न वर्त्तते आत्मानं मुक्त्वा अन्यद्रव्ये ।
तस्मात् तत्त्रिकमयः भवति खलु मोक्षस्य कारणं आत्मा ॥ ४० ॥

व्याख्याः—'रयणत्तयं ण वट्टइ अप्पाणं मुइत्तु अण्णदवियह्मि' रत्नत्रयं न वर्त्तते स्वकीयशुद्धात्मानं मुक्त्वा अन्याचेतने द्रव्ये । 'तह्मा तत्तियमइउ होदि हु मुक्खस्स कारणं आदा' तस्मात्तत्त्रितयमय आत्मैव निश्चयेन मोक्षस्य कारणं भवतीति जानीहि । अथ विस्तरः—रागादिविकल्पोपाधिरहितचिच्चमत्कारभावनोत्पन्नमधुररसास्वादसुखोऽहमिति निश्चयरुचिरूपं सम्यग्दर्शनं, तस्यैव सुखस्य समस्तविभावेभ्यः स्वसंवेदनज्ञानेन पृथक् परिच्छेदनं सम्यग्ज्ञानं, तथैव दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षाप्रभृतिसमस्तापध्यानरूपमनोरथजनितसंकल्पविकल्पजालत्यागेन तत्रैव सुखे रतस्य सन्तुष्टस्य

ગાથા ૪૦

ગાથાર્થ :—આત્મા સિવાય અન્ય દ્રવ્યમાં રત્નત્રય રહેતાં નથી તે કારણે રત્નત્રયમયી આત્મા જ મોક્ષનું કારણ છે.

ટીકા :—"रयणत्तयं ण वट्टइ अप्पाणं मुइत्तु अण्णदवियह्मि" નિજ શુદ્ધાત્માને છોડીને અન્ય અચેતન દ્રવ્યમાં રત્નત્રય વર્તતાં-રહેતાં નથી. "तह्मा तत्तियमइउ होदि हु मुक्खस्स कारणं आदा"-તેથી તે રત્નત્રયમય આત્મા જ નિશ્ચયથી મોક્ષનું કારણ[1] થાય છે એમ તું જાણ. હવે વિસ્તાર કરે છે—'રાગાદિ-વિકલ્પ-ઉપાધિરહિત, ચિત્ચમત્કારની ભાવનાથી ઉત્પન્ન મધુરરસના આસ્વાદરૂપ સુખ હું છું' એવી નિશ્ચય રુચિરૂપ સમ્યક્દર્શન છે. તે જ સુખને સમસ્ત વિભાવોથી સ્વસંવેદનજ્ઞાનવડે પૃથક્ જાણવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેવી જ રીતે દૃષ્ટ-શ્રુત-અનુભૂત ભોગોની આકાંક્ષા વગેરે સમસ્ત ખોટા ધ્યાનરૂપ મનોરથથી ઉત્પન્ન સંકલ્પ-વિકલ્પની જાળના ત્યાગ વડે તે જ સુખમાં લીન-સંતુષ્ટ-તૃપ્ત

---

૧. આ ગાથામાં સ્વાત્મતત્ત્વરૂપ નિજ શુદ્ધાત્માને જ—એટલે કે નિશ્ચય રત્નત્રયમય શુદ્ધાત્માને જ—મોક્ષનું કારણ કહ્યું છે. તેથી સિદ્ધ થયું કે વિકલ્પ-રાગ ખરેખર મોક્ષનું કારણ નથી, પર્યાયે પર્યાયે રાગનો અભાવ થતો જાય છે અને શુદ્ધિ વધતી જાય છે. એ રીતે સાતમા ગુણસ્થાનના સાતિશય વિભાગમાં નિર્વિકલ્પતા વધતાં ક્ષપકશ્રેણીમાં આઠમે, નવમે, દશમે ગુણસ્થાને ચડતાં દશમાને અંતે સંપૂર્ણ વીતરાગ થઈ, બારમે ગુણસ્થાને સંપૂર્ણ વીતરાગપણે રહી, તેના અંતે કેવળજ્ઞાનરૂપ ભાવમોક્ષ પ્રગટ કરે છે.

तस्यैवैकाकारपरमसमरसीभावेन द्रवीभूतचित्तस्य पुनः पुनः स्थिरीकरणं सम्यक्चारित्रम् । इत्युक्तलक्षणं निश्चयरत्नत्रयं शुद्धात्मानं विहायान्यत्र घटपटादिबहिर्द्रव्ये न वर्त्तते यतस्ततः कारणादभेदनयेनानेकद्रव्यात्मकैकपानकवत्तदेव सम्यग्दर्शनं, तदेव सम्यग्ज्ञानं, तदेव सम्यक्चारित्रं, तदेव स्वात्मतत्त्वमित्युक्तलक्षणं निजशुद्धात्मानमेव मुक्तिकारणं जानीहि ॥ ४० ॥

एवं प्रथमस्थले सूत्रद्वयेन निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गस्वरूपं संक्षेपेण व्याख्याय तदनन्तरं द्वितीयस्थले गाथाषट्कपर्यन्तं सम्यक्त्वादित्रयं क्रमेण विवृणोति । तत्रादौ सम्यक्त्वमाह :—

जीवादीसद्दहणं सम्मत्तं रूवमप्पणो तं तु ।
दुरभिणिवेसविमुक्कं णाणं सम्मं खु होदि सदि जम्हि ॥ ४१ ॥

અને એકાકાર પરમ-સમરસીભાવથી ભીંજાયેલા ચિત્તને ફરી ફરીને સ્થિર કરવું તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. આ પ્રમાણે કહેલાં લક્ષણ નિશ્ચયરત્નત્રય શુદ્ધાત્માને છોડીને બીજે ઘટપટાદિ બહિર્દ્રવ્યોમાં રહેતાં નથી. તે કારણે અભેદનયથી અનેકદ્રવ્યમય એક પાનકની જેમ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે, તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તે જ સમ્યક્ચારિત્ર છે, તે જ નિજાત્મતત્ત્વ છે. એ પ્રમાણે ઉક્ત લક્ષણવાળા નિજ શુદ્ધાત્માને જ મુક્તિનું કારણ તમે જાણો. ૪૦.

આ રીતે પ્રથમ સ્થળમાં બે ગાથાઓ દ્વારા સંક્ષેપમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ કહીને, હવે બીજા સ્થળમાં ૬ ગાથા સુધી સમ્યક્ત્વ આદિ ત્રણનું ક્રમપૂર્વક વર્ણન કરે છે. તેમાં પ્રથમ જ સમ્યગ્દર્શનનું કથન કરે છે :—

जीवादिश्रद्धानं सम्यक्त्वं रूपं आत्मनः तत् तु ।
दुरभिनिवेशविमुक्तं ज्ञानं सम्यक् खलु भवति सति यस्मिन् ॥ ४१ ॥

व्याख्या :—"जीवादीसद्दहणं सम्मत्तं" वीतरागसर्वज्ञप्रणीतशुद्धजीवादितत्त्वविषये चलमलिनागाढरहितत्वेन श्रद्धानं रुचिर्निश्चय इदमेवेत्थमेवेति निश्चयबुद्धिः सम्यग्दर्शनम्। "रूवमप्पणो तं तु" तच्चाभेदनयेन रूपं स्वरूपं तु; पुनः कस्य ? आत्मन आत्मपरिणाम इत्यर्थः। तस्य सामर्थ्यं माहात्म्यं दर्शयति। "दुरभिणिवेसविमुक्कं णाणं सम्मं खु होदि सदि जह्मि" यस्मिन् सम्यक्त्वे सति ज्ञानं सम्यग् भवति स्फुटं। कथम्भूतं सम्यग्भवति ? "दुरभिणिवेसविमुक्कं" चलितप्रतिपत्तिगच्छत्तृणस्पर्शशुक्तिकाशकलरजतविज्ञानसदृशैः संशयविभ्रमविमोहैर्मुक्तं रहितमित्यर्थः।

ગાથા ૪૧

ગાથાર્થ:—જીવાદિ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યક્ત્વ છે. તે સમ્યક્ત્વ આત્માનું સ્વરૂપ છે. આ સમ્યક્ત્વ થતાં દુરભિનિવેશરહિત સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે.

ટીકા:—"जीवादीसद्दहणं सम्मत्तं" વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત શુદ્ધ જીવાદિ તત્ત્વોમાં ચળ, મળ, અગાઢ (દોષ) રહિત શ્રદ્ધા-રુચિ-નિશ્ચય અને 'આ જ છે, આવી રીતે જ છે,' એવી નિશ્ચયબુદ્ધિ તે સમ્યગ્દર્શન છે. "रूवमप्पणो तं तु" અને તે સમ્યગ્દર્શન અભેદનયથી સ્વરૂપ છે. કોનું સ્વરૂપ છે? આત્માનું; તે આત્માના પરિણામ[1] છે એમ અર્થ છે.

તેનું (સમ્યગ્દર્શનનું) સામર્થ્ય અને માહાત્મ્ય દેખાડે છે; "दुरभिणिवेसविमुक्कं णाणं सम्मं खु होदि सदि जह्मि" જે સમ્યક્ત્વ થતાં જ્ઞાન પ્રગટપણે સમ્યક્ થઈ જાય છે. કેવું સમ્યક્ થાય છે? "दुरभिणिवेसविमुक्कं" ચલાયમાન સંશયજ્ઞાન (અર્થાત્ આમ હશે કે આમ એવા) સંશયથી, ગમન કરતાં તૃણસ્પર્શ થતાં 'શેનો સ્પર્શ થયો' તેના અનિશ્ચયરૂપ વિભ્રમથી અને 'છીપના ટુકડામાં ચાંદીનું જ્ઞાન થાય' એવા વિમોહથી—એ ત્રણે દોષોથી રહિત સમ્યક્જ્ઞાન થઈ જાય છે.

---

૧. તે આત્માના પરિણામ હોવાથી શુદ્ધ પરિણામ છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતી વખતે "નિષ્ક્રિય ચિન્માત્રભાવને પામે છે." એમ શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૮૦ પા–૧૩૮ માં કહ્યું છે તે જ નિર્વિકલ્પ દશા છે. શ્રી જયસેનાચાર્ય કહે છે કે "આગમની ભાષાથી અધઃકરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ નામના પરિણામવિશેષોના બળથી જે વિશેષભાવ દર્શનમોહનો અભાવ કરવાને સમર્થ

इतो विस्तरः—सम्यक्त्वे सति ज्ञानं सम्यग्भवतीति यदुक्तं तस्य विवरणं क्रियते। तथाहि—गौतमाग्निभूतिवायुभूतिनामानो विप्राः पञ्चपञ्चशतब्राह्मणोपाध्याया वेदचतुष्टयं, ज्योतिष्कव्याकरणादिषडङ्गानि, मनुस्मृत्याद्यष्टादशस्मृतिशास्त्राणि तथा भारताद्यष्टादशपुराणानि मीमांसान्यायविस्तर इत्यादिलौकिकसर्वशास्त्राणि यद्यपि जानन्ति तथापि तेषां हि ज्ञानं सम्यक्त्वं विना मिथ्याज्ञानमेव। यदा पुनः प्रसिद्धकथान्यायेन श्रीवीरवर्द्धमानस्वामितीर्थंकरपरमदेवसमवसरणे मानस्तम्भावलोकनमात्रादेवागमभाषया दर्शनचारित्रमोहनीयोपशमक्षयसंज्ञेनाध्यात्मभाषया स्वशुद्धात्माभिमुखपरिणामसंज्ञेन च

એનો વિસ્તાર—'સમ્યગ્દર્શન થતાં જ્ઞાન સમ્યક્ થાય છે' એમ જે કહ્યું તેનું વિવરણ કરવામાં આવે છે:—પાંચસો પાંચસો બ્રાહ્મણોને ભણાવનાર ગૌતમ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ નામના બ્રાહ્મણો ચાર વેદ, જ્યોતિષ-વ્યાકરણ વગેરે છ અંગો, મનુસ્મૃતિ વગેરે અઢાર સ્મૃતિશાસ્ત્રો, મહાભારતાદિ અઢાર પુરાણો, મીમાંસા, ન્યાયવિસ્તાર વગેરે સમસ્ત લૌકિક શાસ્ત્રો જાણતા હતા તોપણ તેમનું જ્ઞાન સમ્યક્ત્વ વિના મિથ્યાજ્ઞાન જ હતું. જ્યારે પ્રસિદ્ધ કથા પ્રમાણે શ્રી મહાવીર વર્દ્ધમાન તીર્થંકર [illegible] સરણમાં માનસ્તંભને જોવા માત્રથી જ આગમભાષા-અપેક્ષાએ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયકર્મના ઉપશમ-ક્ષય નામક ([illegible]) [illegible] ભાષાની અપેક્ષાએ નિજશુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામ નામક [illegible]

कालादिलब्धिविशेषेण मिथ्यात्वं विलयं गतं तदा तदेव मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानं जातम्। ततश्च 'जयति भगवान्' इत्यादि नमस्कारं कृत्वा जिनदीक्षां गृहीत्वा कचलोचानन्तरमेव चतुर्ज्ञानसप्तर्द्धिसम्पन्नास्त्रयोऽपि गणधरदेवाः संजाताः गौतमस्वामी भव्योपकारार्थं द्वादशाङ्गश्रुतरचनां कृतवान्; पश्चान्निश्चयरत्नत्रयभावनाबलेन त्रयोऽपि मोक्षं गताः। शेषाः पञ्चदशशतप्रमितब्राह्मणा जिनदीक्षां गृहीत्वा यथासम्भवं स्वर्गं मोक्षं च गताः। अभव्यसेनः पुनरेकादशाङ्गधारकोऽपि सम्यक्त्वं विना मिथ्याज्ञानी सञ्जात इति। एवं सम्यक्त्वमाहात्म्येन ज्ञानतपश्चरणव्रतोपशमध्यानादिकं मिथ्यारूपमपि सम्यग्भवति। तदभावे विषयुक्तदुग्धमिव सर्वं वृथेति ज्ञातव्यम्।

तच्च सम्यक्त्वं पञ्चविंशतिमलरहितं भवति तद्यथा—देवतामूढलोकमूढसमयमूढभेदेन मूढत्रयं भवति। तत्र क्षुधाद्यष्टादशदोषरहितमनन्तज्ञानाद्यनन्तगुणसहितं

નાશ પામ્યું ત્યારે તે જ મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન થયું. પછી 'ભગવાનનો વિજય હો' ઇત્યાદિ પ્રકારે નમસ્કાર કરીને જિનદીક્ષા લઈને કેશલોચ કરતાં જ ચાર જ્ઞાન (મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યય) અને સાત ઋદ્ધિસંપન્ન થઈને ત્રણેય ગણધરદેવ થઈ ગયા. ગૌતમસ્વામીએ ભવ્ય જીવોના ઉપકારને માટે બાર અંગરૂપ શ્રુતની રચના કરી. પછી તે ત્રણેય નિશ્ચયરત્નત્રયની[1] ભાવનાના બળથી મોક્ષ પામ્યા. બાકીના પંદરસો બ્રાહ્મણો જિનદીક્ષા લઈને યથાસંભવ સ્વર્ગે કે મોક્ષે ગયા. પરંતુ અભવ્યસેન અગિયાર અંગનો પાઠી હોવા છતાં પણ સમ્યક્ત્વ વિના મિથ્યાજ્ઞાની રહ્યો. આ રીતે સમ્યક્ત્વના માહાત્મ્યથી જ્ઞાન, તપશ્ચરણ[2], વ્રત, ઉપશમ, ધ્યાન વગેરે મિથ્યારૂપ હોય તે પણ સમ્યક્ થઈ જાય છે. અને તેના (સમ્યક્ત્વના) વિના એ બધાં ઝેર સહિતના દૂધની જેમ વૃથા છે એમ જાણવું.

અને તે સમ્યક્ત્વ પચીસ દોષરહિત હોય છે. તે આ પ્રમાણે—દેવમૂઢતા, લોકમૂઢતા અને સમયમૂઢતા—એ ત્રણ મૂઢતા છે.

ક્ષુધા આદિ અઢાર દોષરહિત, અનંતજ્ઞાનાદિ અનંતગુણસહિત વીતરાગસર્વજ્ઞ-

वीतरागसर्वज्ञदेवतास्वरूपमजानन् ख्यातिपूजालाभरूपलावण्यसौभाग्यपुत्रकलत्रराज्यादिविभूतिनिमित्तं रागद्वेषोपहतार्त्तरौद्रपरिणतक्षेत्रपालचण्डिकादिमिथ्यादेवानां यदाराधनं करोति जीवस्तद्देवतामूढत्वं भण्यते। न च ते देवाः किमपि फलं प्रयच्छन्ति। कथमिति चेत्? रावणेन रामस्वामिलक्ष्मीधरविनाशार्थं बहुरूपिणी विद्या साधिता, कौरवैस्तु पाण्डवनिर्मूलनार्थं कात्यायनी विद्या साधिता, कंसेन च नारायणविनाशार्थं बह्व्योऽपि विद्याः समाराधितास्ताभिः कृतं न किमपि रामस्वामिपाण्डवनारायणानाम्। तैस्तु यद्यपि मिथ्यादेवता नानुकूलितास्तथापि निर्मलसम्यक्त्वोपार्जितेन पूर्वकृतपुण्येन सर्वं निर्विघ्नं जातमिति। अथ लोकमूढत्वं कथयति। गङ्गादिनदीतीर्थस्नानसमुद्रस्नानप्रातःस्नानजलप्रवेशमरणाग्निप्रवेशमरणगोग्रहणादिमरणभूम्यग्निवटवृक्षपूजादीनि पुण्यकारणानि भवन्तीति यद्वदन्ति तल्लोकमूढत्वं विज्ञेयम्। अन्यदपि लौकिकपारमार्थिकहेयोपादेयस्वरूपपरिज्ञानरहितानामज्ञानिजनानां प्रवाहेन यद्धर्मानुष्ठानं तदपि लोकमूढत्वं

દેવનું સ્વરૂપ નહિ જાણતો જે જીવ ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ, રૂપ, લાવણ્ય, સૌભાગ્ય, પુત્ર, સ્ત્રી, રાજ્ય આદિ વૈભવને માટે, રાગ-દ્વેષથી હણાયેલા, આર્ત અને રૌદ્ર પરિણામવાળા ક્ષેત્રપાળ, ચંડિકા આદિ મિથ્યાદેવોનું આરાધન કરે છે તેને દેવમૂઢતા કહે છે. તે દેવો કાંઈ પણ ફળ આપતા નથી.

પ્રશ્નઃ—(ફળ નથી દેતા) તે કઈ રીતે? ઉત્તરઃ—રાવણે રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણનો વિનાશ કરવા માટે બહુરૂપિણી વિદ્યા સિદ્ધ કરી; કૌરવોએ પાંડવોના નિર્મૂલન માટે કાત્યાયની વિદ્યા સાધી; કંસે નારાયણના (કૃષ્ણના) વિનાશ કરવા માટે ઘણી વિદ્યાઓ સાધી; પરંતુ તે વિદ્યાઓ દ્વારા રામચંદ્ર, પાંડવો અને કૃષ્ણનારાયણનું કાંઈ પણ અનિષ્ટ થયું નહિ. તેમણે (રામ વગેરેએ) તો મિથ્યાદેવોની આરાધના કરી નહિ તોપણ નિર્મળ સમ્યક્ત્વથી ઉપાર્જિત પૂર્વે કરેલાં પુણ્યથી તેમનાં સર્વ વિઘ્ન દૂર થયાં.

હવે, લોકમૂઢતાનું કથન કરે છે: [illegible] સ્નાન, પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન, [illegible]

विज्ञेयमिति। अथ समयमूढत्वमाह। अज्ञानिजनचित्तचमत्कारोत्पादकं ज्योतिष्कमन्त्रवादादिकं दृष्ट्वा वीतरागसर्वज्ञप्रणीतसमयं विहाय कुदेवागमलिङ्गिनां भयाशास्नेहलोभैर्धर्मार्थं प्रणामविनयपूजापुरस्कारादिकरणं समयमूढत्वमिति। एवमुक्तलक्षणं मूढत्रयं सरागसम्यग्दृष्ट्यवस्थायां परिहरणीयमिति। त्रिगुप्तावस्थालक्षणवीतरागसम्यक्त्वप्रस्तावे पुनर्निजनिरञ्जननिर्दोषपरमात्मैव देव इति निश्चयबुद्धिर्देवतामूढरहितत्वं विज्ञेयम्। तथैव च मिथ्यात्वरागादिमूढभावत्यागेन स्वशुद्धात्मन्येवावस्थानं लोकमूढरहितत्वं विज्ञेयम्। तथैव च समस्तशुभाशुभसंकल्पविकल्परूपपरभावत्यागेन निर्विकारतात्त्विकपरमा-

---

જે કાંઈ ધર્માચરણ છે તે પણ લોકમૂઢતા છે એમ જાણવું.

હવે, સમયમૂઢતા કહે છે:—અજ્ઞાનીઓના મનમાં ચમત્કાર (આશ્ચર્ય) ઉત્પન્ન કરનાર જ્યોતિષ, મંત્રવાદ વગેરે દેખીને વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત ધર્મ છોડી દઈને ખોટા દેવ-શાસ્ત્ર અને વેશધારીઓને ભય, આશા, સ્નેહ અને લોભથી ધર્મને માટે પ્રણામ, વિનય, પૂજા, સત્કાર વગેરે કરવાં તે સમયમૂઢતા છે.

આ ઉક્ત લક્ષણવાળી ત્રણે મૂઢતા [1]સરાગસમ્યગ્દૃષ્ટિની અવસ્થામાં ત્યાગવા યોગ્ય છે.

મન-વચન-કાયાની ગુપ્તિરૂપ અવસ્થા જેનું લક્ષણ છે એવા વીતરાગ [2]સમ્યક્ત્વના પ્રસંગે તો—'પોતાના નિરંજન, નિર્દોષ પરમાત્મા જ દેવ છે' એવી નિશ્ચયબુદ્ધિ જ દેવમૂઢતાથી રહિતપણું છે એમ જાણવું; તથા મિથ્યાત્વ-રાગાદિ મૂઢભાવોનો ત્યાગ કરીને જે પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં જ સ્થિતિ છે તે લોકમૂઢતાથી રહિતપણું છે એમ જાણવું; તેવી જ રીતે સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પવિકલ્પરૂપ પરભાવનો ત્યાગ કરીને, નિર્વિકાર

---

૧. સરાગસમ્યગ્દૃષ્ટિના અર્થ માટે જુઓ પા. ૧૭૩ ફૂટનોટ.

૨. જે જીવોને યથાર્થ સમ્યગ્દર્શન તો ચતુર્થ ગુણસ્થાને પ્રગટ્યું છે અને ચારિત્ર અપેક્ષાએ જેને વીતરાગતા પ્રગટી છે તેને વીતરાગ સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. બીજા સાચા સમ્યગ્દૃષ્ટિને સાથે ચારિત્રદશામાં ચોથે, પાંચમે અને છઠ્ઠે ગુણસ્થાને જે રાગ રહ્યો છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા તેમને સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહે છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનધારી મુનિને નિર્જરા અપેક્ષાએ વીતરાગસમ્યગ્દૃષ્ટિ કહ્યા છે. (જુઓ, શ્રી સમયસાર, શ્રી જયસેનાચાર્ય ટીકા. ગા. ૨૦૧-૨)………તથા આસ્રવ અપેક્ષાએ તેને જ સરાગસમ્યગ્દૃષ્ટિ કહ્યા છે. માટે સર્વત્ર જે અપેક્ષાએ કથન કર્યું હોય તે અપેક્ષા યથાર્થપણે સમજવી. (જુઓ, શ્રી સમયસાર ગા. ૧૭૭-૧૭૮ની શ્રી જયસેનાચાર્ય ટીકા.)

नन्दैकलक्षणपरमसमरसीभावेन तस्मिन्नेव सम्यग्रूपेणायनं गमनं परिणमनं समयमूढरहितत्वं बोद्धव्यम्। इति मूढत्रयं व्याख्यातम्।

अथ मदाष्टस्वरूपं कथ्यते। विज्ञानैश्वर्यज्ञानतपःकुलबलजातिरूपसंज्ञं मदाष्टकं सरागसम्यग्दृष्टिभिस्त्याज्यमिति। वीतरागसम्यग्दृष्टीनां पुनर्मानकषायादुत्पन्नमदमात्सर्यादिसमस्तविकल्पजालपरिहारेण ममकाराहंकाररहिते स्वशुद्धात्मनि भावनैव मदाष्टकत्याग इति। ममकाराहङ्कारलक्षणं कथयति। कर्मजनितदेहपुत्रकलत्रादौ ममेदमिति ममकारस्तत्रैवाभेदेन गौरस्थूलादिदेहोऽहं राजाहमित्यहङ्कारलक्षणमिति।

अथानायतनषट्कं कथयति। मिथ्यादेवो, मिथ्यादेवाराधका, मिथ्यातपो, मिथ्यातपस्वी, मिथ्यागमो, मिथ्यागमधराः पुरुषाश्चेत्युक्तलक्षणमनायतनषट्कं सरागसम्यग्दृष्टीनां त्याज्यं भवतीति। वीतरागसम्यग्दृष्टीनां पुनः समस्तदोषायतनभूतानां मिथ्यात्वविषयकषायरूपायतनानां परिहारेण केवलज्ञानाद्यनन्तगुणायतनभूते स्वशुद्धात्मनि निवास एवानायतनसेवापरिहार इति। अनायतनशब्दस्यार्थः कथ्यते। सम्यक्त्वादि-

---

તાત્ત્વિક પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા પરમ સમરસીભાવથી તેમાં જ (... [illegible]) સમ્યક્ પ્રકારે અયન-ગમન-પરિણમન છે તે સમયમૂઢતાથી રહિતપણું [illegible] એ પ્રમાણે ત્રણ મૂઢતાનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે આઠ મદોનું સ્વરૂપ કહે છે—વિજ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, તપ, કુળ, બળ, જાતિ અને રૂપ એ આઠ મદોનો ત્યાગ સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિઓએ કરવા યોગ્ય છે. વીતરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને તો માનકષાયથી ઉત્પન્ન થતા મદ, માત્સર્ય (ઈર્ષા) આદિ સમસ્ત [illegible] ત્યાગ વડે, મમકાર-અહંકાર રહિત નિજ શુદ્ધાત્મામાં ભાવના [illegible] ત્યાગ છે. મમકાર અને અહંકારનું લક્ષણ કહે છે—કર્મજનિત દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી આદિમાં 'આ મારાં છે' એ પ્રકારની બુદ્ધિ તે મમકાર છે અને તેમાં જ [illegible] તે અહંકારનું લક્ષણ છે.

હવે છ અનાયતનોનું [illegible]

पुनस्तस्यैव व्यवहारनिर्विचिकित्सागुणस्य बलेन समस्तद्वेषादिविकल्परूपकल्लोलमालात्यागेन निर्मलात्मानुभूतिलक्षणे निजशुद्धात्मनि व्यवस्थानं निर्विचिकित्सागुण इति ॥ ३ ॥

इतः परं अमूढदृष्टिगुणं कथयति । वीतरागसर्वज्ञप्रणीतागमार्थाद्वहिर्भूतैः कुदृष्टिभिर्यत्प्रणीतं धातुवादखन्यवादहरमेखलक्षुद्रविद्याव्यन्तरविकुर्वणादिकमज्ञानिजनचित्तचमत्कारोत्पादकं दृष्ट्वा श्रुत्वा च योऽसौ मूढभावेन धर्मबुद्ध्या तत्र रुचिं भक्तिं न कुरुते स एव व्यवहारोऽमूढदृष्टिरुच्यते । तत्र चोत्तरमथुरायां उदुरुलिभट्टारकरेवतीश्राविकाचन्द्रप्रभनामविद्याधरब्रह्मचारिसम्बन्धिनीकथा प्रसिद्धेति । निश्चयेन पुनस्तस्यैव व्यवहारामूढदृष्टिगुणस्य प्रसादेनान्तस्तत्त्वबहिस्तत्त्वनिश्चये जाते सति समस्तमिथ्यात्वरागादिशुभाशुभसंकल्पविकल्पेष्टात्मबुद्धिमुपादेयबुद्धिं हितबुद्धिं ममत्वभावं त्यक्त्वा त्रिगुप्तिरूपेण विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावे निजात्मनि यन्निश्चलावस्थानं तदेवामूढदृष्टित्वमिति । संकल्पविकल्पलक्षणं कथ्यते । पुत्रकलत्रादौ बहिर्द्रव्ये ममेदमिति कल्पना संकल्पः,

---

ગુણના બળથી[1] સમસ્ત દ્વેષાદિ વિકલ્પરૂપ તરંગોનો ત્યાગ કરીને નિર્મળ આત્માનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે એવી નિજ શુદ્ધાત્મામાં સ્થિતિ તે જ નિર્વિચિકિત્સાગુણ છે. ૩.

હવે આગળ, અમૂઢદૃષ્ટિગુણનું કથન કરે છેઃ—વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમના અર્થથી વિપરીત કુદૃષ્ટિઓએ રચેલાં જે રસાયણશાસ્ત્ર, ખનિજવિદ્યા, હરમેખલ, ક્ષુદ્રવિદ્યા, વ્યન્તર-વિકુર્વણ વગેરે અજ્ઞાનીઓના ચિત્તમાં વિસ્મય ઉત્પન્ન કરનાર શાસ્ત્રો જોઈને અને સાંભળીને જે કોઈ જીવ મૂઢતાથી તેમાં ધર્મબુદ્ધિ વડે રુચિ કે ભક્તિ કરતો નથી તે જ વ્યવહાર-અમૂઢદૃષ્ટિ કહેવાય છે. તે વિષયમાં ઉત્તર મથુરામાં ઉદુરુલિ ભટ્ટારક, રેવતી શ્રાવિકા તથા ચન્દ્રપ્રભ નામના વિદ્યાધર બ્રહ્મચારીની કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. નિશ્ચયથી તો તે જ વ્યવહાર-અમૂઢદૃષ્ટિગુણના પ્રસાદથી[2] અંતઃતત્ત્વ અને બહિઃતત્ત્વનો નિશ્ચય થતાં સમસ્ત મિથ્યાત્વ-રાગાદિ શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં ઇષ્ટબુદ્ધિ-આત્મબુદ્ધિ-ઉપાદેયબુદ્ધિ-હિતબુદ્ધિ-મમત્વભાવનો ત્યાગ કરીને ત્રિગુપ્તિરૂપે વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજાત્મામાં જે નિશ્ચળ સ્થિતિ કરવી તે જ અમૂઢદૃષ્ટિપણું છે. સંકલ્પ અને વિકલ્પનું લક્ષણ કહે છેઃ પુત્ર, સ્ત્રી આદિ બાહ્યદ્રવ્યોમાં 'આ મારાં છે' એવી કલ્પના

---

૧. વ્યવહાર બળ અર્થાત્ નિમિત્તકારણ.

૨ વ્યવહારના પ્રસાદથી અર્થાત્ જ્યારે પોતાની સન્મુખતારૂપ નિશ્ચય પ્રસાદ હોય ત્યારે નિમિત્તને વ્યવહારનયે પ્રસાદ કહેવામાં આવે છે.

अभ्यन्तरे सुख्यहं दुःख्यहमिति हर्षविषादकारणं विकल्प इति। अथवा वस्तुवृत्त्या संकल्प इति कोऽर्थो विकल्प इति तस्यैव पर्यायः ॥ ४ ॥

अथोपगूहनगुणं कथयति। भेदाभेदरत्नत्रयभावनारूपो मोक्षमार्गः स्वभावेन शुद्ध एव तावत्, तत्राज्ञानिजननिमित्तेन तथैवाशक्तजननिमित्तेन च धर्मस्य पैशुन्यं दूषणमपवादो दुष्प्रभावना यदा भवति तदागमाविरोधेन यथाशक्त्यर्थेन धर्मोपदेशेन वा यद्धर्मार्थं दोषस्य झम्पनं निवारणं क्रियते तद्व्यवहारनयेनोपगूहनं भण्यते। तत्र मायाब्रह्मचारिणा पार्श्वभट्टारकप्रतिमालग्नरत्नहरणे कृते सत्युपगूहनविषये जिनदत्तश्रेष्ठिकथा प्रसिद्धेति। अथवा रुद्रजनन्या ज्येष्ठासंज्ञाया लोकापवादे जाते सति यद्दोषझम्पनं कृतं तत्र चेलिनीमहादेवीकथेति। तथैव निश्चयेन पुनस्तस्यैव सहकारित्वेन निजनिरञ्जननिर्दोषपरमात्मनः प्रच्छादका ये मिथ्यात्वरागादिदोषास्तेषां तस्मिन्नेव परमात्मनि सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपं यद्ध्यानं तेन प्रच्छादनं विनाशनं गोपनं झम्पनं तदेवोपगूहनमिति ॥ ५ ॥

તે સંકલ્પ છે. અંતરંગમાં 'હું સુખી છું, હું દુઃખી છું' એવા હર્ષ-[illegible] વિકલ્પ છે. અથવા વાસ્તવિકપણે સંકલ્પનો અર્થ શું? [illegible] વિકલ્પ) તે તેનો જ પર્યાય છે. (સંકલ્પ, વિકલ્પનો જ [illegible]

હવે ઉપગૂહનગુણ કહે છે:—ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવના [illegible] શુદ્ધ જ છે. તેમાં અજ્ઞાની મનુષ્યોના નિમિત્તે તથા અસમર્થ [illegible] નિન્દા-દોષ-અપવાદ કે અપ્રભાવના જ્યારે થાય છે ત્યારે આગમ [illegible] અનુસાર ધનથી કે ધર્મોપદેશથી ધર્મને માટે [illegible] ઢાંકવામાં આવે છે તે વ્યવહારનયથી ઉપગૂહન [illegible] બ્રહ્મચારીએ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમામાં [illegible]

[illegible]

अथ स्थितीकरणं कथयति। भेदाभेदरत्नत्रयधारकस्य चातुर्वर्णसङ्घस्य मध्ये यदा कोऽपि दर्शनचारित्रमोहोदयेन दर्शनं ज्ञानं चारित्रं वा परित्यक्तं वाञ्छति तदागमाविरोधेन यथाशक्त्या धर्मश्रवणेन वा अर्थेन वा सामर्थ्येन वा केनाप्युपायेन यद्धर्मे स्थिरत्वं क्रियते तद्व्यवहारेण स्थितीकरणमिति। तत्र च पुष्पडालतपोधनस्य स्थिरीकरणप्रस्तावे वारिषेणकुमारकथाऽऽगमप्रसिद्धेति। निश्चयेन पुनस्तेनैव व्यवहारेण स्थितीकरणगुणेन धर्मदृढत्वे जाते सति दर्शनचारित्रमोहोदयजनितसमस्तमिथ्यात्वरागादिविकल्पजालत्यागेन निजपरमात्मस्वभावभावनोत्पन्नपरमानन्दैकलक्षणसुखामृतरसास्वादेन तल्लयतन्मयपरमसमरसीभावेन चित्तस्थितीकरणमेव स्थितीकरणमिति ॥ ६ ॥

अथ वात्सल्याभिधानं सप्तमाङ्गं प्रतिपादयति। बाह्याभ्यन्तररत्नत्रयाधारे चतुर्विधसंघे वत्से धेनुवत्पञ्चेन्द्रियविषयनिमित्तं पुत्रकलत्रसुवर्णादिस्नेहवद्वा यदकृत्रिम-

---

હવે સ્થિતિકરણગુણનું કથન કરે છે:—ભેદાભેદ[1] રત્નત્રયના ધારક (મુનિ, અર્જિકા, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ) ચાર પ્રકારના સંઘમાંથી કોઈ જ્યારે દર્શન અને ચારિત્રમોહના ઉદયથી દર્શન, જ્ઞાન કે ચારિત્રનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે આગમથી અવિરુદ્ધપણે શક્તિ પ્રમાણે ધર્મશ્રવણથી, ધનથી, સામર્થ્યથી અથવા કોઈ પણ ઉપાયથી તેને ધર્મમાં સ્થિર કરવામાં આવે છે તે વ્યવહારથી સ્થિતિકરણ છે. પુષ્પડાલ મુનિને ધર્મમાં સ્થિર કરવાના પ્રસંગમાં વારિષેણકુમારની કથા આગમપ્રસિદ્ધ છે. નિશ્ચયથી તો, તે જ વ્યવહાર-સ્થિતિકરણ[2] ગુણથી ધર્મમાં દૃઢતા થતાં દર્શન અને ચારિત્રમોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન સમસ્ત મિથ્યાત્વ-રાગાદિ વિકલ્પજાળનો ત્યાગ કરીને નિજ પરમાત્મસ્વભાવની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદ વડે પરમાત્મામાં તલ્લીન-તન્મય પરમ સમરસીભાવથી ચિત્તને સ્થિર કરવું તે જ સ્થિતિકરણગુણ છે. ૬.

હવે વાત્સલ્ય નામનું સાતમું અંગ કહે છે:—બાહ્ય અને અભ્યંતર રત્નત્રયના ધારક એવા ચતુર્વિધ સંઘ પ્રત્યે, ગાયને વાછરડા પ્રત્યે હોય છે તેમ અથવા પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયનાં નિમિત્તભૂત પુત્ર, સ્ત્રી, સુવર્ણાદિ પ્રત્યે સ્નેહ હોય છે તેમ, જે

---

૧. ભેદાભેદ રત્નત્રય અપેક્ષાએ પાંચ તથા ૭ ગુણસ્થાને હોય છે એમ અહીં બતાવ્યું છે.

૨. વ્યવહાર-સ્થિતિકરણ ગુણના નિમિત્તે.

स्नेहकरणं तद् व्यवहारेण वात्सल्यं भण्यते। तत्र च हस्तिनागपुराधिपतिपद्मराजसंबन्धिना बलिनामदुष्टमन्त्रिणा निश्चयव्यवहाररत्नत्रयाराधकाकम्पनाचार्यप्रभृतिसप्तशतयतीनामुपसर्गे क्रियमाणे सति विष्णुकुमारनाम्ना निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गाराधकपरमयतिना विक्रियर्द्धिप्रभावेण वामनरूपं कृत्वा बलिमन्त्रिपार्श्वे पादत्रयप्रमाणभूमिप्रार्थनं कृत्वा पश्चादेकः पादो मेरुमस्तके दत्तो द्वितीयो मानुषोत्तरपर्वते तृतीयपादस्यावकाशो नास्तीति वचनछलेन मुनिवात्सल्यनिमित्तं बलिमन्त्री बद्ध इत्येका तावदागमप्रसिद्धा कथा। द्वितीया च दशपुरनगराधिपतेर्वज्रकर्णनाम्नः उज्जयिनीनगराधिपतिना सिंहोदरमहाराजेन जैनोऽयं मम नमस्कारं न करोतीति मत्वा दशपुरनगरं परिवेष्ट्य घोरोपसर्गे क्रियमाणे भेदाभेदरत्नत्रयभावनाप्रियेण रामस्वामिना वज्रकर्णवात्सल्यनिमित्तं सिंहोदरो बद्ध इति रामायणमध्ये प्रसिद्धेयं वात्सल्यकथेति। निश्चयवात्सल्यं पुनस्तस्यैव व्यवहारवात्सल्यगुणस्य सहकारित्वेन धर्मे दृढत्वे जाते सति मिथ्यात्वरागादिसमस्तशुभाशुभबहिर्भावेषु प्रीतिं त्यक्त्वा रागादिविकल्पोपाधिरहितपरमस्वास्थ्यसंवित्तिसंजातसदानन्दैकलक्षणसुखामृत-

સ્વાભાવિક સ્નેહ કરવો તેને વ્યવહારથી વાત્સલ્ય કહે છે. [illegible] પુરના રાજા પદ્મરાજના બલિ નામના દુષ્ટ મંત્રીએ જ્યારે નિશ્ચય [illegible] આરાધક શ્રી અકંપનાચાર્ય વગેરે સાતસો મુનિઓને ઉપસર્ગ કર્યો [illegible] વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગના આરાધક વિષ્ણુકુમાર નામના મુનિએ [illegible] વામનરૂપ ધારણ કરીને બલિ નામના મંત્રી પાસે [illegible] એક પગ મેરુપર્વતના શિખર ઉપર મૂક્યો, બીજો માનુષોત્તર [illegible] ત્રીજું પગલું મૂકવાનું સ્થાન બાકી નથી એમ કહીને [illegible] વાત્સલ્ય નિમિત્તે બલિ નામના મંત્રીને બાંધ્યો — એવી એક આગમપ્રસિદ્ધ [illegible] એક વાત્સલ્યની કથા. દશપુરનગરના વજ્રકર્ણ નામના [illegible] ઉજ્જયિનીના રાજા સિંહોદરે [illegible]

वीर्ययशोवृद्धिविजयविभवसनाथाः । महाकुला महार्था मानवतिलका भवन्ति दर्शनपूताः । १ ।" अथ देवगतौ पुनः प्रकीर्णकदेववाहनदेवकिल्विषदेवनीचदेवत्रयं विहायान्येषु महर्द्धिकदेवेषूत्पद्यते सम्यग्दृष्टिः । इदानीं सम्यक्त्वग्रहणात्पूर्वं देवायुष्कं विहाय ये बद्धायुष्कास्तान् प्रति सम्यक्त्वमाहात्म्यं कथयति । "हेट्ठिमछप्पुढवीणं जोइसवण-भवणसव्वइत्थीणं । पुण्णिदरे ण हि सम्मो ण सासणो णारयापुण्णे ।" तमेवार्थं प्रकारान्तरेण कथयति । "ज्योतिर्भावनभौमेषु षट्स्वधः श्वभ्रभूमिषु । तिर्यक्षु नृसुरस्त्रीषु सद्दृष्टिर्नैव जायते"[1] । १ । अथौपशमिकवेदकक्षायिकाभिधानसम्यक्त्वत्रयमध्ये कस्यां गतौ कस्य सम्यक्त्वस्य सम्भवोऽस्तीति कथयति— "[2]सौधर्मादिष्वसंख्याब्दायुष्कतिर्यक्षु

જીવોના પ્રભાવનું કથન કરે છે:—"ओजस्तेजोविद्यावीर्ययशोवृद्धिविजयविभवसनाथाः। उत्तमकुला महार्था मानवतिलका भवन्ति दर्शनपूताः॥ [અર્થ:—જે દર્શનથી પવિત્ર છે તે ઉત્સાહ, તેજ, વિદ્યા, વીર્ય, યશ, વૃદ્ધિ, વિજય અને વૈભવ સહિત, ઉત્તમ કુળવાળા, ખૂબ ધનવાન અને મનુષ્યોમાં શિરોમણિ થાય છે.]"[3] વળી દેવગતિમાં પ્રકીર્ણક દેવ, વાહન દેવ, કિલ્વિષ દેવ અને ત્રણ હલકા દેવો (વ્યન્તર-ભવનવાસી-જ્યોતિષી) સિવાયના મહાઋદ્ધિધારક દેવોમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે, સમ્યક્ત્વના ગ્રહણ પહેલાં જેમણે દેવ-આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તેમની બાબતમાં સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય કહે છે. "हेट्ठिमछप्पुढवीणं जोइसवणभवणसव्वइत्थीणं । पुण्णिदरे ण हि सम्मो ण सासणो णारयापुण्णे ॥ [અર્થ:—નીચેના છ નરકોમાં, જ્યોતિષી, વ્યન્તર અને ભવનવાસી દેવોમાં, બધી સ્ત્રીઓમાં, લબ્ધ્યપર્યાપ્તકોમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતો નથી; તથા સાસાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ અપર્યાપ્ત નારકીપણે ઉપજતા નથી.]"[4] તે જ અર્થ બીજા પ્રકારે કહે છે:—"ज्योतिर्भावनभौमेषु षट्स्वधः श्वभ्रभूमिषु । तिर्यक्षु नृसुरस्त्रीषु सद्दृष्टिर्नैव जायते॥ [અર્થ:—જ્યોતિષી, ભવનવાસી અને વ્યન્તરદેવોમાં, નીચેની છ નરકની પૃથ્વીઓમાં, તિર્યંચોમાં, મનુષ્ય સ્ત્રીઓમાં અને દેવાંગનાઓમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતા[5] નથી.]"

ઔપશમિક, વેદક અને ક્ષાયિક નામના ત્રણ સમ્યક્ત્વોમાંથી કઈ ગતિમાં કયું સમ્યક્ત્વ સંભવે છે તેનું કથન કરે છે:— "સૌધર્મ[5] આદિ સ્વર્ગોમાં, અસંખ્ય વર્ષના

---

१. निकायत्रितये पूर्वे श्वभ्रभूमिषु षट्स्वधः वनितासु समस्तासु सम्यग्दृष्टिर्न जायते ॥ २९८ ॥
२. नृभोगभूमितिर्यक्षु सौधर्मादिषु नाकिषु । आद्यायां श्वभ्रभूमौ च सम्यक्त्वत्रयमिष्यते ॥ ३०० ॥
૩. શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગાથા ૩૬.
૪. શ્રી ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા ૧૨૮.
૫. શ્રી સુભાષિત રત્નસંદોહ ગાથા ૮૨૯.

नृष्वपि। रत्नप्रभावनौ च स्यात्सम्यक्त्वत्रयमङ्गिनाम् ।२।" कर्मभूमिजपुरुषे च त्रयं सम्भवति बद्धायुष्के लब्धायुष्केऽपि। किन्त्वौपशमिकमपर्याप्तावस्थायां महर्द्धिकदेवेष्वेव। "शेषेषु देवतिर्यक्षु षट्स्वधः श्वभ्रभूमिषु। द्वौ वेदकोपशमकौ स्यातां पर्याप्तदेहिनाम्।३।" इति निश्चयव्यवहाररत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गावयविनः प्रथमावयवभूतस्य सम्यक्त्वस्य व्याख्यानेन गाथा गता ॥ ४१ ॥

अथ रत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गद्वितीयावयवरूपस्य सम्यग्ज्ञानस्य स्वरूपं प्रतिपादयति–

> संसयविमोहविब्भमविवज्जियं अप्पपरसरूवस्स ।
> गहणं सम्मण्णाणं सायारमणेयभेयं च ॥ ४२ ॥

આયુષ્યવાળા તિર્યંચોમાં, મનુષ્યોમાં અને રત્નપ્રભા પ્રથમ નરકમાં [illegible] છે. ૨. " જેમણે આયુષ્ય બાંધ્યું હોય કે ન બાંધ્યું હોય તેવા કર્મભૂમિજ [illegible] ત્રણે સમ્યક્ત્વ હોય છે. પરંતુ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં ઔપશમિક [illegible] દેવોમાં જ હોય છે. "શેષેષુ દેવતિર્યક્ષુ ષટ્સ્વધઃ [illegible] । [illegible] પર્યાપ્તદેહિનામ્ । [અર્થઃ—બાકીના દેવો અને તિર્યંચોમાં [illegible] ભૂમિઓમાં પર્યાપ્ત જીવોને વેદક અને ઔપશમ એ બે [illegible]

આ રીતે નિશ્ચય-વ્યવહાર રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગ [illegible] અવયવરૂપ સમ્યક્ત્વનું વ્યાખ્યાન કરનારી ગાથા પૂરી [illegible]

संशयविमोहविभ्रमविवर्जितं आत्मपरस्वरूपस्य ।
ग्रहणं सम्यक् ज्ञानं साकारं अनेकभेदं च ॥ ४२ ॥

व्याख्याः—"संसयविमोहविब्भमविवज्जियं" "संशयः" शुद्धात्मतत्त्वादिप्रतिपादकमागमज्ञानं किं वीतरागसर्वज्ञप्रणीतं भविष्यति परसमयप्रणीतं वेति, संशयः। तत्र दृष्टान्तः—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । "विमोहः" परस्परसापेक्षनयद्वयेन द्रव्यगुणपर्यायादिपरिज्ञानाभावो विमोहः। तत्र दृष्टान्तः— गच्छत्तृणस्पर्शवद्दिग्मोहवद्वा। "विभ्रमः" अनेकान्तात्मकवस्तुनो नित्यक्षणिकैकान्तादिरूपेण ग्रहणं विभ्रमः। तत्र दृष्टान्तः— शुक्तिकायां रजतविज्ञानवत्। "विवज्जियं" इत्युक्तलक्षणसंशयविमोहविभ्रमैर्वर्जितं, "अप्पपरसरूवस्स गहणं" सहजशुद्धकेवलज्ञानदर्शनस्वभावस्वात्मरूपस्य ग्रहणं परिच्छेदनं परिच्छित्तिस्तथा परद्रव्यस्य च भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्मरूपस्य जीवसम्बन्धिनस्तथैव

ગા. ૪૨

ગાથાર્થ :—આત્મા અને પરપદાર્થોના સ્વરૂપને સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ-રહિત જાણવું તે સમ્યક્‌જ્ઞાન છે; તે સાકાર અને અનેક ભેદોવાળું છે.

ટીકાઃ—"संसयविमोहविब्भमविवज्जियं" સંશય—શુદ્ધ આત્મતત્ત્વાદિનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્રજ્ઞાન શું વીતરાગ સર્વજ્ઞે કહેલું તે સત્ય હશે કે અન્યમતીઓએ કહેલું સત્ય હશે, એ સંશય છે. તેનું દૃષ્ટાંત—ઝાડનું ઠૂંઠું છે કે માણસ છે? વિમોહ—પરસ્પર સાપેક્ષ[1] દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બન્ને નયો પ્રમાણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાદિના જ્ઞાનનો અભાવ તે વિમોહ છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત—ગમન કરનાર પુરુષને પગમાં તૃણ આદિનો સ્પર્શ થતાં સ્પષ્ટ જ્ઞાન ન થાય કે શેનો સ્પર્શ થયો તે અથવા દિશા ભૂલાઈ જવી તે. વિભ્રમ—અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને 'આ નિત્ય જ છે,' 'આ ક્ષણિક જ છે' એમ એકાન્તરૂપ જાણવું તે વિભ્રમ છે. તેનું દૃષ્ટાંત—છીપમાં ચાંદીનું જ્ઞાન. "विवज्जियं" આ પૂર્વોક્ત લક્ષણોવાળા સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમથી રહિત, "अप्पपरसरूवस्स गहणं" સહજ શુદ્ધ કેવળજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવી નિજાત્મસ્વરૂપનું ગ્રહણ-પરિચ્છેદન-પરિચ્છિતિ અને પરદ્રવ્યનું સ્વરૂપ અર્થાત્ ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મનું સ્વરૂપ, પુદ્‌ગલ આદિ પાંચ

---

૧. દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનય એકબીજાની અપેક્ષા સહિત હોય છે, નિરપેક્ષ હોતા નથી. જેમકે, દ્રવ્યનું જ્ઞાન મુખ્ય હોય ત્યારે પર્યાયનું જ્ઞાન ગૌણ હોય છે, સર્વથા અભાવરૂપ હોતું નથી—પર્યાયનો સર્વથા અસ્વીકાર હોતો નથી.

पुद्गलादिपञ्चद्रव्यरूपस्य परकीयजीवरूपस्य च परिच्छेदनं यत्तत् "सम्मण्णाणं" सम्यग्ज्ञानं भवति। तच्च कथंभूतं? "सायारं" घटोऽयं पटोऽयमित्यादिग्रहणव्यापाररूपेण साकारं सविकल्पं व्यवसायात्मकं निश्चयात्मकमित्यर्थः। पुनश्च किंविशिष्टं? "अणेयभेयं तु" अनेकभेदं तु पुनरिति।

तस्य भेदाः कथ्यन्ते। मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानभेदेन पञ्चधा। अथवा श्रुतज्ञानापेक्षया द्वादशाङ्गमङ्गबाह्यं चेति द्विभेदम्। द्वादशाङ्गानां नामानि कथ्यन्ते। आचारं, सूत्रकृतं, स्थानं, समवायनामधेयं, व्याख्याप्रज्ञप्तिः, ज्ञातृकथा, उपासकाध्ययनं, अन्तकृतदशं, अनुत्तरोपपादिकदशं, प्रश्नव्याकरणं, विपाकसूत्रं, दृष्टिवादश्चेति। दृष्टिवादस्य च परिकर्मसूत्रप्रथमानुयोगपूर्वगतचूलिकाभेदेन पञ्चभेदाः कथ्यन्ते। तत्र चन्द्रसूर्यजम्बूद्वीपद्वीपसागरव्याख्याप्रज्ञप्तिभेदेन परिकर्म पञ्चविधं भवति। सूत्रमेकभेदं। प्रथमानुयोगोऽप्येकभेदः। पूर्वगतं पुनरुत्पादपूर्वं, अग्रायणीयं, वीर्यानुप्रवादं, अस्तिनास्तिप्रवादं, ज्ञानप्रवादं, सत्यप्रवादं, आत्मप्रवादं, कर्मप्रवादं, प्रत्याख्यानं, विद्यानुवादं,

---

દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ તથા અન્ય જીવનું સ્વરૂપ જાણવું તે "સમ્મણ્ણાણં" સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તે કેવું છે? "સાયારં" આ ઘટ છે, આ પટ છે ઇત્યાદિ જાણવાના વ્યાપારરૂપે [illegible] સવિકલ્પ-વ્યવસાયાત્મક-નિશ્ચયાત્મક એવો ('સાકાર'નો) અર્થ છે. વળી કેવું છે? "અણેયભેયં તુ" અનેક ભેદવાળું છે.

कल्याणनामधेयं, प्राणानुवादं, क्रियाविशालं, लोकसंज्ञं, पूर्वं चेति चतुर्दशभेदम्। जलगतस्थलगताकाशगतहरमेखलादिमायास्वरूपशाकिन्यादिरूपपरावर्त्तनभेदेन चूलिका पञ्चविधा चेति संक्षेपेण द्वादशाङ्गव्याख्यानम्। अङ्गबाह्यं पुनः सामायिकं, चतुर्विंशतिस्तवं, वन्दना, प्रतिक्रमणं, वैनयिकं, कृतिकर्म, दशवैकालिकम्, उत्तराध्ययनं, कल्पव्यवहारः, कल्पाकल्पं, महाकल्पं, पुण्डरीकं, महापुण्डरीकं, अशीतिकं चेति चतुर्दशप्रकीर्णकसंज्ञं बोद्धव्यमिति।

अथवा वृषभादिचतुर्विंशतितीर्थङ्करभरतादिद्वादशचक्रवर्त्तिविजयादिनवबलदेवत्रिपृष्ठादिनववासुदेवसुग्रीवादिनवप्रतिवासुदेवसम्बन्धित्रिषष्टिपुरुषपुराणभेदभिन्नः प्रथमानुयोगो भण्यते। उपासकाध्ययनादौ श्रावकधर्मम्, आचाराराधनादौ यतिधर्मं च यत्र मुख्यत्वेन कथयति स चरणानुयोगो भण्यते। त्रिलोकसारे जिनान्तरलोकविभागादिग्रन्थव्याख्यानं करणानुयोगो विज्ञेयः। प्राभृततत्त्वार्थसिद्धान्तादौ यत्र शुद्धाशुद्धजीवादिषड्द्रव्यादीनां मुख्यवृत्त्या व्याख्यानं क्रियते स द्रव्यानुयोगो भण्यते। इत्युक्तलक्षणा-

---

પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વ, વિદ્યાનુવાદપૂર્વ, કલ્યાણપૂર્વ, પ્રાણાનુવાદપૂર્વ, ક્રિયાવિશાલપૂર્વ અને લોકબિન્દુસારપૂર્વ. જળગત ચૂલિકા, સ્થળગત ચૂલિકા, આકાશગત ચૂલિકા, હરમેખલા આદિ માયાસ્વરૂપ ચૂલિકા અને શાકિની આદિ રૂપ પરાવર્તન ચૂલિકા—એ રીતે ચૂલિકા પાંચ પ્રકારની છે. એ રીતે સંક્ષેપમાં બાર અંગનું વ્યાખ્યાન છે અને જે અંગબાહ્ય શ્રુતજ્ઞાન છે તે સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વન્દના, પ્રતિક્રમણ, વૈનયિક, કૃતિકર્મ, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, કલ્પવ્યવહાર, કલ્પાકલ્પ, મહાકલ્પ, પુંડરીક, મહાપુંડરીક અને અશીતિક—એ રીતે ચૌદ પ્રકારના પ્રકીર્ણકરૂપ જાણવું.

અથવા શ્રી ઋષભનાથ આદિ ચોવીસ તીર્થંકર, ભરતાદિ બાર ચક્રવર્તી, વિજય આદિ નવ બળદેવ, ત્રિપૃષ્ઠ આદિ નવ નારાયણ અને સુગ્રીવ આદિ નવ પ્રતિનારાયણ સંબંધી ત્રેસઠ શલાકા પુરુષોના પુરાણભેદે ભેદવાળો પ્રથમાનુયોગ કહેવાય છે. ઉપાસકાધ્યયનાદિમાં શ્રાવકધર્મનું અને આચાર આરાધના આદિમાં યતિધર્મનું જ્યાં મુખ્યપણે કથન કરવામાં આવે છે તે ચરણાનુયોગ કહેવાય છે. ત્રિલોકસારમાં તીર્થંકરોના અંતરકાળ અને લોકવિભાગ આદિનું વ્યાખ્યાન છે—એવા ગ્રંથ કરણાનુયોગના જાણવા. પ્રાભૃત અને તત્ત્વાર્થસિદ્ધાંતાદિમાં જ્યાં મુખ્યપણે શુદ્ધ-અશુદ્ધ જીવાદિ છ દ્રવ્ય વગેરેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે. આ રીતે ઉક્ત લક્ષણવાળા ચાર

नुयोगचतुष्टयरूपेण चतुर्विधं श्रुतज्ञानं ज्ञातव्यम्। अनुयोगोऽधिकारः परिच्छेदः प्रकरणमित्याद्येकोऽर्थः। अथवा षड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थेषु (मध्ये) निश्चयनयेन स्वकीय शुद्धात्मद्रव्यं, स्वशुद्धजीवास्तिकायो निजशुद्धात्मतत्त्वं निजशुद्धात्मपदार्थ उपादेयः। शेषं च हेयमिति संक्षेपेण हेयोपादेय भेदेन द्विधा व्यवहारज्ञानमिति।

इदानीं तेनैव विकल्परूपव्यवहारज्ञानेन साध्यं निश्चयज्ञानं कथ्यते। तथाहि— रागात् परकलत्रादिवाञ्छारूपं, द्वेषात् परवधबन्धच्छेदादिवाञ्छारूपं, च मदीयापध्यानं कोऽपि न जानातीति मत्वा स्वशुद्धात्मभावनासमुत्पन्नसदानन्दैकलक्षणसुखामृतरसनिर्मलजलेन चित्तशुद्धिमकुर्वाणः सन्नयं जीवो बहिरङ्गबकवेषेण यल्लोकरञ्जनां करोति तन्मायाशल्यं भण्यते। निजनिरञ्जननिर्दोषपरमात्मैवोपादेय इति रुचिरूपसम्यक्त्वाद्विलक्षणं मिथ्याशल्यं भण्यते। निर्विकारपरमचैतन्यभावनोत्पन्नपरमाह्लादैकरूपसुखामृतरसास्वादमलभमानोऽयं जीवो दृष्टश्रुतानुभूतभोगेषु यन्नियतं निरन्तरं चित्तं ददाति

અનુયોગરૂપ ચાર પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન જાણવું. અનુયોગ, અધિકાર, પરિચ્છેદ અને [illegible] એ બધાંનો એક જ અર્થ છે. અથવા છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, [illegible] પદાર્થોમાં નિશ્ચયનયથી પોતાનું શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય, સ્વશુદ્ધજીવાસ્તિકાય, નિજ [illegible] અને નિજ શુદ્ધાત્મપદાર્થ ઉપાદેય છે અને બાકીનાં હેય છે. [illegible] ભેદથી વ્યવહારજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

હવે તે જ વિકલ્પરૂપ વ્યવહારજ્ઞાનથી સાધ્ય નિશ્ચયજ્ઞાનનું [illegible] આ પ્રમાણે: રાગથી પરસ્ત્રી આદિની વાંછારૂપ અને દ્વેષથી બીજાનાં [illegible] આદિની વાંછારૂપ મારું દુર્ધ્યાન છે, તેને કોઈ પણ જાણતું નથી [illegible] સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન સદાનંદ [illegible]

[illegible]

[illegible]

तन्निदानशल्यमभिधीयते । इत्युक्तलक्षणशल्यत्रयविभावपरिणामप्रभृतिसमस्तशुभाशुभसङ्कल्पविकल्परहितेन परमस्वास्थ्यसंविचित्तिसमुत्पन्नतात्त्विकपरमानंदैकलक्षणसुखामृततृप्तेन स्वेनात्मना स्वस्य सम्यग्निर्विकल्परूपेण वेदनं परिज्ञानमनुभवनमिति निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानमेव निश्चयज्ञानं भण्यते ।

अत्राह शिष्यः । इत्युक्तप्रकारेण प्राभृतग्रन्थे यन्निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानं भण्यते, तन्न घटते । कस्मादितिचेत् ? तदुच्यते—सत्तावलोकरूपं चक्षुरादिदर्शनं यथा जैनमते निर्विकल्पं कथ्यते, तथा बौद्धमते ज्ञानं निर्विकल्पकं भण्यते, परं किन्तु तन्निर्विकल्पमपि विकल्पजनकं भवति । जैनमते तु विकल्पस्योत्पादकं भवत्येव न, किन्तु स्वरूपेणैव सविकल्पमिति । तथैव स्वपरप्रकाशकं चेति । तत्र परिहारः । कथंचित् सविकल्पकं निर्विकल्पकं च । तथाहि—यथा विषयानन्दरूपं स्वसंवेदनं रागसंवित्तिविकल्परूपेण सविकल्पमपि शेषानीहितसूक्ष्मविकल्पानां सद्भावेऽपि सति तेषां मुख्यत्वं नास्ति तेन कारणेन निर्विकल्पमपि भण्यते । तथा स्वशुद्धात्मसंवित्तिरूपं वीतराग-

---

કહેવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત લક્ષણવાળાં ત્રણ શલ્ય, વિભાવપરિણામ વગેરે સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પરહિત, પરમ સ્વાસ્થ્યના સંવેદનથી ઉત્પન્ન થયેલ તાત્ત્વિક પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતથી તૃપ્ત પોતાના આત્મા વડે પોતાનું સમ્યક્ નિર્વિકલ્પપણે વેદન-પરિજ્ઞાન-અનુભવન એવું જે નિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાન તે જ નિશ્ચયજ્ઞાન કહેવાય છે.

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છેઃ—ઉપરોક્ત પ્રકારે પ્રાભૃત ગ્રંથમાં જે નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘટતું નથી. 'શા માટે ઘટતું નથી?' એમ કહેવામાં આવે તો કારણ કહેવામાં આવે છેઃ—જેમ જૈનમતમાં સત્તાવલોકનરૂપ ચક્ષુ આદિ દર્શન નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે તેમ બૌદ્ધમતમાં જ્ઞાન નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. પરંતુ તે નિર્વિકલ્પ હોવા છતાં (ત્યાં) વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરનાર કહેવાય છે. જૈનમતમાં તો જ્ઞાન વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરનાર જ નથી પણ સ્વરૂપથી જ સવિકલ્પ છે અને તેવી જ રીતે સ્વપરપ્રકાશક છે. શંકાનો પરિહારઃ—જૈનસિદ્ધાંતમાં જ્ઞાનને કથંચિત્ સવિકલ્પ અને કથંચિત્ નિર્વિકલ્પ માનવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—જેમકે વિષયાનંદરૂપ જે સંવેદન છે તે રાગ સંવેદનના વિકલ્પરૂપ હોવાથી સવિકલ્પ છે તોપણ બાકીના અનિચ્છિત સૂક્ષ્મવિકલ્પોનો સદ્‌ભાવ હોવા છતાં તેમનું મુખ્યપણું નથી તે કારણે નિર્વિકલ્પ પણ કહેવાય છે; તેવી જ રીતે સ્વશુદ્ધાત્માના સંવેદનરૂપ વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાન પણ સ્વસંવેદનના એક આકારરૂપ

स्वसंवेदनज्ञानमपि स्वसंवित्त्याकारैकविकल्पेन सविकल्पमपि बहिर्विषयानीहितसूक्ष्मविकल्पानां सद्भावेऽपि सति तेषां मुख्यत्वं नास्ति तेन कारणेन निर्विकल्पमपि भण्यते । यत एवेहापूर्वस्वसंवित्त्याकारान्तर्मुखप्रतिभासेऽपि बहिर्विषयानीहितसूक्ष्मा विकल्पा अपि सन्ति तत एव कारणात् स्वपरप्रकाशकं च सिद्धम् । इदं तु सविकल्पकनिर्विकल्पकस्य तथैव स्वपरप्रकाशकस्य ज्ञानस्य च व्याख्यानं यद्यागमाध्यात्मतर्कशास्त्रानुसारेण विशेषेण व्याख्यायते तदा महान् विस्तारो भवति । स चाध्यात्मशास्त्रत्वान्न कृत इति ।

एवं रत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गावयविनो द्वितीयावयवभूतस्य ज्ञानस्य व्याख्यानेन गाथा गता ॥ ४२ ॥

अथ निर्विकल्पसत्ताग्राहकं दर्शनं कथयति:—

जं सामण्णं गहणं भावाणं णेव कट्टुमायारं ।
अविसेसिदूण अट्ठे दंसणमिदि भण्णए समए ॥ ४३ ॥

વિકલ્પમય હોવાથી સવિકલ્પ છે તોપણ બાહ્ય-વિષયોના અનીહિત સૂક્ષ્મ [illegible] સદ્‌ભાવ હોવા છતાં તેમનું મુખ્યપણું ન હોવાથી નિર્વિકલ્પ પણ [illegible] અહીં અપૂર્વ સ્વસંવેદનના આકારરૂપ અંતર્મુખ પ્રતિભાસ હોવા છતાં પણ [illegible] વિષય સૂક્ષ્મ વિકલ્પો પણ છે [illegible] જ્ઞાન સ્વપરપ્રકાશક [illegible] તે આ સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ અને સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન [illegible] અને તર્કશાસ્ત્રને અનુસરીને વિશેષરૂપે કરવામાં આવે તો [illegible] આ (દ્રવ્યસંગ્રહ) અધ્યાત્મશાસ્ત્ર હોવાથી તે વિસ્તાર કર્યો નથી.

આ રીતે રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગ [illegible] વ્યાખ્યાન દ્વારા ગાથા સમાપ્ત થઈ. ૪૨.

હવે નિર્વિકલ્પ [illegible] કહે છે:

[illegible]

नैयायिकमतवच्चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिस्वकीयस्वकीयविषयपार्श्वे गमनं इति सन्निकर्षो वक्तव्यः। स एव सम्बन्धो लक्षणं यस्य तल्लक्षणं यन्निर्विकल्पं सत्तावलोकनदर्शनं तत्पूर्वं शुक्लमिदमित्याद्यवग्रहादिविकल्परूपमिन्द्रियानिन्द्रियजनितं मतिज्ञानं भवति। इत्युक्तलक्षणमतिज्ञानपूर्वकं तु धूमादग्निविज्ञानवदर्थादर्थान्तरग्रहणरूपं लिङ्गजं, तथैव घटादिशब्दश्रवणरूपं शब्दजं चेति द्विविधं श्रुतज्ञानं भवति। अथावधिज्ञानं पुनरवधिदर्शनपूर्वकमिति। ईहामतिज्ञानपूर्वकं तु मनःपर्ययज्ञानं भवति।

अत्र श्रुतज्ञानमनःपर्ययज्ञानजनकं यदवग्रहेहादिरूपं मतिज्ञानं भणितम्, तदपि दर्शनपूर्वकत्वादुपचारेण दर्शनं भण्यते, यतस्तेन कारणेन श्रुतज्ञानमनःपर्ययज्ञानद्वयमपि दर्शनपूर्वकं ज्ञातव्यमिति। एवं छद्मस्थानां सावरणक्षायोपशमिकज्ञानसहितत्वात् दर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवति। केवलिनां तु भगवतां निर्विकारस्वसंवेदनसमुत्पन्ननिरावरणक्षायिकज्ञानसहितत्वान्निर्मेघादित्ये युगपदातपप्रकाशवद्दर्शनं ज्ञानं च युगपदेवेति विज्ञेयम्। छद्मस्था इति कोऽर्थः? छद्मशब्देन ज्ञानदर्शनावरणद्वयं भण्यते, तत्र तिष्ठन्तीति

સન્નિકર્ષ કહેવાય છે. પરંતુ નૈયાયિકમતની જેમ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનું જે રૂપાદિ પોતપોતાના વિષયોની પાસે જવું તેને સન્નિકર્ષ ન કહેવો. આવો સંબંધ જેનું લક્ષણ છે એવા લક્ષણવાળું નિર્વિકલ્પ સત્તાવલોકનરૂપ દર્શન છે; તે દર્શનપૂર્વક 'આ સફેદ છે' ઇત્યાદિ અવગ્રહાદિ વિકલ્પરૂપ, ઇન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન થતું તે મતિજ્ઞાન છે. ઉક્ત લક્ષણવાળા મતિજ્ઞાનપૂર્વક, ધૂમાડાથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે તેમ, એક પદાર્થ ઉપરથી બીજા પદાર્થના ગ્રહણરૂપ 'લિંગજ' (ચિહ્નથી ઉત્પન્ન થતું) અને ઘટાદિ શબ્દોના શ્રવણરૂપ 'શબ્દજ' (શબ્દથી ઉત્પન્ન થતું)-એમ બે પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન છે. અવધિજ્ઞાન, અવધિદર્શનપૂર્વક હોય છે. ઇહા (નામના) મતિજ્ઞાનપૂર્વક મનઃપર્યયજ્ઞાન હોય છે.

અહીં શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારું, અવગ્રહ-ઈહા આદિરૂપ જે મતિજ્ઞાન કહ્યું તે મતિજ્ઞાન પણ દર્શનપૂર્વક થતું હોવાથી ઉપચારથી દર્શન કહેવાય છે, તે કારણે શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાન—એ બન્ને પણ દર્શનપૂર્વક જાણવાં. આ રીતે છદ્મસ્થોને આવરણવાળું ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન હોવાથી દર્શનપૂર્વકજ્ઞાન થાય છે. કેવળીભગવાનને નિર્વિકાર સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન નિરાવરણ ક્ષાયિકજ્ઞાન હોવાથી, મેઘરહિત સૂર્યના યુગપદ્ આતપ અને પ્રકાશની જેમ, દર્શન અને જ્ઞાન (બન્ને) યુગપદ્ જ હોય છે એમ જાણવું.

પ્રશ્નઃ—છદ્મસ્થ શબ્દનો અર્થ શું છે? ઉત્તરઃ—'છદ્મ' શબ્દથી જ્ઞાનાવરણ અને

छद्मस्थाः। एवं तर्काभिप्रायेण सत्तावलोकनदर्शनं व्याख्यातम्।

अत ऊर्ध्वं सिद्धान्ताभिप्रायेण कथ्यते। तथाहि—उत्तरज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं यत् प्रयत्नं तद्रूपं यत् स्वस्यात्मनः परिच्छेदनमवलोकनं तद्दर्शनं भण्यते। तदनन्तरं यद्बहिर्विषये विकल्परूपेण पदार्थग्रहणं तद्ज्ञानमिति वार्तिकम्। यथा कोऽपि पुरुषो घटविषयविकल्पं कुर्वन्नास्ते, पश्चात् पटपरिज्ञानार्थं चित्ते जाते सति घटविकल्पाद्व्यावर्त्य यत् स्वरूपे प्रयत्नमवलोकनं परिच्छेदनं करोति तद्दर्शनमिति। तदनन्तरं पटोऽयमिति निश्चयं यद्बहिर्विषयरूपेण पदार्थग्रहणविकल्पं करोति तद् ज्ञानं भण्यते।

अत्राह शिष्यः—यद्यात्मग्राहकं दर्शनं, परग्राहकं ज्ञानं भण्यते, तर्हि यथा नैयायिकमते ज्ञानमात्मानं न जानाति; तथा जैनमतेऽपि ज्ञानमात्मानं न जानातीति दूषणं प्राप्नोति। अत्र परिहारः। नैयायिकमते ज्ञानं पृथग्दर्शनं पृथगिति गुणद्वयं नास्ति; तेन कारणेन तेषामात्मपरिज्ञानाभावदूषणं प्राप्नोति। जैनमते पुनर्ज्ञानगुणेन परद्रव्यं जानाति दर्शनगुणेनात्मानं च जानातीत्यात्मपरिज्ञानाभावदूषणं न प्राप्नोति।

कस्मादिति चेत् ? यथैकोऽप्यग्निर्दहतीति दाहकः, पचतीति पाचकः, विषयभेदेन द्विधा भिद्यते। तथैवाभेदनयेनैकमपि चैतन्यं भेदनयविवक्षायां यदात्मग्राहकत्वेन प्रवृत्तं तदा तस्य दर्शनमिति संज्ञा, पश्चात् यच्च परद्रव्यग्राहकत्वेन प्रवृत्तं तस्य ज्ञानसंज्ञेति विषयभेदेन द्विधा भिद्यते। किं च, यदि सामान्यग्राहकं दर्शनं विशेषग्राहकं ज्ञानं भण्यते, तदा ज्ञानस्य प्रमाणत्वं न प्राप्नोति। कस्मादिति चेत्? वस्तुग्राहकं प्रमाणं; वस्तु च सामान्यविशेषात्मकं; ज्ञानेन पुनर्वस्त्वेकदेशो विशेष एव गृहीतो; न च वस्तु। सिद्धान्तेन पुनर्निश्चयेन गुणगुणिनोरभिन्नत्वात् संशयविमोहविभ्रमरहितवस्तुज्ञानस्वरूपात्मैव प्रमाणम्। स च प्रदीपवत् स्वपरगतं सामान्यं विशेषं च जानाति। तेन कारणेनाभेदेन तस्यैव प्रमाणत्वमिति।

अथ मतं—यदि दर्शनं बहिर्विषये न प्रवर्त्तते तदान्धवत् सर्वजनानामन्धत्वं प्राप्नोतीति ? नैवं वक्तव्यम्। बहिर्विषये दर्शनाभावेऽपि ज्ञानेन विशेषेण सर्वं परिच्छिनत्तीति। अयं तु विशेषः—दर्शनेनात्मनि गृहीते सत्यात्माविनाभूतं ज्ञानमपि

જેમ એક જ અગ્નિ બાળે છે માટે તે દાહક છે અને પકાવે છે માટે તે પાચક છે; વિષયના ભેદથી અગ્નિ (દાહક અને પાચક) એમ બે પ્રકારના ભેદરૂપ થાય છે; તેવી જ રીતે અભેદનયથી ચૈતન્ય એક જ હોવા છતાં ભેદનયની વિવક્ષામાં જ્યારે આત્માનું ગ્રહણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને 'દર્શન' એવું નામ મળે છે અને પછી જ્યારે પરપદાર્થનું ગ્રહણ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને 'જ્ઞાન' સંજ્ઞા મળે છે—એ રીતે વિષયના ભેદથી ચૈતન્યના બે ભેદ થાય છે. વિશેષ એ છે કે જો દર્શનને સામાન્યનું ગ્રાહક અને જ્ઞાનને વિશેષનું ગ્રાહક કહેવામાં આવે તો જ્ઞાનને પ્રમાણપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રશ્નઃ—કઈ રીતે? ઉત્તરઃ—વસ્તુને ગ્રહણ કરે તે પ્રમાણ છે. વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. જ્ઞાને વસ્તુના એકદેશનું-વિશેષનું જ ગ્રહણ કર્યું, વસ્તુનું ગ્રહણ ન કર્યું. સિદ્ધાંતથી તો નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ગુણ અને ગુણી અભિન્ન છે તેથી સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ વિના વસ્તુનું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ પ્રમાણ છે; તે દીપકની જેમ સ્વ અને પરના સામાન્ય અને વિશેષને જાણે છે તે કારણે અભેદપણે તેને જ (તે આત્માને જ) પ્રમાણપણું છે.

શંકાઃ—જો દર્શન બાહ્યવિષયનું ગ્રહણ ન કરે તો આંધળાની જેમ બધા મનુષ્યોને અંધપણાનો પ્રસંગ આવે. ઉત્તરઃ—એમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે બાહ્ય વિષયમાં દર્શનનો અભાવ હોવા છતાં (અર્થાત્ તેમાં દર્શન નહિ પ્રવર્તતું હોવા છતાં) આત્મા જ્ઞાન વડે વિશેષરૂપ બધા પદાર્થોને જાણે છે. વળી આ વિશેષ છે:—જ્યારે દર્શન વડે

गृहीतं भवति; ज्ञाने च गृहीते सति ज्ञानविषयभूतं बहिर्वस्त्वपि गृहीतं भवति इति। अथोक्तं भवता यद्यात्मग्राहकं दर्शनं भण्यते, तर्हि "जं सामण्णं गहणं भावाणं तद्दर्शनम्" इति गाथार्थः कथं घटते? तत्रोत्तरं—सामान्यग्रहणमात्मग्रहणं तद्दर्शनम्। कस्मादिति चेत्? आत्मा वस्तुपरिच्छित्तिं कुर्वन्निदं जानामीदं न जानामीति विशेषपक्षपातं न करोति; किन्तु सामान्येन वस्तु परिच्छिनत्ति तेन कारणेन सामान्यशब्देनात्मा भण्यत इति गाथार्थः।

किं बहुना, यदि कोऽपि तर्कार्थं सिद्धान्तार्थं च ज्ञात्वैकान्तदुराग्रहत्यागेन नयविभागेन मध्यस्थवृत्त्या व्याख्यानं करोति, तदा द्वयमपि घटत इति। कथमिति चेत्? तर्के मुख्यवृत्त्या परसमयव्याख्यानं, तत्र यदा कोऽपि परसमयी पृच्छति—जैनागमे दर्शनं ज्ञानं चेति गुणद्वयं जीवस्य कथ्यते, तत्कथं घटत इति? तदा तेषामात्मग्राहकं दर्शनमिति कथिते सति ते न जानन्ति। पश्चादाचार्यैस्तेषां

આત્માનું ગ્રહણ થાય છે ત્યારે આત્માની સાથે અવિનાભૂત જ્ઞાનનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે, અને જ્ઞાનનું ગ્રહણ થતાં જ્ઞાનના વિષયભૂત બાહ્ય વસ્તુનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન:—જો આત્માને ગ્રહણ કરે છે તેને આપ જો દર્શન કહો છો, તો 'જે પદાર્થોનું સામાન્ય ગ્રહણ તે દર્શન છે.' એ ગાથાનો અર્થ આપના કથનથી કેવી રીતે ઘટી શકે?

प्रतीत्यर्थं स्थूलव्याख्यानेन बहिर्विषये 'यत् सामान्यपरिच्छेदनं तस्य सत्तावलोकनदर्शनसंज्ञा स्थापिता, यच्च शुक्लमिदमित्यादिविशेषपरिच्छेदनं तस्य ज्ञानसंज्ञा स्थापितेति दोषो नास्ति। सिद्धान्ते पुनः स्वसमयव्याख्यानं मुख्यवृत्त्या। तत्र सूक्ष्मव्याख्याने क्रियमाणे सत्याचार्यैरात्मग्राहकं दर्शनं व्याख्यातमित्यत्रापि दोषो नास्ति।

अत्राह शिष्यः—सत्तावलोकनदर्शनस्य ज्ञानेन सह भेदो ज्ञातस्तावदिदानीं यत्तत्त्वार्थश्रद्धानरूपं सम्यग्दर्शनं वस्तुविचाररूपं सम्यग्ज्ञानं तयोर्विशेषो न ज्ञायते। कस्मादिति चेत्? सम्यग्दर्शने पदार्थनिश्चयोऽस्ति, तथैव सम्यग्ज्ञाने च, को विशेष इति? अत्र परिहारः—अर्थग्रहणपरिच्छित्तिरूपः क्षयोपशमविशेषो ज्ञानं भण्यते, तत्रैव भेदनयेन वीतरागसर्वज्ञप्रणीतशुद्धात्मादितत्त्वेष्विदमेवेत्थमेवेति निश्चयसम्यक्त्वमिति। अविकल्परूपेणाभेदनयेन पुनर्यदेव सम्यग्ज्ञानं तदेव सम्यक्त्वमिति। कस्मादिति चेत्? अतत्त्वे तत्त्वबुद्धिरदेवे देवबुद्धिरधर्मे धर्मबुद्धिरित्यादिविपरीताभिनिवेशरहितस्य ज्ञानस्यैव सम्यग्विशेषणवाच्योऽवस्थाविशेषः सम्यक्त्वं भण्यते यतः कारणात्।

કરાવવા માટે સ્થૂળ વ્યાખ્યાનથી બાહ્ય વિષયમાં જે સામાન્યનું ગ્રહણ છે તેનું નામ સત્તાવલોકનરૂપ દર્શન સ્થાપિત કર્યું. અને જે 'આ સફેદ છે' ઇત્યાદિ વિશેષ પરિચ્છેદન થયું તેને જ્ઞાન સંજ્ઞા આપી. એ રીતે દોષ નથી. સિદ્ધાંતમાં મુખ્યપણે સ્વસમયનું વ્યાખ્યાન હોય છે; ત્યાં સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યોએ 'જે આત્માને ગ્રહણ કરે છે તે દર્શન છે' એમ વ્યાખ્યાન કર્યું. એ પ્રમાણે એમાં પણ દોષ નથી.

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે:—સત્તાવલોકનરૂપ દર્શનનો જ્ઞાનની સાથે ભેદ જાણ્યો પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન અને વસ્તુવિચારરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન—એ બે વચ્ચે ભેદ જણાતો નથી. જો કહો કે 'કેમ નથી જણાતો?' તો કહીએ છીએ કે સમ્યગ્દર્શનમાં પદાર્થનો નિશ્ચય છે, તેવી જ રીતે સમ્યગ્જ્ઞાનમાં પણ છે; તો તેમનામાં શો તફાવત છે? સમાધાન:—પદાર્થના ગ્રહણમાં જાણવારૂપ ક્ષયોપશમવિશેષ 'જ્ઞાન' કહેવાય છે અને તે જ્ઞાનમાં જ ભેદનયથી, વીતરાગ સર્વજ્ઞે કહેલા શુદ્ધાત્મા આદિ તત્ત્વોમાં 'આ જ છે, આમ જ છે' એવો નિશ્ચય તે સમ્યક્ત્વ છે. નિર્વિકલ્પ અભેદનયથી તો જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે જ સમ્યગ્દર્શન છે,

यदि भेदो नास्ति तर्हि कथमावरणद्वयमिति चेत्? तत्रोत्तरम्—येन कर्मणा[illegible]परिच्छित्तिरूपः क्षयोपशमः प्रच्छाद्यते तस्य ज्ञानावरणसंज्ञा, तस्यैव क्षयोपशमविशेषस्य यत् फलं पूर्वोक्तलक्षणं विपरीताभिनिवेशरहितत्वं तस्य [illegible] इति भेदनयेनावरणभेदः। निश्चयनयेन पुनरभेदविवक्षायां [illegible] विज्ञातव्यम्। एवं दर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवतीति व्याख्यानरूपेण गाथा गता ॥४४॥

अथ सम्यग्दर्शनज्ञानपूर्वकं [illegible] -पयोगलक्षणं [illegible] प्रतिपादयन्ति—

असुहादो विणिवित्ती सुहे पवित्ती य जाण चारित्तं।
वदसमिदिगुत्तिरूवं ववहारणयादु जिणभणियं ॥४५॥

(સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનમાં) ભેદ નથી તો બે આવરણ [illegible] મિથ્યાત્વ—એ કર્મ કેમ કહ્યાં છે? સમાધાન:— [illegible] 'જ્ઞાનાવરણ' [illegible] પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા વિપરીત અભિનિવેશને [illegible] એ રીતે ભેદનયથી આવરણમાં ભેદ છે. નિશ્ચયનયથી [illegible] અપેક્ષાએ તે બે આવરણનો [illegible]

આ રીતે દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન થાય છે [illegible]

હવે, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક [illegible]

अशुभात् विनिवृत्तिः शुभे प्रवृत्तिः च जानीहि चारित्रम् ।
व्रतसमितिगुप्तिरूपं व्यवहारनयात् तु जिनभणितम् ॥ ४५ ॥

व्याख्या—इत ऊर्ध्वं सरागचारित्रस्यैकदेशावयवभूतं देशचारित्रं तावत्कथ्यते। तद्यथा—मिथ्यात्वादिसप्तप्रकृतीनामुपशमक्षयोपशमक्षये सति, अध्यात्मभाषया निजशुद्धात्माभिमुखपरिणामे वा सति शुद्धात्मभावनोत्पन्ननिर्विकारवास्तवसुखामृतमुपादेयं कृत्वा संसारशरीरभोगेषु योऽसौ हेयबुद्धिः सम्यग्दर्शनशुद्धः स चतुर्थगुणस्थानवर्ती व्रतरहितो दार्शनिको भण्यते। यश्चाप्रत्याख्यानावरणसंज्ञद्वितीयकषायक्षयोपशमे जाते सति पृथिव्यादिपञ्चस्थावरवधे प्रवृत्तोऽपि यथाशक्त्या त्रसवधे निवृत्तः स पञ्चमगुणस्थानवर्ती श्रावको भण्यते।

——तस्यैकादशभेदाः कथ्यन्ते। तथाहि—सम्यक्त्वपूर्वकत्वेन मद्यमांसमधुत्यागोदुम्बरपञ्चकपरिहाररूपाष्टमूलगुणसहितः सन् संग्रामादिप्रवृत्तोऽपि पापर्द्ध्यादिभिर्निष्प्रयोजनजीवघातादौ निवृत्तः प्रथमो दार्शनिकश्रावको भण्यते। स एव सर्वथा त्रसवधे

ગાથા ૪૫

ગાથાર્થ :—અશુભકાર્યની નિવૃત્તિ અને શુભકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ-તેને (વ્યવહાર) ચારિત્ર જાણો. વ્રત-સમિતિ-ગુપ્તિરૂપ એવું તે (ચારિત્ર) વ્યવહારનયથી જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે.

ટીકા :—આ જ સરાગચારિત્રના એકદેશ અવયવરૂપ દેશચારિત્રનું પ્રથમ કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે— મિથ્યાત્વાદિ સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થતાં અથવા અધ્યાત્મભાષાએ કહીએ તો નિજશુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામ થતાં શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન, નિર્વિકાર, વાસ્તવિક સુખામૃતને ઉપાદેય કરીને, સંસાર-શરીર અને ભોગોમાં જે હેયબુદ્ધિવાળો, સમ્યગ્દર્શનથી શુદ્ધ છે, તે ચતુર્થ ગુણસ્થાનવાળો, વ્રતરહિત દાર્શનિક કહેવાય છે. જે, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના બીજા કષાયનો ક્ષયોપશમ થતાં પૃથ્વી આદિ (-પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિરૂપ) પાંચ સ્થાવરોના વધમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ યથાશક્તિ ત્રસના વધથી નિવૃત્ત હોય છે તે પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક કહેવાય છે.

તે શ્રાવકના અગિયાર ભેદ કહેવામાં આવે છે:—સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક મદ્ય, માંસ, મધ અને પાંચ ઉદુમ્બર ફળોના ત્યાગરૂપ આઠ મૂળગુણોનું પાલન કરતો જે જીવ, યુદ્ધાદિમાં પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ પાપની વૃદ્ધિ કરનાર શિકાર આદિ સમાન પ્રયોજન વિનાના જીવઘાતથી નિવૃત્ત થયેલ છે તે પ્રથમ દાર્શનિક શ્રાવક કહેવાય છે. તે જ દાર્શનિક

निवृत्तः सन् पञ्चाणुव्रतत्रयगुणव्रतशिक्षाव्रतचतुष्टयसहितो द्वितीयप्रतिमाधारी भवति । स एव त्रिकालसामायिकं प्रवृत्तः तृतीयः, प्रोषधोपवासे प्रवृत्तश्चतुर्थः, सचित्तपरित्यागेन पञ्चमः, दिवा ब्रह्मचर्येण षष्ठः, सर्वथा ब्रह्मचर्येण सप्तमः, आरम्भादिसमस्तव्यापार-निवृत्तोऽष्टमः, वस्त्रप्रावरणं विहायान्यसर्वपरिग्रहनिवृत्तो नवमः, गृहव्यापारादिसर्वसावद्यानु-मतनिवृत्तो दशमः, उद्दिष्टाहारनिवृत्त एकादशम इति । एतेष्वेकादशश्रावकेषु मध्ये प्रथमषट्कं तारतम्येन जघन्यम्, ततश्च त्रयं मध्यमम्, ततो द्वयमुत्तममिति संक्षेपेण दार्शनिकश्रावकाद्येकादशभेदाः ज्ञातव्याः ।

अथैकदेशचारित्रव्याख्यानानन्तरं सकलचारित्रमुपदिशति । "असुहादो विणि-वित्ती सुहे पवित्ती य जाण चारित्तं" अशुभान्निवृत्तिः शुभे [illegible]

શ્રાવક જ્યારે ત્રસ જીવોની હિંસાથી સર્વથા નિવૃત્ત થઈને [illegible]
અને ચાર શિક્ષાવ્રત સહિત થાય છે ત્યારે 'વ્રતી' નામની બીજી [illegible]
જ્યારે ત્રણેકાળે સામાયિક કરે છે ત્યારે ત્રીજી પ્રતિમાધારી, [illegible]
ચોથી પ્રતિમાધારી, સચિત્તના ત્યાગથી પાંચમી પ્રતિમાધારી, [illegible]
કરવાથી છઠ્ઠી પ્રતિમાધારી, સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાળવા [illegible]
આરંભ વગેરે સંપૂર્ણ વ્યાપારના ત્યાગથી આઠમી [illegible]
વસ્ત્ર સિવાય અન્ય સર્વ પરિગ્રહના ત્યાગથી નવમી [illegible]
સંબંધી સમસ્ત પાપમય કાર્યોમાં સંમતિ (સલાહ [illegible]
પ્રતિમાધારી અને ઉદ્દિષ્ટ આહારના ત્યાગથી અગિયારમી [illegible]
છે. આ અગિયાર પ્રકારના શ્રાવકોમાં પહેલા છ [illegible]
છે, પછીના ત્રણ પ્રતિમાવાળા મધ્યમ [illegible]
[illegible]

जानीहि चारित्रम् । तच्च कथम्भूतं ? "वदसमिदिगुत्तिरूवं ववहारणयादु जिणभणियं" व्रतसमितिगुप्तिरूपं व्यवहारनयाज्जिनैरुक्तमिति । तथाहि प्रत्याख्यानावरणसंज्ञतृतीयकषायक्षयोपशमे सति "विसयकसाओगाढो दुस्सुदिदुच्चित्तदुट्ठगोट्ठिजुदो । उग्गो उम्मग्गपरो उवओगो जस्स सो असुहो ॥ १ ॥" इति गाथाकथितलक्षणादशुभोपयोगान्निवृत्तिस्तद्विलक्षणे शुभोपयोगे प्रवृत्तिश्च हे शिष्य ! चारित्रं जानीहि । तच्चाचाराराधनादिचरणशास्त्रोक्तप्रकारेण पञ्चमहाव्रतपञ्चसमितित्रिगुप्तिरूपमप्यपहृतसंयमाख्यं शुभोपयोगलक्षणं सरागचारित्राभिधानं भवति । तत्र योऽसौ बहिर्विषये पञ्चेन्द्रियविषयादिपरित्यागः स उपचरितासद्भूतव्यवहारेण यश्चाभ्यन्तरे रागादिपरिहारः स पुनरशुद्धनिश्चयेनेति नयविभागो ज्ञातव्यः । एवं निश्चयचारित्रसाधकं व्यवहारचारित्रं व्याख्यातमिति ॥ ४५ ॥

रूवं ववहारणयादु जिणभणियं" વ્રત, સમિતિ અને ગુપ્તિરૂપ છે અને વ્યવહારનયથી શ્રી જિનેંદ્ર ભગવંતોએ કહેલું છે. તે આ પ્રમાણે છે-પ્રત્યાખ્યાનાવરણ[1] નામના ત્રીજા કષાયનો ક્ષયોપશમ થતાં, "विषयकषाओगाढो दुस्सुदिदुच्चित्त दुट्ठगोट्ठिजुदो। उग्गो उम्मग्गपरो उवओगो जस्स सो असुहो॥" [અર્થ:—જેનો ઉપયોગ વિષય-કષાયોમાં ગ્રસ્ત છે, દુઃશ્રુતિ (વિકથા), દુષ્ટ ચિત્ત અને દુષ્ટ ગોષ્ઠી (ખરાબ સોબત) સહિત છે, જે ઉગ્ર છે અને ઉન્માર્ગમાં તત્પર છે, તેને તે અશુભ ઉપયોગ[2] છે.]"—આ ગાથામાં કહેલ લક્ષણોવાળા અશુભોપયોગથી નિવૃત્તિ અને તેનાથી વિપરીત શુભોપયોગમાં પ્રવૃત્તિ, તેને હે શિષ્ય ! તું ચારિત્ર જાણ. આચાર-આરાધના આદિ ચરણાનુયોગનાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે તે ચારિત્ર પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ છે, તોપણ અપહૃતસંયમ નામનું શુભોપયોગલક્ષણવાળું સરાગચારિત્ર છે. ત્યાં, જે બાહ્યમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય આદિનો ત્યાગ છે તે ઉપચરિત-અસદ્‌ભૂતવ્યવહારનયથી ચારિત્ર છે અને અંતરંગમાં જે રાગાદિનો ત્યાગ છે તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ચારિત્ર છે;—એ રીતે નયવિભાગ જાણવો. એ પ્રમાણે નિશ્ચયચારિત્રના સાધક વ્યવહારચારિત્રનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ૪૫.

---

૧. છઠ્ઠે ગુણસ્થાને અંતરંગમાં મિથ્યાત્વનો ત્યાગ તથા પ્રથમના ત્રણ કષાયનો અભાવ હોય છે.

૨. શ્રી પ્રવચનસાર ગા. ૧૫૮.

अथ तेनैव व्यवहारचारित्रेण साध्यं निश्चयचारित्रं निरूपयति—

बहिरब्भंतरकिरियारोहो भवकारणप्पणासट्ठं ।
णाणिस्स जं जिणुत्तं तं परमं सम्मचारित्तं ॥ ४६ ॥

बहिरभ्यन्तरक्रियारोधः भवकारणप्रणाशार्थम् ।
ज्ञानिनः यत् जिनोक्तं तत् परमं सम्यक्चारित्रम् ॥ ४६ ॥

व्याख्या — "तं" तत् "परमं" [illegible]- शुद्धोपयोगाविनाभूतं परमं "सम्मचारित्तं" [illegible] "बहिरब्भंतरकिरियारोहो" निष्क्रिय[illegible] प्रतिपक्षभूतस्य बहिर्विषये शुभाशुभ[illegible] शुभाशुभविकल्परूपस्य च क्रियाव्यापारस्य [illegible] "भवकारणप्पणासट्ठं" पञ्चप्रकारभवातीत[illegible]

[illegible] व्यवहारचारित्रनी [illegible]

[illegible]

दृष्टीनां तिर्यग्गतिकारणं भवति तथापि बद्धायुष्कं विहाय सम्यग्दृष्टीनां न भवति। कस्मादिति चेत् ? स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति विशिष्टभावनाबलेन तत्कारणभूतसंक्लेशाभावादिति।

अथ रौद्रध्यानं कथ्यते— हिंसानन्दमृषानन्दस्तेयानन्दविषयसंरक्षणानन्दप्रभवं रौद्रं चतुर्विधम्। तारतम्येन मिथ्यादृष्ट्यादिपञ्चमगुणस्थानवर्तिजीवसम्भवम्। तच्च मिथ्यादृष्टीनां नरकगतिकारणमपि बद्धायुष्कं विहाय सम्यग्दृष्टीनां तत्कारणं न भवति। तदपि कस्मादिति चेत् ? निजशुद्धात्मतत्त्वमेवोपादेयमिति विशिष्टभेदज्ञानबलेन तत्कारणभूततीव्रसंक्लेशाभावादिति।

अतः परम् आर्त्तरौद्रपरित्यागलक्षणमाज्ञापायविपाकसंस्थानविचयसंज्ञचतुर्भेदभिन्नं, तारतम्यवृद्धिक्रमेणासंयतसम्यग्दृष्टि देशविरतप्रमत्तसंयताप्रमत्ताभिधान चतुर्गुणस्थानवर्त्तिजीवसम्भवं, मुख्यवृत्त्या पुण्यबन्धकारणमपि परम्परया मुक्तिकारणं चेति धर्मध्यानं

છે તોપણ જે જીવને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તિર્યંચનું આયુષ્ય બંધાઈ ગયું હોય તે સિવાયના અન્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિને તે આર્ત્તધ્યાન તિર્યંચગતિનું કારણ થતું નથી. પ્રશ્નઃ— કેમ કારણ થતું નથી? ઉત્તરઃ— 'સ્વ શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે' એવી વિશિષ્ટ ભાવનાના બળથી તિર્યંચ ગતિના કારણભૂત સંકલેશ ભાવનો તેમને અભાવ છે તેથી.

હવે, રૌદ્રધ્યાનનું કથન કરે છેઃ હિંસામાં આનંદ, જૂઠું બોલવામાં આનંદ, ચોરીમાં આનંદ અને વિષયોનું સંરક્ષણ કરવામાં આનંદથી ઉત્પન્ન થતું ચાર પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન છે. તે રૌદ્રધ્યાન તારતમ્યતાથી મિથ્યાદૃષ્ટિથી માંડીને પાંચમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવોને સંભવે છે. તે રૌદ્રધ્યાન મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને નરકગતિનું કારણ છે તોપણ જે જીવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં નરકનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે સિવાયના અન્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને તે નરકગતિનું કારણ થતું નથી. પ્રશ્નઃ—કેમ કારણ થતું નથી? ઉત્તરઃ—'નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ જ ઉપાદેય છે' એવા વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનના બળથી નરકગતિના કારણભૂત તીવ્ર સંક્લેશભાવનો તેમને અભાવ છે તેથી.

હવે, આગળ આર્ત્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનના પરિત્યાગરૂપ આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય નામના ચાર ભેદવાળું, તારતમ્યવૃદ્ધિક્રમે અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરત, પ્રમત્તસંયત અને અપ્રમત્તસંયત—એ ચાર ગુણસ્થાનવાળા જીવોને સંભવતું, મુખ્યપણે પુણ્યબંધનું કારણ હોવા છતાં પણ પરંપરાએ મોક્ષના કારણભૂત એવું ધર્મધ્યાન હવે કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે :—પોતે મંદબુદ્ધિ હોય અને વિશિષ્ટ

भण्यते । तथाहि—स्वयं मन्दबुद्धित्वेऽपि विशिष्टोपाध्यायाभावेऽपि शुद्धजीवादिपदार्थानां सूक्ष्मत्वेऽपि सति "सूक्ष्मं जिनोदितं वाक्यं हेतुभिर्यन्न हन्यते । आज्ञासिद्धं तु तद्ग्राह्यं नान्यथावादिनो जिनाः । १ ॥" इति श्लोककथितक्रमेण पदार्थनिश्चयकरणमाज्ञाविचयध्यानं भण्यते । तथैव भेदाभेदरत्नत्रयभावनाबलेनास्माकं परेषां वा कदा कर्मणामपायो विनाशो भविष्यतीति चिन्तनमपायविचयं ज्ञातव्यम् । शुद्धनिश्चयेन शुभाशुभकर्मविपाकरहितोऽप्ययं जीवः पश्चादनादिकर्मबन्धवशेन पापस्योदयेन नारकादिदुःखविपाकफलमनुभवति, पुण्योदयेन देवादिसुखविपाकमनुभवतीति विचारणं विपाकविचयं विज्ञेयम् । पूर्वोक्तलोकानुप्रेक्षाचिन्तनं संस्थानविचयम् । इति चतुर्विधं धर्मध्यानं भवति ।

अथ पृथक्त्ववितर्कवीचारं एकत्ववितर्कावीचारं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिसंज्ञं व्युपरतक्रियानिवृत्तिसंज्ञं चेति भेदेन चतुर्विधं शुक्लध्यानं कथयति । [illegible]

पञ्चत्रिंशत् षोडश षट् पञ्च चत्वारि द्विकं एकं च जपत ध्यायत ।
परमेष्ठिवाचकानां अन्यत् च गुरूपदेशेन ॥ ४९ ॥

व्याख्या—"पणतीस" 'णमो अरिहंताणं, णमो सिद्धाणं, णमो आइरियाणं, णमो उवज्झायाणं, णमो लोए सव्वसाहूणं' एतानि पञ्चत्रिंशदक्षराणि सर्वपदानि भण्यन्ते । "सोल" 'अरिहंत-सिद्ध-आइरिय-उवज्झाय-साहू' एतानि षोडशाक्षराणि नामपदानि भण्यन्ते । "छ" 'अरिहन्तसिद्ध' एतानि षडक्षराणि अर्हत्सिद्धयोर्नामपदे द्वे भण्येते । "पण" 'अ सि आ उ सा' एतानि पञ्चाक्षराणि आदिपदानि भण्यन्ते । "चउ" 'अरिहंत' इदमक्षरचतुष्टयमर्हतो नामपदम् । "दुगं" 'सिद्ध' इत्यक्षरद्वयं सिद्धस्य नामपदम् । "एगं च" 'अ' इत्येकाक्षरमर्हत आदिपदम् । अथवा 'ओं' एकाक्षरं पञ्चपरमेष्ठिनामादिपदम् । तत्कथमिति चेत् ? "अरिहंता असरीरा आइरिया तह उवज्झाया । मुणिणो पढमक्खरणिप्पण्णो ओंकारो पंच

ગાથા ૪૯

ગાથાર્થ:—પંચ પરમેષ્ઠીના વાચક પાંત્રીસ, સોળ, છ, પાંચ, ચાર, બે અને એક અક્ષરરૂપ મંત્રપદોનો જાપ કરો, ધ્યાન કરો; તે સિવાય અન્યનાં પણ, ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે જાપ અને ધ્યાન કરો.

ટીકા:—"पणतीस" 'ણમો અરિહંતાણં, ણમો સિદ્ધાણં, ણમો આઇરિયાણં, ણમો ઉવજ્ઝાયાણં, ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં' આ પાંત્રીસ અક્ષરો 'સર્વપદ' કહેવાય છે. "सोल" 'અરિહંત-સિદ્ધ-આઇરિય-ઉવજ્ઝાય-સાહૂ' આ સોળ અક્ષરો 'નામપદ' કહેવાય છે. "छ" 'અરિહંત-સિદ્ધ' આ છ અક્ષરો અરિહંત-સિદ્ધ એ બે પરમેષ્ઠીઓનાં 'નામપદ' કહેવાય છે. "पण" 'અ, સિ, આ, ઉ, સા' આ પાંચ અક્ષરો પંચ પરમેષ્ઠીનાં 'આદિપદ' કહેવાય છે. "चउ" 'અરિહંત' આ ચાર અક્ષર અરિહંત પરમેષ્ઠીનું 'નામપદ' છે. "दुगं" 'સિદ્ધ' એ બે અક્ષર સિદ્ધ પરમેષ્ઠીનું 'નામપદ' છે. "एगं च" 'अ' આ એક અક્ષર અરિહંત પરમેષ્ઠીનું 'આદિપદ' છે, અથવા 'ઓં' એ એક અક્ષર પાંચે પરમેષ્ઠીઓનું 'આદિપદ' છે.

પ્રશ્ન:—'ઓં' એ પાંચે પરમેષ્ઠીઓનું આદિપદ કેવી રીતે છે?

ઉત્તર:—"अरिहंता असरीरा आइरिया तह उवज्झाया । मुणिणो पढमक्खरणिप्पण्णो ओंकारो पंच परमेट्ठी ॥ [અર્થ:—અરિહંતનો પ્રથમ અક્ષર 'અ', અશરીર (સિદ્ધ)નો

परमेट्ठी ।१।" इति गाथाकथितप्रथमाक्षराणां 'समानः सवर्णे दीर्घी भवति' 'परश्च लोपम्' 'उवर्णे ओ' इति स्वरसन्धिविधानेन 'ओं' शब्दो निष्पद्यते। कस्मादिति ? 'जवह ज्झाएह' एतेषां पदानां सर्वमंत्रवादपदेषु मध्ये सारभूतानां इहलोकपरलोकेष्ट-फलप्रदानामर्थं ज्ञात्वा पश्चादनन्तज्ञानादिगुणस्मरणरूपेण वचनोच्चारणेन च जापं कुरुत। तथैव शुभोपयोगरूपत्रिगुप्तावस्थायां मौनेन ध्यायत। पुनरपि कथंभू-तानां ? 'परमेट्ठिवाचयाणं' 'अरिहंत' इति पदवाचकअनन्तज्ञानादिगुणयुक्तोऽर्हद्वा-च्योऽभिधेय इत्यादिरूपेण पञ्चपरमेष्ठिवाचकानां। 'अण्णं च गुरुवएसेण' अन्य-दपि द्वादशसहस्रप्रमितपञ्चनमस्कारग्रन्थकथितक्रमेण लघुसिद्धचक्रं, बृहत्सिद्धचक्र

५

मित्यादिदेवार्चनविधानं भेदाभेदरत्नत्रयाराधकगुरुप्रसादेन ज्ञात्वा ध्यातव्यम् । इति पदस्थध्यानस्वरूपं व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

एवमनेन प्रकारेण "गुप्तेन्द्रियमना ध्याता ध्येयं वस्तु यथास्थितम् । एकाग्रचिन्तनं ध्यानं फलं संवरनिर्जरौ ॥ १ ॥" इति श्लोककथितलक्षणानां ध्यातृध्येयध्यानफलानां संक्षेपव्याख्यानरूपेण गाथात्रयेण द्वितीयान्तराधिकारे प्रथमं स्थलं गतम् ।

अतः परं रागादिविकल्पोपाधिरहितनिजपरमात्मपदार्थभावनोत्पन्नसदानन्दैकलक्षणसुखामृतरसास्वादतृप्तिरूपस्य निश्चयध्यानस्य परम्परया कारणभूतम् यच्छुभोपयोगलक्षणं व्यवहारध्यानं तद्ध्येयभूतानां पंचपरमेष्ठिनां मध्ये तावदर्हत्स्वरूपं कथयामीत्येका पातनिका । द्वितीया तु पूर्वसूत्रोदितसर्वपदनामपदादिपदानां वाचकभूतानां वाच्या ये पञ्चपरमेष्ठिनस्तद्व्याख्याने क्रियमाणे प्रथमतस्तावज्जिनस्वरूपं निरूपयामि । अथवा तृतीया पातनिका पदस्थपिण्डस्थरूपस्थध्यानत्रयस्य

રત્નત્રયના આરાધક ગુરુના પ્રસાદથી જાણીને, ધ્યાન કરવું. એ પ્રમાણે પદસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. ૪૯.

એ પ્રમાણે "गुप्तेन्द्रियमना ध्याता ध्येयं वस्तु यथास्थितम् । एकाग्रचिन्तनं ध्यानं फलं संवरनिर्जरौ ॥ [અર્થ:—ઇન્દ્રિય અને મનને રોકનાર ધ્યાતા છે, યથાસ્થિત પદાર્થ ધ્યેય છે, એકાગ્રચિન્તન ધ્યાન છે, સંવર[1] અને નિર્જરા—એ ધ્યાનનું ફળ છે.]"[2] —આ શ્લોકમાં કહેલ લક્ષણવાળાં ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન અને ફળનું સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યાન કરીને ત્રણ ગાથા દ્વારા બીજા અંતરાધિકારમાં પ્રથમ સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે આગળ, રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિથી રહિત નિજ પરમાત્મપદાર્થની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સદાનંદ (નિત્યઆનંદ) જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદથી તૃપ્તિરૂપ નિશ્ચયધ્યાનનું પરંપરાએ કારણભૂત જે શુભોપયોગ લક્ષણવાળું વ્યવહારધ્યાન છે તેના ધ્યેયભૂત પંચ પરમેષ્ઠીઓમાંથી પ્રથમ અરિહંત પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ હું કહું છું—એ એક પાતનિકા છે. પહેલાંની ગાથામાં કહેલ સર્વપદ-નામપદ-આદિપદરૂપ વાચકોના વાચ્ય જે પંચ પરમેષ્ઠી છે તેમનું વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રથમ જ હું શ્રીજિનેન્દ્રનું

---

૧. ભૂમિકા-પ્રમાણમાં શુદ્ધિને અનુસાર સંવર-નિર્જરા થાય છે.

૨. શ્રી તત્ત્વાનુશાસન ગાથા–૩૮.

[illegible] दर्शयन्ति [illegible] प्रतिपादयन्ति :—

[illegible]
[illegible] अप्पा [illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible]

व्याख्या— " [illegible] " [illegible]

मयः । "सुहदेहत्थो" निश्चयेनाशरीरोऽपि व्यवहारेण सप्तधातुरहितदिवाकरसहस्रभासुरपरमौदारिकशरीरत्वात् शुभदेहस्थः । "सुद्धो" "क्षुधा तृषा भयं द्वेषो रागो मोहश्च चिन्तनम् । जरा रुजा च मृत्युश्च खेदः स्वेदो मदोऽरतिः ॥ १ ॥ विस्मयो जननं निद्रा विषादोऽष्टादश स्मृताः । एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तः सोऽयमाप्तो निरञ्जनः ॥ २ ॥" इति श्लोकद्वयकथिताष्टादशदोषरहितत्वात् शुद्धः । "अप्पा" एवं गुणविशिष्ट आत्मा । "अरिहो" अरिशब्दवाच्यमोहनीयस्य, रजःशब्दवाच्यज्ञानदर्शनावरणद्वयस्य, रहस्यशब्दवाच्यान्तरायस्य च हननाद्विनाशात् सकाशात् इन्द्रादिविनिर्मितां गर्भावतरणजन्माभिषेकनिःक्रमणकेवलज्ञानोत्पत्तिनिर्वाणाभिधानपञ्चमहाकल्याणरूपां पूजामर्हति योग्यो भवति तेन कारणेन अर्हन् भण्यते । "विचिन्तिज्जो" इत्युक्तविशेषणैर्विशिष्टमाप्तागमप्रभृतिग्रन्थकथितवीतरागसर्वज्ञाद्यष्टोत्तरसहस्रनामानमर्हंतं जिनभट्टारकं पदस्थपिंडस्थरूपस्थध्याने स्थित्वा विशेषेण चिन्तयत

અવિનાશી દર્શન-જ્ઞાન-સુખ અને વીર્યમય છે. "सुहदेहत्थो" નિશ્ચયથી શરીર રહિત છે તોપણ વ્યવહારનયથી સાત ધાતુઓથી રહિત, હજારો સૂર્ય સમાન દેદીપ્યમાન એવા પરમ ઔદારિક શરીરવાળા હોવાથી શુભદેહમાં બિરાજમાન છે. "सुद्धो"—"क्षुधा तृषा भयं द्वेषो रागो मोहश्च चिन्तनम् । जरा रुजा च मृत्युश्च खेदः स्वेदो मदोऽरतिः॥ विस्मयो जननं निद्रा विषादोऽष्टादश स्मृताः । एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तः सोऽयमाप्तो निरञ्जनः॥" [અર્થઃ—ક્ષુધા, તૃષા, ભય, દ્વેષ, રાગ, મોહ, ચિંતા, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ, મૃત્યુ, ખેદ, સ્વેદ (પરસેવો), મદ, અરતિ, વિસ્મય, જન્મ, નિદ્રા અને વિષાદ—એ અઢાર દોષ રહિત નિરંજન પરમાત્મા તે આપ્ત[1] છે.]—આ બે શ્લોકમાં કહેલ અઢાર દોષોથી રહિત હોવાને કારણે 'શુદ્ધ' છે. "अप्पा" આવા વિશિષ્ટ ગુણોવાળો આત્મા છે. "अरिहो" —'અરિ' શબ્દથી વાચ્ય મોહનીય કર્મનો, 'રજ' શબ્દથી વાચ્ય જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ—એ બે કર્મોનો અને 'रहस्य' શબ્દથી વાચ્ય અન્તરાયકર્મનો—એમ ચારે કર્મોનો નાશ કરવાને લીધે ઇન્દ્ર આદિ દ્વારા રચેલ ગર્ભાવતાર, જન્માભિષેક, તપ, કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને નિર્વાણ નામના પાંચ મહા કલ્યાણકરૂપ પૂજાને યોગ્ય છે તે કારણે 'અર્હન' કહેવાય છે. 'विचिन्तिज्जो' હે ભવ્યો ! તમે ઉપરોક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ, આપ્તકથિત આગમ આદિ ગ્રન્થોમાં કહેલ વીતરાગ, સર્વજ્ઞ આદિ એક હજાર આઠ નામવાળા અર્હંત જિનભટ્ટારકનું પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ ધ્યાનમાં સ્થિત થઈને, વિશેષપણે

---

૧. શ્રી આપ્તસ્વરૂપ ગાથા–૧૫–૧૬.

[1]जानाति स सर्वज्ञनिषेधं कथमपि न करोति । कस्मादिति चेत् ? [2]जगत्त्रयकालत्रयपरिज्ञानेन स्वयमेव सर्वज्ञत्वादिति ।

अथोक्तमनुपलब्धेरिति हेतुवचनं तदप्ययुक्तम् । कस्मादिति चेत्—किं भवतामनुपलब्धिः, किं जगत्त्रयकालत्रयवर्त्तिपुरुषाणां वा ? यदि भवतामनुपलब्धिस्तावता सर्वज्ञाभावो न सिध्यति, भवद्भिरनुपलभ्यमानानां परकीयचित्तवृत्तिपरमाण्वादिसूक्ष्मपदार्थानामिव । अथवा जगत्त्रयकालत्रयवर्त्तिपुरुषाणामनुपलब्धिस्तत्कथं ज्ञातं भवद्भिः । ज्ञातं चेत्तर्हि भवन्त एव सर्वज्ञा इति पूर्वमेव भणितं तिष्ठति । इत्यादिहेतुदूषणं ज्ञातव्यम् । यथोक्तं खरविषाणवदिति दृष्टान्तवचनम् तदप्यनुचितम् । खरे विषाणं नास्ति गवादौ तिष्ठतीत्यत्यन्ताभावो नास्ति यथा तथा सर्वज्ञस्यापि नियतदेशकालादिष्वभावेऽपि सर्वथा नास्तित्वं न भवति इति दृष्टान्तदूषणं गतम् ।

अथ मतं—सर्वज्ञविषये बाधकप्रमाणं निराकृतं भवद्भिस्तर्हि सर्वज्ञसद्भावसाधकं

નથી. કેમ નથી કરતો? ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળને જાણવાથી તે પોતે સર્વજ્ઞ થયો, તેથી તે સર્વજ્ઞનો નિષેધ કરતો નથી.

સર્વજ્ઞના નિષેધમાં 'સર્વજ્ઞની અનુપલબ્ધિ' એવું જે હેતુવાક્ય છે તે પણ યોગ્ય નથી. કેમ યોગ્ય નથી? શું આપને સર્વજ્ઞની અનુપલબ્ધિ (અપ્રાપ્તિ) છે કે ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળના પુરુષોને અનુપલબ્ધિ છે? જો આપને જ સર્વજ્ઞની અનુપલબ્ધિ હોય તો એટલાથી જ સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી, કેમકે જેમ પરના મનના વિચાર તથા પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોની આપને અનુપલબ્ધિ છે તોપણ તેમનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. અથવા જો ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળના પુરુષોને સર્વજ્ઞની અનુપલબ્ધિ છે તો આપે તે કેવી રીતે જાણ્યું? જો તમે કહો કે 'અમે તે જાણ્યું છે' તો આપ જ સર્વજ્ઞ થયા—એમ પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે. એ પ્રમાણે હેતુમાં દૂષણ છે—એમ જાણવું.

સર્વજ્ઞના અભાવની સિદ્ધિમાં જે 'ગધેડાનાં શિંગડાં'-નું દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું તે પણ બરાબર નથી. ગધેડાને શિંગડાં નથી પણ ગાય વગેરેને શિંગડાં છે, શિંગડાંનો અત્યંત અભાવ નથી તેમ સર્વજ્ઞનો અમુક દેશ અને કાળમાં અભાવ હોવા છતાં પણ સર્વથા અભાવ નથી. એ રીતે દૃષ્ટાંતમાં દોષ કહ્યો. પ્રશ્નઃ—આપે સર્વજ્ઞની બાબતમાં બાધક પ્રમાણનું તો ખંડન કર્યું પરંતુ સર્વજ્ઞના સદ્‌ભાવને સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ કયું છે?

---

१. 'न जानाति' इति पाठान्तरं। २. 'किं भवतामनुपलब्धेः जगत्त्रय' इति पाठान्तरं।

वचनं । इदानीं व्यतिरेकदृष्टान्तः कथ्यते—यन्न कस्यापि प्रत्यक्षं तदनुमानविषयमपि न भवति, यथा खपुष्पादि. इति व्यतिरेकदृष्टान्तवचनम् । अनुमानविषयाश्चेति पुनरप्युपनयवचनम् । तस्मात् प्रत्यक्षा भवन्तीति पुनरपि निगमनवचनमिति । किन्त्वनुमानविषयत्वादित्ययं हेतुः, सर्वज्ञस्वरूपे साध्ये सर्वप्रकारेण सम्भवति यतस्ततः कारणात्स्वरूपासिद्धभावासिद्धविशेषणादसिद्धो[1] न भवति । तथैव सर्वज्ञस्वरूपं स्वपक्षं विहाय सर्वज्ञाऽभावं विपक्षं न साधयति तेन कारणेन विरुद्धो न भवति । तथैव च यथा सर्वज्ञसद्भावे स्वपक्षे वर्तते तथा सर्वज्ञाभावेऽपि विपक्षेऽपि न वर्तते तेन कारणेनाऽनैकान्तिको न भवति । अनैकान्तिकः कोऽर्थो ? व्यभिचारीति । तथैव प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधितो न भवति, तथैव च प्रतिवादिनां प्रत्यसिद्धं सर्वज्ञसद्भावं साधयति, तेन कारणेनाकिंचित्करोऽपि न भवति । एवमसिद्धविरुद्धानैकान्तिकाकिञ्चित्करहेतुदोषरहितत्वात्सर्वज्ञसद्भावं साधयत्येव । इत्युक्तप्रकारेण सर्वज्ञसद्भावे

નિગમન-વચન છે. હવે વ્યતિરેકનું દૃષ્ટાંત કહે છે: 'જે કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ હોતું નથી તે અનુમાનનો વિષય પણ હોતું નથી, જેમ કે 'આકાશનાં પુષ્પ આદિ';—એ વ્યતિરેક-દૃષ્ટાંતનું વચન છે. 'અંતરિત ને સૂક્ષ્મ પદાર્થો અનુમાનના વિષય છે' એ ફરીને ઉપનયનું વચન છે. તેથી 'અંતરિત ને સૂક્ષ્મ પદાર્થો કોઈને પ્રત્યક્ષ છે,' એ ફરીને નિગમન-વચન છે.

'અંતરિત અને સૂક્ષ્મ પદાર્થો કોઈને પ્રત્યક્ષ છે, અનુમાનના વિષય હોવાથી' —અહીં 'અનુમાનના વિષય હોવાથી' એ હેતુ છે. સર્વજ્ઞરૂપ સાધ્યમાં આ હેતુ બધી રીતે સંભવે છે; તે કારણે આ હેતુ 'સ્વરૂપથી અસિદ્ધ' કે 'ભાવથી અસિદ્ધ'—એવા વિશેષણ વડે અસિદ્ધ નથી. તથા ઉક્ત હેતુ, સર્વજ્ઞરૂપ પોતાનો પક્ષ છોડીને સર્વજ્ઞના અભાવરૂપ વિપક્ષને સિદ્ધ કરતો નથી તે કારણે વિરુદ્ધ પણ નથી. વળી તે (હેતુ) જેમ સર્વજ્ઞના સદ્ભાવરૂપ સ્વપક્ષમાં વર્તે છે તેમ સર્વજ્ઞના અભાવરૂપ વિપક્ષમાં પણ વર્તતો નથી, એ કારણે ઉક્ત હેતુ અનૈકાન્તિક પણ નથી. અનૈકાન્તિકનો શો અર્થ છે? વ્યભિચારી, એવો અર્થ છે. વળી ઉક્ત હેતુ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી બાધિત પણ નથી. વળી તે હેતુ (સર્વજ્ઞને ન માનનાર) પ્રતિવાદીઓને અસિદ્ધ એવો સર્વજ્ઞનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરે છે, તે કારણે અકિંચિત્કર પણ નથી. આ રીતે 'અનુમાનનો વિષય હોવાથી' —એ હેતુ અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, અનૈકાન્તિક (બાધિત) અને અકિંચિત્કરરૂપ જે હેતુના દોષો તેમનાથી રહિત છે તેથી તે સર્વજ્ઞના સદ્ભાવને સિદ્ધ કરે જ છે. ઉપરોક્ત પ્રકારે

---

१. 'विशेषणादसिद्धो' इति पाठान्तरं

पक्षहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनरूपेण पञ्चाङ्गमनुमानम् [illegible]

किं च यथा लोचनहीनपुरुषस्यादर्शे विद्यमानेऽपि [illegible] न भवति, तथा लोचनस्थानीय[illegible] [illegible] प्रतिबिम्बस्थानीयपरमात्मागमतत्त्वपदार्थानां [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] चोक्तं "यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्। लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ १ ॥" इति संक्षेपेण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गाथा गता ॥ ५० ॥

यत्पदस्थं ध्यानं तस्य ध्येयभूतं सिद्धपरमेष्ठीस्वरूपं कथयति।—

णट्ठट्ठकम्मदेहो लोयालोयस्स जाणओ दट्ठा ।
पुरिसायारो अप्पा सिद्धो झाएह लोयसिहरत्थो ॥ ५१ ॥

नष्टाष्टकर्म्मदेहः लोकालोकस्य ज्ञायकः द्रष्टा ।
पुरुषाकारः आत्मा सिद्धः ध्यायेत लोकशिखरस्थः ॥ ५१ ॥

व्याख्या—"णट्ठट्ठकम्मदेहो" शुभाशुभमनोवचनकायक्रियारूपस्य द्वैतशब्दाभिधेय-कर्मकाण्डस्य निर्मूलनसमर्थेन स्वशुद्धात्मतत्त्वभावनोत्पन्नरागादिविकल्पोपाधिरहितपरमाह्लादैकलक्षणसुन्दरमनोहरानन्दस्यंदिनिःक्रियाद्वैतशब्दवाच्येन परमज्ञानकाण्डेन विनाशितज्ञानावरणाद्यष्टकर्मौदारिकादिपञ्चदेहत्वात् नष्टाष्टकर्मदेहः । "लोयालोयस्स जाणओ दट्ठा" पूर्वोक्तज्ञानकाण्डभावनाफलभूतेन सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनद्वयेन लोकालोकगतत्रिकाल-

---

ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત સિદ્ધપરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ગાથા ૫૧

ગાથાર્થ :—જેણે આઠ કર્મનો અને દેહનો નાશ કર્યો છે, જે લોકાલોકને જાણનાર અને દેખનાર છે અને જે પુરુષાકાર છે,—એવો આત્મા સિદ્ધ છે; લોકના શિખર ઉપર બિરાજમાન તે સિદ્ધપરમેષ્ઠીનું તમે ધ્યાન કરો.

ટીકા :—'णट्ठट्ठकम्मदेहो' શુભાશુભ મન, વચન અને કાયાની ક્રિયારૂપ એવો જે 'દ્વૈત' શબ્દના અભિધેયરૂપ કર્મકાંડ તેનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવા પરમ જ્ઞાન-કાંડવડે—કે જે જ્ઞાનકાંડમાંથી, નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન, રાગાદિ વિકલ્પોપાધિ-રહિત પરમ આહ્‌લાદ જેનું એકમાત્ર લક્ષણ છે એવો સુન્દર, મનોહર આનંદ ઝરે છે, જે નિષ્ક્રિય છે અને જે અદ્વૈત શબ્દથી વાચ્ય છે તેના વડે—જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મો અને ઔદારિક આદિ પાંચ શરીરોનો નાશ કર્યો હોવાથી જે 'નષ્ટ-અષ્ટ-કર્મ-દેહ' છે અર્થાત્ 'જેણે આઠ કર્મો અને દેહ નષ્ટ કર્યાં છે એવો' છે; 'लोयालोयस्स जाणओ दट्ठा' જે પૂર્વોક્ત જ્ઞાનકાંડની ભાવનાના ફળરૂપ સંપૂર્ણ નિર્મળ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન—એ બન્ને વડે લોકાલોકના ત્રણ કાળના સમસ્ત પદાર્થોના વિશેષ અને સામાન્ય ભાવોને

આઠ કરમ અર દેહ નશાય, લોકાલોક દેખિ જો જ્ઞાય;
પુરુષાકાર આત્મા સિદ્ધ, ધ્યાવો લોક-શિખર-સ્થિત ઇદ્ધ. ૫૧.

दर्शितमपरूपवस्तुसम्बन्धिविशेषसामान्यस्वभावानामेक[illegible]
ज्ञाता द्रष्टा भवति । "पुरिसायारो" [illegible]
शुद्धस्वभावेन निराकारोऽपि व्यवहारेण [illegible]
विषयपूर्वभावचरमशरीराकारच्छायाप्रतिमावत् पुरुषाकारः । [illegible]
किं भण्यते ? "सिद्धो" [illegible]
सिद्धविलक्षणः केवलज्ञानाद्यनन्तगुणव्यक्तिलक्षणः सिद्धो भण्यते [illegible]
सिरत्थो" इत्यनेन सिद्धपरमेष्ठिनं [illegible]
गगनमयमनोरथ[illegible]
मध्ये तिष्ठति इति । एवं निष्कलसिद्धपरमेष्ठि[illegible]

अ[illegible]

योऽन्यत्यनुष्ठानेन सम्बन्धं करोति स आचार्यो भवति । स च पदस्थध्याने ध्यातव्यः । इत्याचार्यपरमेष्ठिव्याख्यानेन सूत्रं गतम् ॥ ५२ ॥

अथ स्वशुद्धात्मनि शोभनमध्यायोऽभ्यासो निश्चयस्वाध्यायस्तल्लक्षणनिश्चयध्यानस्य पारम्पर्येण कारणभूतं भेदाभेदरत्नत्रयादितत्त्वोपदेशकं परमोपाध्यायभक्तिरूपं "णमो उवज्झायाणं" इति पदोच्चारणलक्षणं यत् पदस्थध्यानं, तस्य ध्येयभूतमुपाध्यायमुनीश्वरं कथयति—

जो रयणत्तयजुत्तो णिच्चं धम्मोवदेसणे णिरदो ।
सो उवज्झाओ अप्पा जदिवरवसहो णमो तस्स ॥ ५३ ॥

यः रत्नत्रययुक्तः नित्यं धर्मोपदेशने निरतः ।
सः उपाध्यायः आत्मा यतिवरवृषभः नमः तस्मै ॥ ५३ ॥

व्याख्या—"जो रयणत्तयजुत्तो" योऽसौ बाह्याभ्यन्तररत्नत्रयानुष्ठानेन युक्तः परिणतः । "णिच्चं धम्मोवदेसणे णिरदो" षट्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थेषु

કારણરૂપ પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર-આચારમાં જે પોતાને અને પરને જોડે છે તે આચાર્ય કહેવાય છે. તે આચાર્ય પરમેષ્ઠી પદસ્થ ધ્યાનમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. એ રીતે આચાર્ય પરમેષ્ઠીના વ્યાખ્યાનથી ગાથા પૂરી થઈ. ૫૨.

હવે, સ્વશુદ્ધાત્મામાં જે ઉત્તમ અધ્યાય-અભ્યાસ તે નિશ્ચયસ્વાધ્યાય છે. તે નિશ્ચયસ્વાધ્યાય જેનું લક્ષણ છે એવા નિશ્ચયધ્યાનના પરંપરાથી કારણભૂત એવું, ભેદાભેદ રત્નત્રયાદિ તત્ત્વોના ઉપદેશક પરમ ઉપાધ્યાયની ભક્તિરૂપ અને 'ણમો ઉવજ્ઝાયાણં' એ પદના ઉચ્ચારણરૂપ જે પદસ્થ ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

ગાથા ૫૩

ગાથાર્થઃ—જે રત્નત્રયસહિત, નિરંતર ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં તત્પર છે, તે આત્મા ઉપાધ્યાય છે, મુનિવરોમાં પ્રધાન છે; તેમને નમસ્કાર હો.

ટીકાઃ—"जो रयणत्तयजुत्तो" જે બાહ્ય અને આભ્યંતર રત્નત્રયના આચરણ સહિત છે; "णिच्चं धम्मोवदेसणेणिरदो" છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ

રત્નત્રય જે ધારે સાર, સદા ધર્મ-ઉપદેશ કરાર;
યતિવરમેં પરધાન મુનીશ, ઉપાધ્યાયકૂં નામૌ શીશ. ૫૩.

मध्ये स्वभुद्धात्मद्रव्यं स्वभुद्धजीवास्तिकायं [illegible] [illegible]
पादेयं ज्ञेयं च हेयं, गुणदोषनयसमादिपदं च [illegible] [illegible] च [illegible]
धर्मोपदेशने निरतो भण्यते । "सो दुस्सगओ अप्पा" स [illegible] [illegible] [illegible]
इति । पुनरपि किं विशिष्टः ? "उदितरस्त्वतः" [illegible] [illegible]
भावनानां भविकानां मध्ये द्रव्य. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
मयं द्रव्यश्रावकाणां नमो नमस्कारोऽस्तु । [illegible] [illegible]
गता ॥ ५३ ॥

योजयत्यनुष्ठानेन सम्बन्धं करोति स आचार्यो भवति । स च पदस्थध्याने ध्यातव्यः । इत्याचार्यपरमेष्ठिव्याख्यानेन सूत्रं गतम् ॥ ५२ ॥

अथ स्वशुद्धात्मनि शोभनमध्यायोऽभ्यासो निश्चयस्वाध्यायस्तल्लक्षणनिश्चयध्यानस्य पारम्पर्येण कारणभूतं भेदाभेदरत्नत्रयादितत्त्वोपदेशकं परमोपाध्यायभक्तिरूपं "णमो उवज्झायाणं" इति पदोच्चारणलक्षणं यत् पदस्थध्यानं, तस्य ध्येयभूतमुपाध्यायमुनीश्वरं कथयति—

जो रयणत्तयजुत्तो णिच्चं धम्मोवदेसणे णिरदो ।
सो उवज्झाओ अप्पा जदिवरवसहो णमो तस्स ॥ ५३ ॥

यः रत्नत्रययुक्तः नित्यं धर्मोपदेशने निरतः ।
सः उपाध्यायः आत्मा यतिवरवृषभः नमः तस्मै ॥ ५३ ॥

व्याख्या—"जो रयणत्तयजुत्तो" योऽसौ बाह्याभ्यन्तररत्नत्रयानुष्ठानेन युक्तः परिणतः । "णिच्चं धम्मोवदेसणे णिरदो" षड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थेषु

કારણરૂપ પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર-આચારમાં જે પોતાને અને પરને જોડે છે તે આચાર્ય કહેવાય છે. તે આચાર્ય પરમેષ્ઠી પદસ્થ ધ્યાનમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. એ રીતે આચાર્ય પરમેષ્ઠીના વ્યાખ્યાનથી ગાથા પૂરી થઈ. ૫૨.

હવે, સ્વશુદ્ધાત્મામાં જે ઉત્તમ અધ્યાય-અભ્યાસ તે નિશ્ચયસ્વાધ્યાય છે. તે નિશ્ચયસ્વાધ્યાય જેનું લક્ષણ છે એવા નિશ્ચયધ્યાનના પરંપરાથી કારણભૂત એવું, ભેદાભેદ રત્નત્રયાદિ તત્ત્વોના ઉપદેશક પરમ ઉપાધ્યાયની ભક્તિરૂપ અને 'ણમો ઉવજ્ઝાયાણં' એ પદના ઉચ્ચારણરૂપ જે પદસ્થ ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

ગાથા ૫૩

ગાથાર્થઃ—જે રત્નત્રયસહિત, નિરંતર ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં તત્પર છે, તે આત્મા ઉપાધ્યાય છે, મુનિવરોમાં પ્રધાન છે; તેમને નમસ્કાર હો.

ટીકાઃ—"जो रयणत्तयजुत्तो" જે બાહ્ય અને આભ્યંતર રત્નત્રયના આચરણ સહિત છે; "णिच्चं धम्मोवदेसणेणिरदो" છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ

રત્નત્રય જો ધારે સાર, સદા ધર્મ-ઉપદેશ કરાર;
યતિવરમેં પરધાન મુનીશ, ઉપાધ્યાયકું નામી શીશ. ૫૩.

मध्ये स्वशुद्धात्मद्रव्यं स्वशुद्धजीवास्तिकायं स्वशुद्धात्मतत्त्वं स्वशुद्धात्मपदार्थमेवोपादेयं शेषं च हेयं, तथैवोत्तमक्षमादिधर्मं च नित्यमुपदिशति योऽसौ स नित्यं धर्मोपदेशने निरतो भण्यते। "सो उवज्झाओ अप्पा" स चेत्थंभूत आत्मा उपाध्याय इति। पुनरपि किं विशिष्टः? "जदिवरवसहो" पञ्चेन्द्रियविषयजयेन निजशुद्धात्मनि यत्नपराणां यतिवराणां मध्ये वृषभः प्रधानो यतिवरवृषभः। "णमो तस्स" तस्मै द्रव्यभावरूपो नमो नमस्कारोऽस्तु। इत्युपाध्यायपरमेष्ठिव्याख्यानरूपेण गाथा गता ॥ ५३ ॥

अथ निश्चयरत्नत्रयात्मकनिश्चयध्यानस्य परम्परया कारणभूतं बाह्याभ्यन्तरमोक्षमार्गसाधकं परमसाधुभक्तिरूपं "णमो लोए सव्वसाहूणं" इति पदोच्चारणजपध्यानलक्षणं यत् पदस्थध्यानं तस्य ध्येयभूतं साधुपरमेष्ठिस्वरूपं कथयति—

दंसणणाणसमग्गं मग्गं मोक्खस्स जो हु चारित्तं।
साधयदि णिच्चसुद्धं साहू स मुणी णमो तस्स ॥ ५४ ॥

પદાર્થોમાં નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય, નિજ શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય, નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ અને નિજ શુદ્ધાત્મપદાર્થ જ ઉપાદેય છે અને અન્ય સર્વ હેય છે એવો તથા ઉત્તમ ક્ષમા આદિ દશ ધર્મોનો જે નિરંતર ઉપદેશ આપે છે તે નિત્ય ધર્મોપદેશ આપવામાં તત્પર કહેવાય છે; "सो उवज्झाओ अप्पा" આવો તે આત્મા ઉપાધ્યાય છે. વળી તે કેવા છે? "जदिवरवसहो" પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જીતવાથી નિજ-શુદ્ધ-આત્મામાં પ્રયત્ન કરવામાં તત્પર એવા મુનીશ્વરોમાં વૃષભ અર્થાત્ પ્રધાન હોવાથી યતિવરવૃષભ છે. "णमो तस्स" તે ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીને દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ નમસ્કાર હો.

એ રીતે ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીના વ્યાખ્યાનરૂપ ગાથા પૂર્ણ થઈ. ૫૩.

હવે નિશ્ચય-રત્નત્રયાત્મક નિશ્ચય-ધ્યાનનું પરંપરાએ કારણભૂત એવું, બાહ્ય-અભ્યંતર મોક્ષમાર્ગના સાધક પરમસાધુની ભક્તિરૂપ અને 'ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં' એ પદના ઉચ્ચારણ, જપન તથા ધ્યાનરૂપ જે પદસ્થ ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત એવા સાધુ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

જે સાધે શિવ-મારગ સદા, દર્શન-જ્ઞાન-ચરનસંપદાઃ
શુદ્ધ સાધુ મુનિ સો જગ દિપે, તાસ ધ્યાનતૈં પાપ ન લિપે. ૫૪.

दर्शनज्ञानसमग्रं मार्गं मोक्षस्य यः हि चारित्रम् ।
साधयति नित्यशुद्धं साधुः सः मुनिः नमः तस्मै ॥ ५४ ॥

व्याख्या—"साहू स मुणी" स मुनिः साधुर्भवति । यः किं करोति? "जो हु साधयदि" यः कर्त्ता हु स्फुटं साधयति । किं? "चारित्तं" चारित्रं। कथंभूतं? "दंसणणाणसमग्गं" वीतरागसम्यग्दर्शनज्ञानाभ्यां समग्रम् परिपूर्णम् । पुनरपि कथम्भूतं? "मग्गं मोक्खस्स" मार्गभूतं; कस्य? मोक्षस्य। पुनश्च किम् रूपं? "णिच्चसुद्धं" नित्यं सर्वकालं शुद्धं रागादिरहितम् । "णमो तस्स" एवं गुणविशिष्टो यस्तस्मै साधवे नमो नमस्कारोऽस्त्विति । तथाहि—"उद्योतनमुद्योगो निर्वहणं साधनं च निस्तरणम् । दृगवगमचरणतपसामाख्याताराधना सद्भिः । १ ।" इत्यार्याकथितबहिरङ्गचतुर्विधाराधनाबलेन, तथैव "सम्मत्तं सण्णाणं सच्चारित्तं हि सत्तवो चेव । चउरो चिट्ठहि आदे तह्मा आदा हु मे सरणं । १ ।" इति गाथा-

---

ગાથા ૫૪

ગાથાર્થ:—દર્શન અને જ્ઞાનથી પૂર્ણ, મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ, સદા શુદ્ધ એવા ચારિત્રને જે સાધે છે, તે મુનિ-'સાધુ પરમેષ્ઠી' છે, તેમને મારા નમસ્કાર હો.

ટીકા:—"साहू स मुणी" તે મુનિ-સાધુ છે; જે શું કરે છે? "जो हु साधयदि" જે પ્રગટરૂપે સાધે છે; શું સાધે છે? "दंसणणाणसमग्गं" વીતરાગ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ ચારિત્રને સાધે છે; વળી તે ચારિત્ર કેવું છે? "मग्गं मोक्खस्स" જે ચારિત્ર માર્ગરૂપ છે; કોના માર્ગરૂપ છે? મોક્ષના માર્ગરૂપ છે; વળી તે ચારિત્ર કેવું છે? "णिच्चसुद्धं" નિત્ય સર્વકાળે શુદ્ધ અર્થાત્ રાગાદિ રહિત છે. "णमो तस्स" આવા ગુણવાળા જે છે તે સાધુપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર હો. વિશેષ:—"उद्योतनमुद्योगो निर्वहणं साधनं च निस्तरणम् । दृगवगमचरणतपसामाख्याताराधना सद्भिः ॥[1] [અર્થ:—દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપનું ઉદ્યોતન, ઉદ્યોગ, નિર્વહણ, સાધન અને નિસ્તરણ જે છે તેને સત્પુરુષોએ આરાધના કહી છે.]"—આ આર્યા છંદમાં કહેલ [2]બહિરંગ ચતુર્વિધ (દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ) આરાધનાના [3]બળથી તેમ જ "सम्मत्तं सण्णाणं सच्चारित्तं हि सत्तवो चेव । चउरो चिट्ठहि आदे तह्मा

---

૧. શ્રી ભગવતી આરાધના ગાથા-૨ છાયા. ૨. બહિરંગ=વ્યવહારની.

૩. સ્વાત્માને આશ્રયે નિશ્ચયનય પ્રગટે ત્યારે ઉચિત વ્યવહાર હતો એમ બતાવવા વ્યવહાર આરાધનાનું બળ કહેવામાં આવે છે

कथिताभ्यन्तरनिश्चयचतुर्विधाराधनाबलेन च बाह्याभ्यन्तरमोक्षमार्गद्वितीयनामाभिधेयेन कृत्वा यः कर्त्ता वीतरागचारित्राविनाभूतं स्वशुद्धात्मानं साधयति भावयति स साधुर्भवति । तस्यैव सहजशुद्धसदानन्दैकानुभूतिलक्षणो भावनमस्कारस्तथा "णमो लोए सव्वसाहूणं" द्रव्यनमस्कारश्च भवत्विति ॥ ५४ ॥

एवमुक्तप्रकारेण गाथापञ्चकेन मध्यमप्रतिपत्त्या पञ्चपरमेष्ठिस्वरूपं ज्ञातव्यम् । अथवा निश्चयेन "अरुहा सिद्धाइरिया उवज्झाया साहु पंचपरमेट्ठी । ते वि हु चिट्ठदि आदे तह्मा आदा हु मे सरणं । १ ।" इति गाथाकथितक्रमेण संक्षेपेण, तथैव विस्तरेण पञ्चपरमेष्ठिकथितग्रन्थक्रमेण, अतिविस्तारेण तु सिद्धचक्रादिदेवार्चनाविधिरूपमन्त्रवादसम्बन्धिपञ्चनमस्कारग्रन्थे चेति । एवं गाथापञ्चकेन द्वितीयस्थलं गतम् ।

आदा हु मे सरणं ॥ [અર્થઃ—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્તપ—એ ચારે આત્મામાં નિવાસ કરે છે તે કારણે આત્મા જ મને શરણભૂત છે.]"—એ ગાથામાં કહેલ અભ્યંતર એવી નિશ્ચય ચતુર્વિધ આરાધનાના બળથી—બાહ્ય-અભ્યંતર મોક્ષમાર્ગ જેનું (જે બાહ્ય-અભ્યંતર આરાધનાનું) બીજું નામ છે તેના વડે—જે વીતરાગ-ચારિત્રના અવિનાભૂત નિજ શુદ્ધાત્માને સાધે છે અર્થાત્ ભાવે છે તે સાધુ પરમેષ્ઠી છે. તેમને જ માત્ર સહજશુદ્ધ સદાનંદ (નિત્ય આનંદ)ની અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે એવો ભાવનમસ્કાર અને 'ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં' એવો દ્રવ્યનમસ્કાર હો. ૫૪.

આમ ઉપરોક્ત પ્રકારે પાંચ ગાથાઓ દ્વારા મધ્યમ પ્રતિપાદનથી પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ જાણવું. "अरुहा सिद्धाइरिया उवज्झाया साहु पंचपरमेट्ठी । ते वि हु चिट्ठदि आदे तह्मा आदा हु मे सरणं ॥ [અર્થઃ—અથવા નિશ્ચયથી જે અર્હંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ—એ પાંચ પરમેષ્ઠી છે તે પણ આત્મામાં સ્થિત છે; તે કારણે આત્મા જ મને શરણ છે.]"[1]—આ ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે સંક્ષેપમાં પંચપરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ જાણવું અને વિસ્તારથી, પંચપરમેષ્ઠીના સ્વરૂપનું કથન કરનાર ગ્રન્થોમાંથી જાણવું. સિદ્ધચક્ર આદિ દેવોની પૂજનવિધિરૂપ મંત્રવાદ સંબંધી 'પંચનમસ્કાર માહાત્મ્ય' નામના ગ્રંથમાંથી તેમનું સ્વરૂપ અતિ વિસ્તારથી જાણવું.

એ પ્રમાણે પાંચ ગાથાઓ દ્વારા બીજું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

---

૧. શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યકૃત દ્વાદશાનુપ્રેક્ષા ગાથા-૧૨.

अथ तदेव ध्यानं विकल्पितनिश्चयेनाविकल्पितनिश्चयेन प्रकारान्तरेणोपसंहार-रूपेण पुनरप्याह। तत्र प्रथमपादे ध्येयलक्षणं, द्वितीयपादे ध्यातृलक्षणं, तृतीयपादे ध्यानलक्षणं, चतुर्थपादे नयविभागं कथयामीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा भगवान् सूत्रमिदं प्रतिपादयति :—

जं किंचिवि चिंतंतो णिरीहवित्ती हवे जदा साहू।
लद्धूण य एयत्तं तदाहु तं तस्स णिच्छयं ज्झाणं॥ ५५॥

यत् किंचित् अपि चिन्तयन् निरीहवृत्तिः भवति यदा साधुः।
लब्ध्वा च एकत्वं तदा आहुः तत् तस्य निश्चयं ध्यानम्॥ ५५॥

व्याख्या—"तदा" तस्मिन् काले। "आहु" आहुर्ब्रुवन्ति। "तं तस्स णिच्छयं ज्झाणं" तत्तस्य निश्चयध्यानमिति। यदा किम्? "णिरीहवित्ती हवे जदा साहू" निरीहवृत्तिर्निस्पृहवृत्तिर्यदा साधुर्भवति। किं कुर्वन्? "जं किंचिवि चिंतंतो" यत् किमपि ध्येयं वस्तुरूपेण विचिन्तयन्निति। किं कृत्वा पूर्वं? "लद्धूण य एयत्तं"

હવે તે જ ધ્યાનનું, વિકલ્પિત નિશ્ચયથી અને અવિકલ્પિત નિશ્ચયથી પ્રકારાન્તરે ઉપસંહારરૂપે કથન કરે છે. 'તેમાં ગાથાના પ્રથમ પાદમાં ધ્યેયનું લક્ષણ, બીજા પાદમાં ધ્યાતાનું લક્ષણ, ત્રીજા પાદમાં ધ્યાનનું લક્ષણ અને ચોથા પાદમાં નયોનો વિભાગ હું કહીશ' એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને શ્રીનેમિચંદ્ર આચાર્યદેવ આ સૂત્રનું પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

ગાથા ૫૫

ગાથાર્થઃ—ધ્યેયમાં એકત્વ પ્રાપ્ત કરીને કોઈ પણ પદાર્થનું ધ્યાન કરતાં સાધુ જ્યારે નિસ્પૃહ વૃત્તિવાળા હોય છે ત્યારે તેમનું તે ધ્યાન નિશ્ચયધ્યાન કહેવાય છે.

ટીકાઃ—"तदा" તે કાળે, "आहु" કહે છે, "तं तस्स णिच्छयं ज्झाणं" તેને તેનું નિશ્ચયધ્યાન (કહે છે). ક્યારે? "णिरीहवित्ती हवे जदा साहू" જ્યારે સાધુ નિસ્પૃહ વૃત્તિવાળા હોય છે. શું કરતા થકા? "जं किंचिवि चिंतंतो" જે કોઈ પણ ધ્યેયનું વસ્તુરૂપે વિશેષ ચિંતવન કરતા થકા. પહેલાં શું કરીને? "लद्धूण य एयत्तं" તે ધ્યેયમાં

યત્કિઞ્ચિત્ ચિન્તવન જમાહિ, ઇચ્છા-રહિત હોય જવ તાહિ;
એક ચિત્ત હ્‌ે મુનિ એકલો, નિશ્ચય ધ્યાન કહૈ જિન ભલો. ૫૫.

तस्मिन् ध्येये लब्ध्वा । किं ? एकत्वं एकाग्रचिन्तानिरोधनमिति । अथ विस्तरः— यत् किञ्चिद् ध्येयमित्यनेन किमुक्तं भवति ? प्राथमिकापेक्षया सविकल्पावस्थायां विषयकषायवञ्चनार्थं चित्तस्थिरीकरणार्थं पञ्चपरमेष्ठ्यादिपरद्रव्यमपि ध्येयं भवति । पश्चादभ्यासवशेन स्थिरीभूते चित्ते सति शुद्धबुद्धैकस्वभावनिजशुद्धात्मस्वरूपमेव ध्येयमित्युक्तं भवति । निस्पृहवचनेन पुनर्मिथ्यात्वं वेदत्रयं हास्यादिषट्कक्रोधादिचतुष्टयरूपचतुर्दशाऽभ्यन्तरपरिग्रहेण तथैव क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यभाण्डाऽभिधानदशविधबहिरङ्गपरिग्रहेण च रहितं ध्यातृस्वरूपमुक्तं भवति । एकाग्रचिन्तानिरोधेन च [1]पूर्वोक्तविविधध्येयवस्तुनि स्थिरत्वं निश्चलत्वं ध्यानलक्षणं भणितमिति । निश्चयशब्देन तु प्राथमिकापेक्षया व्यवहाररत्नत्रयानुकूलनिश्चयो ग्राह्यः, निष्पन्नयोगपुरुषापेक्षया तु शुद्धोपयोगलक्षणविवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयो ग्राह्यः । विशेषनिश्चयः पुनरग्रे वक्ष्यमाणस्तिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥ ५५ ॥

પ્રાપ્ત કરીને. શું પ્રાપ્ત કરીને? એકત્વને અર્થાત્ એકાગ્ર-ચિંતા-નિરોધને પ્રાપ્ત કરીને. વિસ્તાર કથનઃ—'જે કોઈ પણ ધ્યેય (અર્થાત્ કોઈ પણ ધ્યાન કરવાયોગ્ય પદાર્થ)' કહેલ છે તેનો શો અર્થ છે? પ્રાથમિક (પુરુષ)ની અપેક્ષાએ સવિકલ્પ અવસ્થામાં વિષય અને કષાયો દૂર કરવા માટે અને ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે પંચપરમેષ્ઠી વગેરે પરદ્રવ્ય પણ ધ્યેય હોય છે; પછી જ્યારે અભ્યાસના વશે ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવી નિજ શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ જ ધ્યેય હોય છે. વળી, 'નિસ્પૃહ' શબ્દથી, મિથ્યાત્વ, ત્રણ વેદ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા (એ છ) અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ (એ ચાર)—એ ચૌદ અભ્યંતર પરિગ્રહથી રહિત અને ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, ચાંદી, સોનું, ધન, ધાન્ય, દાસી, દાસ, કુપ્ય અને ભાંડ—એ દશ બહિરંગ પરિગ્રહોથી રહિત એવું ધ્યાતાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. 'એકાગ્રચિંતાનિરોધ' પદથી, પૂર્વોક્ત જુદાજુદા પ્રકારના ધ્યેયભૂત (ધ્યાન કરવાયોગ્ય) પદાર્થોમાં સ્થિરતાને-નિશ્ચલતાને ધ્યાનનું લક્ષણ કહ્યું છે. 'નિશ્ચય' શબ્દથી, પ્રાથમિક (પુરુષ)ની અપેક્ષાએ વ્યવહાર-રત્નત્રયને અનુકૂળ એવો નિશ્ચય સમજવો અને જેને યોગ નિષ્પન્ન થયો છે એવા પુરુષની અપેક્ષાએ શુદ્ધોપયોગરૂપ વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધનિશ્ચય સમજવો. વિશેષ નિશ્ચયનું કથન આગળ કરવાનું છે.

આ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ છે. ૫૫.

---

१. 'पूर्वोक्तद्विविधं' पाठान्तरम् ।

अथ शुभाशुभमनोवचनकायनिरोधे कृते सत्यात्मनि स्थिरो भवति तदेव परमध्यानमित्युपदिशति :—

मा चिट्ठह मा जंपह मा चिन्तह किंवि जेण होइ थिरो।
अप्पा अप्पम्मि रओ इणमेव परं हवे ज्झाणं ॥ ५६ ॥

मा चेष्टत मा जल्पत मा चिन्तयत किम् अपि येन भवति स्थिरः।
आत्मा आत्मनि रतः इदं एव परं ध्यानं भवति ॥ ५६ ॥

व्याख्या—"मा चिट्ठह मा जंपह मा चिंतह किंवि" नित्यनिरञ्जननिष्क्रियनिजशुद्धात्मानुभूतिप्रतिबन्धकं शुभाशुभचेष्टारूपं कायव्यापारं, तथैव शुभाशुभान्तर्बहिर्जल्परूपं वचनव्यापारं, तथैव शुभाशुभविकल्पजालरूपं चित्तव्यापारं च किमपि मा कुरुत हे विवेकीजनाः! "जेण होइ थिरो" येन योगत्रयनिरोधेन स्थिरो भवति। स कः? "अप्पा" आत्मा। कथम्भूतः स्थिरो भवति? "अप्पम्मि रओ"

હવે શુભાશુભ મન-વચન-કાયાનો નિરોધ કરતાં આત્મામાં સ્થિર થાય છે તે જ પરમધ્યાન છે એમ ઉપદેશે છેઃ—

ગાથા ૫૬

ગાથાર્થ :—(હે ભવ્યો!) કાંઈ પણ ચેષ્ટા ન કરો, કાંઈ પણ ન બોલો, કાંઈ પણ ચિંતવન ન કરો, જેથી આત્મા નિજાત્મામાં તલ્લીનપણે સ્થિર થઈ જાય. આ જ (આત્મામાં લીનતા જ) પરમ ધ્યાન છે.

ટીકા :—"मा चिट्ठह मा जंपह मा चिंतह किंवि" હે વિવેકી પુરુષો! નિત્ય નિરંજન અને નિષ્ક્રિય એવા નિજ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિને રોકનાર શુભાશુભ ચેષ્ટારૂપ કાયવ્યાપાર, શુભાશુભ અંતર્બહિર્જલ્પરૂપ વચન-વ્યાપાર અને શુભાશુભ વિકલ્પજાળરૂપ ચિત્ત-વ્યાપાર જરા પણ ન કરો; "जेण होइ थिरो" જેથી અર્થાત્ ત્રણે યોગના નિરોધથી સ્થિર થાય છે. કોણ? "अप्पा" આત્મા. કેવો સ્થિર થાય છે? "अप्पम्मि रओ" સહજશુદ્ધ-જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી પરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-

---

મન-વચ-કાય-ચેસટા તજો, જિમ થિર ચિત્ત હોય નિજ ભજો;
આપા માહિ આપ રત સોય, પરમધ્યાન ઇમ કરતૈં હોય. ૫૬.

सहजशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावपरमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयात्मकपरमसमाधिसमुद्भूतसर्वप्रदेशाह्लादजनकसुखास्वादपरिणतिसहिते निजात्मनि रतः परिणतस्तल्लीयमानस्तच्चित्तस्तन्मयो भवति । "इणमेव परं हवे ज्झाणं" इदमेवात्मसुखस्वरूपे तन्मयत्वं निश्चयेन परमुत्कृष्टं ध्यानं भवति ।

तस्मिन् ध्याने स्थितानां यद्वीतरागपरमानन्दसुखं प्रतिभाति, तदेव निश्चयमोक्षमार्गस्वरूपम् । तच्च पर्यायनामान्तरेण किं किं भण्यते तदभिधीयते । तदेव शुद्धात्मस्वरूपं, तदेव परमात्मस्वरूपं, तदेवैकदेशव्यक्तिरूपविवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयनयेन स्वशुद्धात्मसम्वित्तिसमुत्पन्नसुखामृतजलसरोवरे रागादिमलरहितत्वेन परमहंसस्वरूपम् । इदमेकदेशव्यक्तिरूपं शुद्धनयव्याख्यानमत्र परमात्मध्यानभावनानाममालायां यथासम्भवं सर्वत्र योजनीयमिति ।

तदेव परब्रह्मस्वरूपं, तदेव परमविष्णुस्वरूपं, तदेव परमशिवस्वरूपं, तदेव परमबुद्धस्वरूपं, तदेव परमजिनस्वरूपं, तदेव परमस्वात्मोपलब्धिलक्षणं सिद्धस्वरूपं, तदेव निरञ्जनस्वरूपं, तदेव निर्मलस्वरूपं, तदेव स्वसम्वेदनज्ञानम्, तदेव परमतत्त्व-

---

આચરણરૂપ અભેદરત્નત્રયાત્મક પરમસમાધિથી ઉત્પન્ન, સર્વ પ્રદેશોમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર સુખના આસ્વાદરૂપ પરિણતિસહિત નિજાત્મામાં રત-પરિણત-તલ્લીન-તચ્ચિત્ત-તન્મય થાય છે. "इणमेव परं हवे ज्झाणं" આ જે આત્માના સુખસ્વરૂપમાં તન્મયપણું તે જ નિશ્ચયથી પરમ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન છે.

તે પરમધ્યાનમાં સ્થિત જીવોને જે વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખનો પ્રતિભાસ થાય છે તે જ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ છે. તે બીજા કયા કયા પર્યાયવાચી નામોથી ઓળખાય છે તે કહેવામાં આવે છે: તે જ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ છે, તે જ પરમાત્મસ્વરૂપ છે, તે જ એકદેશ-પ્રગટતારૂપ વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સ્વશુદ્ધાત્માના સંવેદનથી ઉત્પન્ન સુખામૃતરૂપી જળના સરોવરમાં રાગાદિમળ રહિત હોવાને કારણે પરમહંસસ્વરૂપ છે. આ એકદેશ વ્યક્તિરૂપ શુદ્ધનયના વ્યાખ્યાનને પરમાત્મધ્યાન-ભાવનાની નામમાળામાં યથાસંભવ સર્વત્ર યોજવું.

તે જ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ વિષ્ણુસ્વરૂપ છે, તે જ પરમશિવસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ બુદ્ધસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ જિનસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ સ્વાત્મોપલબ્ધિલક્ષણ સિદ્ધસ્વરૂપ છે, તે જ નિરંજનસ્વરૂપ છે, તે જ નિર્મળસ્વરૂપ છે, તે જ સ્વસંવેદનજ્ઞાન

ज्ञानं, तदेव शुद्धात्मदर्शनं, तदेव परमावस्थास्वरूपम्, तदेव परमात्मनः दर्शनं, तदेव परमात्मज्ञानं, तदेव परमावस्थारूप-परमात्मस्पर्शनं, तदेव ध्येयभूतशुद्धपारिणामिकभाव-रूपं, तदेव ध्यानभावनास्वरूपं, तदेव शुद्धचारित्रं, तदेव परमपवित्रं, तदेवान्तस्तत्त्वं, तदेव परमतत्त्वं, तदेव शुद्धात्मद्रव्यं, तदेव परमज्योतिः, सैव शुद्धात्मानुभूतिः, सैवात्म-प्रतीतिः, सैवात्मसंवित्तिः, सैव स्वरूपोपलब्धिः, स एव नित्योपलब्धिः, स एव परमसमाधिः, स एव परमानन्दः, स एव नित्यानन्दः, स एव सहजानन्दः, स एव सदानन्दः, स एव शुद्धात्मपदार्थाध्ययनरूपः, स एव परमस्वाध्यायः, स एव निश्चय-मोक्षोपायः, स एव चैकाग्रचिन्तानिरोधः, स एव परमबोधः, स एव शुद्धोपयोगः, स एव परमयोगः, स एव भूतार्थः, स एव परमार्थः, स एव निश्चयपञ्चाचारः, स एव समयसारः, स एवाध्यात्मसारः, तदेव समतादिनिश्चयषडावश्यकस्वरूपं, तदेवा-भेदरत्नत्रयस्वरूपं, तदेव वीतरागसामायिकं, तदेव परमशरणोत्तममङ्गलं, तदेव केवल-ज्ञानोत्पत्तिकारणं, तदेव सकलकर्मक्षयकारणं, सैव निश्चयचतुर्विधाराधना, सैव परमात्म-भावना, सैव शुद्धात्मभावनोत्पन्नसुखानुभूतिरूपपरमकला, सैव दिव्यकला, तदेव

છે, તે જ પરમ તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ શુદ્ધાત્મદર્શન છે, તે જ પરમાવસ્થાસ્વરૂપ છે, તે જ પરમાત્માનું દર્શન છે, તે જ પરમાત્માનું જ્ઞાન છે, તે જ પરમાવસ્થારૂપ પરમાત્માનું સ્પર્શન છે, તે જ ધ્યેયભૂત-શુદ્ધપારિણામિકભાવરૂપ છે, તે જ ધ્યાનભાવનાસ્વરૂપ છે, તે જ શુદ્ધચારિત્ર છે, તે જ પરમ પવિત્ર છે, તે જ અંતઃતત્ત્વ છે, તે જ પરમતત્ત્વ છે, તે જ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય છે, તે જ પરમજ્યોતિ છે, તે જ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિ છે, તે જ આત્માની પ્રતીતિ છે, તે જ આત્માની સંવિત્તિ છે, તે જ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ છે, તે જ નિત્યપદાર્થની પ્રાપ્તિ છે, તે જ પરમસમાધિ છે, તે જ પરમાનંદ છે, તે જ નિત્યાનંદ છે, તે જ સહજાનંદ છે, તે જ સદાનંદ છે, તે જ શુદ્ધાત્મપદાર્થના અધ્યયન-રૂપ છે, તે જ પરમસ્વાધ્યાય છે, તે જ નિશ્ચયમોક્ષનો ઉપાય છે, તે જ એકાગ્રચિંતા-નિરોધ છે, તે જ પરમબોધ છે, તે જ શુદ્ધોપયોગ છે, તે જ પરમયોગ છે, તે જ ભૂતાર્થ છે, તે જ પરમાર્થ છે, તે જ નિશ્ચય પંચાચાર છે, તે જ સમયસાર છે, તે જ અધ્યાત્મ-સાર છે, તે જ સમતા આદિ નિશ્ચય-ષટ્-આવશ્યકસ્વરૂપ છે, તે જ અભેદરત્નત્રયસ્વરૂપ છે, તે જ વીતરાગ સામાયિક છે, તે જ પરમ શરણ-ઉત્તમ-મંગળ છે, તે જ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, તે જ સમસ્ત કર્મોના ક્ષયનું કારણ છે, તે જ નિશ્ચય-ચતુર્વિધ-આરાધના છે, તે જ પરમાત્માની ભાવના છે, તે જ શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખની અનુભૂતિ પરમકળા છે, તે જ દિવ્યકળા છે, તે જ પરમ અદ્વૈત છે, તે જ પરમ-

परमाद्वैतं, तदेव परमामृतपरमधर्मध्यानं, तदेव शुक्लध्यानं, तदेव रागादिविकल्पशून्यध्यानं, तदेव निष्कलध्यानं, तदेव परमस्वास्थ्यं, तदेव परमवीतरागत्वं, तदेव परमसाम्यं, तदेव परमैकत्वं, तदेव परमभेदज्ञानं, स एव परमसमरसीभावः इत्यादि समस्तरागादिविकल्पोपाधिरहितपरमाह्लादैकसुखलक्षणध्यानरूपस्य निश्चयमोक्षमार्गस्य वाचकान्यन्यान्यपि पर्यायनामानि विज्ञेयानि भवन्ति परमात्मतत्त्वविद्भिरिति ॥ ५६ ॥

अतः परं यद्यपि पूर्वं बहुधा भणितं ध्यातृपुरुषलक्षणं ध्यानसामग्री च तथापि चूलिकोपसंहाररूपेण पुनरप्याख्याति :—

तवसुदवदवं चेदा ज्झाणरहधुरंधरो हवे जम्हा ।
तम्हा तत्तियणिरदा तल्लद्धीए सदा होह ॥ ५७ ॥

तपःश्रुतव्रतवान् चेता ध्यानरथधुरन्धरः भवति यस्मात् ।
तस्मात् तत्त्रिकनिरताः तल्लब्ध्यै सदा भवत ॥ ५७ ॥

અમૃતરૂપ પરમ-ધર્મધ્યાન છે, તે જ શુક્લધ્યાન છે, તે જ રાગાદિવિકલ્પરહિત ધ્યાન છે, તે જ નિષ્કલ ધ્યાન છે, તે જ પરમ સ્વાસ્થ્ય છે, તે જ પરમ વીતરાગપણું છે, તે જ પરમ સામ્ય છે, તે જ પરમ એકત્વ છે, તે જ પરમ ભેદજ્ઞાન છે. તે જ પરમ સમરસીભાવ છે;–ઇત્યાદિ, સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પ–ઉપાધિથી રહિત પરમ-આહ્લાદરૂપ એક સુખ જેનું લક્ષણ છે એવા ધ્યાનરૂપ નિશ્ચય–મોક્ષમાર્ગના વાચક અન્ય પણ પર્યાયવાચી નામો પરમાત્મતત્ત્વના જ્ઞાનીઓ દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે. ૫૬.

હવે આગળ, જોકે પહેલાં ધ્યાતા પુરુષનાં લક્ષણ અને ધ્યાનની સામગ્રીનું અનેક પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે તોપણ ચૂલિકા તથા ઉપસંહારરૂપે ફરીથી પણ કથન કરે છેઃ—

ગાથા ૫૭

ગાથાર્થઃ—કારણ કે તપ, શ્રુત અને વ્રતનો ધારક આત્મા ધ્યાનરૂપી રથની ધુરા ધારણ કરનાર થાય છે, તે કારણે હે ભવ્ય પુરુષો ! તમે તે ધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે નિરંતર તપ, શ્રુત અને વ્રતમાં તત્પર થાઓ.

તપ ધારે અરુ આગમ પઢે, વ્રત પાલે આતમ પ્રેમ ભરે;
ધ્યાન-ધુરંધર હૈ સિધિ કરે, તીનૂં ધરિ શિવ-રમણી વરે. ૫૭.

व्याख्या—"तवसुदवदवं चेदा ज्झाणरहधुरन्धरो हवे जम्हा" तपश्रुतव्रतवानात्मा चेतयिता ध्यानरथस्य धुरन्धरो समर्थो भवति, "जम्हा" यस्मात् "तम्हा तत्तियणिरदा तल्लद्धीए सदा होह" तस्मात् कारणात् तपश्रुतव्रतानां सम्बन्धेन यत् त्रितयं तत् त्रितये रताः सर्वकाले भवत हे भव्याः। किमर्थं? तस्य ध्यानस्य लब्धिस्तल्लब्धिस्तदर्थमिति। तथाहि—अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशभेदेन बाह्यं षड्विधं, तथैव प्रायश्चित्तविनयवैय्यावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानभेदेनाऽभ्यन्तरमपि षड्विधं चेति द्वादशविधं तपः। तेनैव साध्यं शुद्धात्मस्वरूपे प्रतपनं विजयनं निश्चयतपश्च। तथैवाचाराराधनादिद्रव्यश्रुतं, तदाधारेणोत्पन्नं निर्विकारस्वसंवेदनज्ञानरूपं भावश्रुतं च। तथैव च हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहाणां द्रव्यभावरूपाणां परिहरणं व्रतपञ्चकं चेति। एवमुक्तलक्षणतपःश्रुतव्रतसहितो ध्याता पुरुषो भवति। इयमेव ध्यानसामग्री चेति। तथाचोक्तम्—"वैराग्यं

ટીકા:—"तवसुदवदवं चेदा ज्झाणरहधुरंधरो हवे जम्हा" કારણ કે તપ, શ્રુત અને વ્રતધારી આત્મા ધ્યાનરૂપી રથની ધુરા ધારણ કરવાને સમર્થ થાય છે, "तम्हा तत्तियणिरदा तल्लद्धीए सदा होह" તે કારણે હે ભવ્યો! તપ, શ્રુત અને વ્રત—એ ત્રણમાં સદા લીન થાઓ. શા માટે? તે ધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે. વિશેષ વર્ણન:—અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્ત શય્યાસન અને કાયક્લેશ—એ ૬ પ્રકારનાં બાહ્યતપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન—એ ૬ પ્રકારનાં અંતરંગ તપ—એમ બન્ને મળીને બાર પ્રકારનાં તપ છે. તે જ તપથી [1]સાધ્ય શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં પ્રતપન અર્થાત્ વિજય કરવારૂપ નિશ્ચયતપ છે. તેવી જ રીતે આચાર-આરાધના આદિ દ્રવ્યશ્રુત અને તેના આધારે ઉત્પન્ન નિર્વિકાર સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુત છે. તથા હિંસા, જૂઠ, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહનો દ્રવ્ય અને ભાવરૂપે ત્યાગ કરવો તે પાંચ વ્રત છે. એવી રીતે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા તપ, શ્રુત અને વ્રત સહિત પુરુષ ધ્યાતા થાય છે. તે જ (તપ, શ્રુત અને વ્રત જ) ધ્યાનની સામગ્રી છે. કહ્યું પણ

1. પ્રથમ મુનિને છઠ્ઠે ગુણસ્થાને શુદ્ધતા સહિત આવા વિકલ્પો હોય છે. તે વિકલ્પોનો અભાવ થતાં શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં પ્રતપન થાય છે તે કારણે વ્યવહારનયે તેનાથી સાધ્ય કહેવાય. નિશ્ચયનયે શુદ્ધિ વધતાં વધતાં નિશ્ચયતપ થાય છે.

तत्त्वविज्ञानं नैर्ग्रन्थ्यं *समचित्तता । परीषहजयश्चेति पञ्चैते ध्यानहेतवः । १ ।"

भगवन् ! ध्यानं तावन्मोक्षमार्गभूतम् । मोक्षार्थिना पुरुषेण पुण्यबन्धकारणत्वाद्व्रतानि त्याज्यानि भवन्ति, भवद्भिः पुनर्ध्यानसामग्रीकारणानि तपःश्रुतव्रतानि व्याख्यातानि, तत् कथं घटत इति ? तत्रोत्तरं दीयते—व्रतान्येव केवलानि त्याज्यान्येव न, किन्तु पापबन्धकारणानि हिंसादिविकल्परूपाणि यान्यव्रतानि तान्यपि त्याज्यानि । तथाचोक्तम् पूज्यपादस्वामिभिः—"अपुण्यमव्रतैः पुण्यं व्रतैर्मोक्षस्तयोर्व्ययः । अव्रतानीव मोक्षार्थी व्रतान्यपि ततस्त्यजेत् ॥ १ ॥ किंत्वव्रतानि पूर्वं परित्यज्य ततश्च व्रतेषु तन्निष्ठो भूत्वा निर्विकल्पसमाधिरूपं परमात्मपदं प्राप्य पश्चादेकदेशव्रतान्यपि त्यजति । तदप्युक्तम् तैरेव—"अव्रतानि परित्यज्य व्रतेषु परिनिष्ठितः । त्यजेत्तान्यपि संप्राप्य परमं पदमात्मनः ॥ १ ॥"

છે કે "वैराग्यं तत्त्वविज्ञानं नैर्ग्रन्थ्यं समचित्तता । परीषहजयश्चेति पञ्चैते ध्यानहेतवः ॥ [અર્થ:—વૈરાગ્ય, તત્ત્વોનું જ્ઞાન, પરિગ્રહોનો ત્યાગ, સામ્યભાવ અને પરિષહોનું જીતવું;—એ પાંચ ધ્યાનનાં કારણ છે.]"[1]

શંકા:—ભગવાન્! ધ્યાન તો મોક્ષના માર્ગરૂપ છે. મોક્ષાર્થી પુરુષે પુણ્યબંધનાં કારણ હોવાથી વ્રતો ત્યાગવા યોગ્ય છે. પરંતુ આપે તો તપ, શ્રુત અને વ્રતોને ધ્યાનની સામગ્રી કહી છે; તે કેવી રીતે ઘટે છે? તેનો ઉત્તર:—કેવળ વ્રતો જ ત્યાગવા યોગ્ય નથી પરંતુ પાપબંધનાં કારણ હિંસા આદિ અવ્રતો પણ ત્યાગવા યોગ્ય છે. એવી રીતે પૂજ્યપાદ સ્વામીએ કહ્યું છે કે:—"अपुण्यमव्रतैः पुण्यं व्रतैर्मोक्षस्तयोर्व्ययः । अव्रतानीव मोक्षार्थी व्रतान्यपि ततस्त्यजेत् ॥ [અર્થ:—અવ્રતોથી પાપનો બંધ અને વ્રતોથી પુણ્યનો બંધ થાય છે, તે બન્નેનો નાશ તે મોક્ષ છે; તેથી મોક્ષાર્થી પુરુષે અવ્રતોની જેમ વ્રતોનો પણ ત્યાગ કરવો.]" પરંતુ અવ્રતોનો પહેલાં ત્યાગ કરીને પછી વ્રતોમાં સ્થિર થઈને નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ પરમાત્મપદ પામીને પછી એકદેશ વ્રતોનો પણ ત્યાગ કરે છે. તે પણ શ્રીપૂજ્યપાદ સ્વામીએ જ કહ્યું છે: "अव्रतानि परित्यज्य व्रतेषु परिनिष्ठितः । त्यजेत्तान्यपि संप्राप्य परमं पदमात्मनः ॥ [અર્થ:—મોક્ષાર્થી પુરુષ અવ્રતોને છોડીને વ્રતોમાં સ્થિર થઈને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરે અને પરમાત્મપદ પામીને તે વ્રતોનો પણ ત્યાગ કરે.]"

---

* 'वशचित्तता' इत्यपि पाठः ।

૧. શ્રી પરમાત્મપ્રકાશ અ. ૨ ગા-૧૯૨.

अज्जवि तिरयणसुद्धा अप्पा ज्झाऊण लहइ इंदत्तं । लोयंतियदेवत्तं तत्थ चुदा णिव्वुदिं जंति । २ ।' तथैव तत्त्वानुशासनग्रन्थे चोक्तं "अत्रेदानीं निषेधन्ति शुक्लध्यानं जिनोत्तमाः । धर्मध्यानं पुनः प्राहुः श्रेणीभ्यां प्राग्विवर्त्तिनाम् । १ ।" यथोक्तमुत्तमसंहननाभावात्तदुत्सर्गवचनम् । अपवादव्याख्यानेन, पुनरुपशमक्षपकश्रेण्योः शुक्लध्यानं भवति, तच्चोत्तमसंहननेनैव, अपूर्वगुणस्थानादधस्तनेषु गुणस्थानेषु धर्मध्यानं, तच्चादिमत्रिकोत्तमसंहननाभावेऽप्यन्तिमत्रिकसंहननेनापि भवति । तदप्युक्तं तत्रैव तत्त्वानुशासने "यत्पुनर्वज्रकायस्य ध्यानमित्यागमे वचः । श्रेण्योर्ध्यानं प्रतीत्योक्तं तन्नाधस्तान्निषेधकम् । १ ।"

यथोक्तं दशचतुर्दशपूर्वगतश्रुतज्ञानेन ध्यानं भवति तदप्युत्सर्गवचनम् । अपवादव्याख्यानेन पुनः पञ्चसमितित्रिगुप्तिप्रतिपादकसारभूतश्रुतेनापि ध्यानं भवति केवलज्ञानञ्च । यद्येवमपवादव्याख्यानं नास्ति तर्हि "तुसमासं घोसन्तो सिवभूदी केवली जादो" इत्यादिगन्धर्वाराधनादिभणितं व्याख्यानम् कथम् घटते ? अथ

કરે છે અને ત્યાંથી ચ્યવીને (મનુષ્ય થઈને) મોક્ષને પામે છે."

તે જ પ્રમાણે તત્ત્વાનુશાસન નામના ગ્રન્થમાં (ગાથા ૮૩ માં) કહ્યું છે કે "આ સમયે (પંચમકાળમાં) જિનેન્દ્રદેવ શુક્લધ્યાનનો નિષેધ કરે છે પણ શ્રેણી-આરોહણ પહેલાં થતા ધર્મધ્યાનનું અસ્તિત્વ બતાવ્યું છે." તથા જે એમ કહ્યું છે કે 'ઉત્તમ સંહનનનો અભાવ હોવાથી ધ્યાન થતું નથી' તે ઉત્સર્ગવચન છે. અપવાદરૂપ વ્યાખ્યાનથી તો, ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણીમાં શુક્લધ્યાન થાય છે અને તે ઉત્તમ સંહનનથી જ થાય છે, પરંતુ અપૂર્વકરણ (૮મા) ગુણસ્થાનથી નીચેનાં ગુણસ્થાનોમાં જે ધર્મધ્યાન થાય છે, તે પહેલાં ત્રણ ઉત્તમ સંહનનોનો અભાવ હોય તોપણ અંતિમ ત્રણ સંહનનોમાં પણ થાય છે. આ પણ તે જ તત્ત્વાનુશાસન ગ્રન્થમાં (ગાથા ૮૪ માં) કહ્યું છે—"વજ્રકાયવાળાને ધ્યાન થાય છે એવું આગમનું વચન ઉપશમ અને ક્ષપકશ્રેણીના ધ્યાનની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એ વચન નીચેનાં ગુણસ્થાનોમાં ધર્મધ્યાનનું નિષેધક નથી. ૧."

જે એમ કહ્યું છે કે 'દશ તથા ચૌદ પૂર્વના શ્રુતજ્ઞાનથી ધ્યાન થાય છે' તે પણ ઉત્સર્ગવચન છે. અપવાદ-વ્યાખ્યાનથી તો પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના પ્રતિપાદક સારભૂત શ્રુતજ્ઞાનથી પણ ધ્યાન થાય છે અને કેવળજ્ઞાન પણ થાય છે. જો એવું અપવાદ-વ્યાખ્યાન ન હોય તો "તુષ-માષનું ઉચ્ચારણ કરતાં શ્રીશિવભૂતિ મુનિ કેવળજ્ઞાની થઈ ગયા" ઇત્યાદિ ગન્ધર્વારાધનાદિ ગ્રન્થોમાં કહેલું કથન કેવી રીતે ઘટે? શંકા:—શ્રી-

मतम्—पञ्चसमितित्रिगुप्तिप्रतिपादकं द्रव्यश्रुतमिति न जानाति । इदं भावश्रुतं पुनः सर्वमस्ति । नैवं वक्तव्यम् । यदि पञ्चसमितित्रिगुप्तिप्रतिपादकं द्रव्यश्रुतं जानाति तर्हि "मा रूसह मा तूसह" इत्येकं पदं किं न जानाति । तत एव ज्ञायतेऽष्टप्रवचनमातृप्रमाणमेव भावश्रुतं, द्रव्यश्रुतं पुनः किमपि नास्ति । इदन्तु व्याख्यानमस्माभिर्न कल्पितमेव । तच्चारित्रसारादिग्रन्थेष्वपि भणितमास्ते । तथाहि—अन्तर्मुहूर्तादूर्ध्वं ये केवलज्ञानमुत्पादयन्ति ते क्षीणकषायगुणस्थानवर्त्तिनो निर्ग्रंथसंज्ञा ऋषयो भण्यन्ते । तेषां चोत्कर्षेण चतुर्दशपूर्वादिश्रुतं भवति, जघन्येन पुनः पञ्चसमितित्रिगुप्तिमात्रमेवेति ।

अथ मतं—मोक्षार्थं ध्यानं क्रियते न चाद्य काले मोक्षोऽस्ति; ध्यानेन किं प्रयोजनम् ? नैवं, अद्य कालेऽपि परम्परया मोक्षोऽस्ति । कथमिति, चेत् ? स्वशुद्धात्मभावनाबलेन संसारस्थितिं स्तोकां कृत्वा देवलोकं गच्छति, तस्मादागत्य मनुष्यभवे रत्नत्रयभावनां लब्ध्वा शीघ्रं मोक्षं गच्छतीति । येऽपि भरतसगरराम-

---

શિવભૂતિ મુનિ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિઓનું પ્રતિપાદન કરનાર દ્રવ્યશ્રુત જાણતા હતા અને ભાવશ્રુત તેમને પૂર્ણપણે હતું ? ઉત્તર.—એમ ન કહેવું જોઈએ; કેમ કે જો તેઓ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના પ્રતિપાદક દ્રવ્યશ્રુતને જાણતા હોત તો 'ન દ્વેષ કર, ન રાગ કર,' એ એક પદ કેમ ન જાણે ? માટે જ જણાય છે કે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ આઠ પ્રવચનમાતાપ્રમાણ જ ભાવશ્રુત તેમને હતું અને દ્રવ્યશ્રુત કાંઈ પણ નહોતું. આ વ્યાખ્યાન અમે કલ્પિત નથી કહ્યું; તે ચારિત્રસાર આદિ શાસ્ત્રોમાં પણ કહેવાયેલું છે. તે આ પ્રમાણેઃ—અંતર્મુહૂર્તમાં જેઓ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાનમાં રહેનાર 'નિર્ગ્રંથ' નામના ઋષિ કહેવાય છે. તેમને ઉત્કૃષ્ટપણે ચૌદ પૂર્વ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે અને જઘન્યપણે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ જેટલું જ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે.

શંકાઃ—મોક્ષને માટે ધ્યાન કરવામાં આવે છે અને આ કાળે મોક્ષ તો નથી; તો ધ્યાન કરવાનું શું પ્રયોજન છે? ઉત્તરઃ—એમ નથી, કેમ કે આ કાળે પણ પરંપરાએ મોક્ષ છે. પ્રશ્નઃ—પરંપરાએ મોક્ષ કેવી રીતે છે ? ઉત્તરઃ—ધ્યાન કરનાર સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાના બળથી સંસારની સ્થિતિ અલ્પ કરીને સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાંથી આવીને મનુષ્યભવમાં રત્નત્રયની ભાવના પ્રાપ્ત કરીને શીઘ્ર મોક્ષ જાય છે. જે ભરત,

पाण्डवादयो मोक्षं गतास्तेपि पूर्वभवे भेदाभेदरत्नत्रयभावनया संसारस्थितिं स्तोकां कृत्वा पश्चान्मोक्षं गताः। तद्भवे सर्वेषां मोक्षो भवतीति नियमो नास्ति। एवमुक्तप्रकारेण अल्पश्रुतेनापि ध्यानं भवतीति ज्ञात्वा किं कर्तव्यम्—"वधबन्धच्छेदादेर्द्वेषाद्रागाच्च परकलत्रादेः। आध्यानमपध्यानं शासति जिनशासने विशदाः। १। संकल्पकल्पतरुसंश्रयणात्त्वदीयं चेतो निमज्जति मनोरथसागरेऽस्मिन्। तत्रार्थतः तव चकास्ति न किंचनापि पक्षेऽपरं भवति कल्मषसंश्रयस्य। २। दौर्विध्यदग्धमनसोऽन्तरुपात्तभुक्तेश्चित्तं यथोल्लसति ते स्फुरितोत्तरङ्गम्। धाम्नि स्फुरेद्यदि तथा परमात्मसंज्ञे कौतस्कुती तव भवेद्विफला प्रसूतिः। ३। कंखिद कलुसिदभूदो कामभोगेहिं मुच्छिदो जीवो। ण य भुंजंतो भोगे बंधदि भावेण कम्माणि। ४।" इत्याद्यपध्यानंत्यक्त्वा—"ममत्तिं परिवज्जामि णिम्ममत्तिमुवट्ठिदो। आलंबणं च मे

સમર્થ હતા, પાંડવો વગેરે મોક્ષે ગયા છે તેઓ પણ પૂર્વભવમાં ભેદાભેદ-રત્નત્રયની ભાવનાથી સંસારની સ્થિતિ ઘટાડીને પછી મોક્ષે ગયા છે. તે જ ભવે બધાને મોક્ષ થાય છે એવો નિયમ નથી.

ઉપરોક્ત કથન પ્રમાણે અલ્પ શ્રુતજ્ઞાનથી પણ ધ્યાન થાય છે એ જાણીને શું કરવું? [દુર્ધ્યાન છોડીને ધ્યાન કરવું એમ સમજાવવામાં આવે છે.] "દ્વેષથી[1] કોઈને મારવા, બાંધવા કે અંગ કાપવાનું અને રાગથી પરસ્ત્રી આદિનું જે ચિંતવન છે તેને નિર્મળબુદ્ધિના ધારક આચાર્યો જિનમતમાં અપધ્યાન કહે છે. ૧. [2]હે જીવ, સંકલ્પરૂપી કલ્પવૃક્ષનો આશ્રય કરવાથી તારું ચિત્ત આ મનોરથરૂપી સાગરમાં ડૂબી જાય છે; તે વિકલ્પોમાં વાસ્તવિક રીતે તારું કાંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, ઊલટું કલુષતાનો આશ્રય કરનારાઓનું અકલ્યાણ થાય છે ૨. જેવી[3] રીતે દુર્ભાગ્યથી દુઃખી મનવાળા તારા અંતરમાં ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી વ્યર્થ તરંગો ઊઠયા કરે છે તેવી રીતે જો તે મન પરમાત્મરૂપ સ્થાનમાં સ્ફુરાયમાન થાય તો તારો જન્મ કેવી રીતે નિષ્ફળ થાય? ૩. આકાંક્ષાથી[4] કલુષિત થયેલો અને કામ-ભોગોમાં મૂર્છિત એવો આ જીવ ભોગ ન ભોગવવા છતાં પણ ભાવથી કર્મો બાંધે છે. ૪.—ઇત્યાદિરૂપ (ઉક્ત ગાથાઓમાં કહેલા) દુર્ધ્યાનને છોડીને (આમ કરવું -) [5]નિર્મમત્વમાં સ્થિર થઈને, અન્ય પદાર્થોમાં મમત્વબુદ્ધિનો હું ત્યાગ કરું છું; મને આત્માનું જ અવલંબન છે. અન્ય સર્વનો હું ત્યાગ

૧. શ્રીરત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગા. ૭૮.
૨. શ્રીયશસ્તિલક ચમ્પૂ અ. ૨ ગાથા. ૧૩૨
૩. શ્રીયશસ્તિલક ચમ્પૂ અ. ૨ ગા. ૧૩૪.
૪. શ્રીમૂળાચાર અ. ૨ ગા. ૮૧.
૫. શ્રીનિયમસાર ગાથા ૯૯.

आदा अवसेसाइं वोसरे । १ । आदा खु मज्झ णाणे आदा मे दंसणे चरित्ते य । आदा पच्चक्खाणे आदा मे संवरे जोगे । २ । एगो मे सस्सदो अप्पा णाणदंसणलक्खणो । सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संजोगलक्खणा । ३ ।" इत्यादिसारपदानि गृहीत्वा च ध्यानं कर्त्तव्यमिति ।

अथ मोक्षविषये पुनरपि नयविचारः कथ्यते । तथा हि—मोक्षस्तावत् बंधपूर्वकः । तथाचोक्तं—"मुक्तश्चेत् प्राक्भवेद्बन्धो नो बन्धो मोचनं कथम् । अबन्धे मोचनं नैव मुञ्चेरर्थो निरर्थकः । १ ।" बंधश्च शुद्धनिश्चयनयेन नास्ति, तथा बंधपूर्वको मोक्षोऽपि । यदि पुनः शुद्धनिश्चयेन बंधो भवति तदा सर्वदैव बंध एव, मोक्षो नास्ति । किंच—यथा शृङ्खलाबद्धपुरुषस्य बंधच्छेदकारणभूतभावमोक्षस्थानीयं बंधच्छेदकारणभूतं पौरुषं पुरुषस्वरूपं न भवति, तथैव शृङ्खलापुरुषयोर्यद्द्रव्यमोक्षस्थानीयं पृथक्करणं तदपि पुरुषस्वरूपं न भवति । किंतु ताभ्यां भिन्नं

કરું છું. ૧. મારો[1] આત્મા જ દર્શન છે, આત્મા જ જ્ઞાન છે, આત્મા જ ચારિત્ર છે, આત્મા જ પ્રત્યાખ્યાન છે, આત્મા જ સંવર છે અને આત્મા જ યોગ છે. ૨. જ્ઞાનદર્શનલક્ષણવાળો[2] એક મારો આત્મા જ શાશ્વત છે અને અન્ય સર્વ સંયોગલક્ષણવાળા ભાવો મારાથી બાહ્ય છે. ૩.–ઇત્યાદિ સારભૂત પદોનું ગ્રહણ કરીને ધ્યાન કરવું.

હવે મોક્ષના વિષયમાં ફરીથી નય-વિચાર કહેવામાં આવે છેઃ—પ્રથમ તો મોક્ષ બંધપૂર્વક છે. તે જ કહ્યું છે—"[3]જો જીવ મુક્ત છે તો પહેલાં એ જીવને બંધ અવશ્ય હોવો જોઈએ. કેમ કે જો બંધ ન હોય તો મોક્ષ કેવી રીતે હોઈ શકે? અબંધની (બંધાયેલો ન હોય તેની) મુક્તિ થતી નથી તો મુઞ્ચ્ ધાતુનો પ્રયોગ જ નકામો છે." શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી બંધ નથી તથા બંધપૂર્વક મોક્ષ પણ નથી. જો શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી બંધ હોય તો સદાય બંધ જ રહે, મોક્ષ થાય જ નહિ. વિશેષઃ—જેવી રીતે સાંકળથી બંધાયેલા પુરુષને, બંધનાશના કારણભૂત ભાવમોક્ષસ્થાનીય (બંધને છેદવાના કારણભૂત જે ભાવમોક્ષ તેના સમાન) સાંકળના બંધનને છેદવાના કારણભૂત જે ઉદ્યમ તે પુરુષનું સ્વરૂપ નથી તેમ જ દ્રવ્યમોક્ષસ્થાનીય જે સાંકળ અને પુરુષનું પૃથક્કરણ

૩૪ ૧. શ્રી નિયમસાર ગાથા ૧૦૦.

૨. શ્રી નિયમસાર ગાથા ૧૦૨.

૩. શ્રી પરમાત્મ પ્રકાશ અ. ૧ ગાથા ૫૯ ટીકા.

यद्दृष्टं हस्तपादादिरूपं तदेव पुरुषस्वरूपम् । तथैव शुद्धोपयोगलक्षणं भावमोक्षस्वरूपं शुद्धनिश्चयेन जीवस्वरूपं न भवति, तथैव तेन साध्यं यज्जीवकर्मप्रदेशयोः पृथक्करणं द्रव्यमोक्षरूपं तदपि जीवस्वभावो न भवतिः किंतु ताभ्यां भिन्नं यदनन्तज्ञानादिगुणस्वभावं फलभूतं तदेव शुद्धजीवस्वरूपमिति । अयमत्रार्थः—यथा विवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयेन पूर्वं मोक्षमार्गो व्याख्यातस्तथा पर्यायमोक्षरूपो मोक्षोऽपि, न च शुद्धनिश्चयनयेनेति । यस्तु शुद्धद्रव्यशक्तिरूपः शुद्धपारिणामिकपरमभावलक्षणपरमनिश्चयमोक्षः, स च पूर्वमेव जीवे तिष्ठतीदानीं भविष्यतीत्येवं न । स एव रागादिविकल्परहिते मोक्षकारणभूते ध्यानभावनापर्याये ध्येयो भवति, न च ध्यानभावनापर्यायरूपः । यदि पुनरेकान्तेन द्रव्यार्थिकनयेनापि स एव मोक्षकारणभूतो ध्यानभावना पर्यायो भण्यते तर्हि द्रव्यपर्यायरूपधर्मद्वयाधारभूतस्य जीवधर्मिणो मोक्षपर्याये जाते सति यथा ध्यानभावनापर्यायरूपेण विनाशो भवति, तथा ध्येयभूतस्य जीवस्य शुद्धपारिणामिकभावलक्षणद्रव्यरूपेणापि विनाशः प्राप्नोति,

---

(જુદા પડવું) તે પણ પુરુષનું સ્વરૂપ નથી, પરંતુ તે બન્નેથી (ઉદ્યમથી તેમ જ સાંકળથી પુરુષના પૃથક્કરણથી) જુદું જે હસ્ત-પાદાદિરૂપ જોવામાં આવે છે તે જ પુરુષનું સ્વરૂપ છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધોપયોગ-લક્ષણવાળું ભાવમોક્ષનું સ્વરૂપ તે શુદ્ધનિશ્ચયથી જીવનું સ્વરૂપ નથી તેમ જ તેનાથી સાધ્ય જીવ અને કર્મના પ્રદેશોના પૃથક્કરણરૂપ (જુદા પડવારૂપ) દ્રવ્યમોક્ષ તે પણ જીવનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ તે બન્નેથી (ભાવમોક્ષથી તેમ જ દ્રવ્યમોક્ષથી) ભિન્ન જે અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ સ્વભાવવાળું છે, ફળભૂત છે, તે જ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ છે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધનિશ્ચયનયથી પૂર્વે મોક્ષમાર્ગનું વ્યાખ્યાન છે તેમ પર્યાય-મોક્ષરૂપ જે મોક્ષ છે તે પણ એકદેશ-શુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી છે પરંતુ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નથી. જે શુદ્ધ દ્રવ્યશક્તિરૂપ શુદ્ધ પારિણામિક-પરમભાવ લક્ષણવાળો પરમનિશ્ચયમોક્ષ છે તે તો જીવમાં પહેલેથી જ વિદ્યમાન છે. તે (પરમનિશ્ચયમોક્ષ) જીવમાં હવે થશે એમ નથી. તે જ પરમ નિશ્ચયમોક્ષ રાગાદિ વિકલ્પ રહિત, મોક્ષના કારણભૂત, ધ્યાનભાવના-પર્યાયમાં ધ્યેય થાય છે, પરંતુ તે નિશ્ચયમોક્ષ ધ્યાનભાવના પર્યાયરૂપ નથી. જો એકાંતે દ્રવ્યાર્થિકનયથી પણ તેને જ (પરમ નિશ્ચય-મોક્ષને જ મોક્ષના કારણભૂત ધ્યાનભાવનાપર્યાય કહેવામાં આવે તો દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ બે ધર્મોના આધારભૂત જીવ-ધર્મીને મોક્ષનો પર્યાય પ્રગટ થતાં જેમ ધ્યાનભાવનાપર્યાયરૂપે વિનાશ થાય છે તેમ ધ્યેયભૂત જીવનો શુદ્ધપારિણામિક-

यद्दृष्टं हस्तपादादिरूपं तदेव पुरुषस्वरूपम् । तथैव शुद्धोपयोगलक्षणं भावमोक्षस्वरूपं शुद्धनिश्चयेन जीवस्वरूपं न भवति, तथैव तेन साध्यं यज्जीवकर्मप्रदेशयोः पृथक्करणं द्रव्यमोक्षरूपं तदपि जीवस्वभावो न भवति; किंतु ताभ्यां भिन्नं यदनन्तज्ञानादिगुणस्वभावं फलभूतं तदेव शुद्धजीवस्वरूपमिति । अयमत्रार्थः— यथा विवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयेन पूर्वं मोक्षमार्गो व्याख्यातस्तथा पर्यायमोक्षरूपो मोक्षोऽपि, न च शुद्धनिश्चयनयेनेति । यस्तु शुद्धद्रव्यशक्तिरूपः शुद्धपारिणामिकपरमभावलक्षणपरमनिश्चयमोक्षः, स च पूर्वमेव जीवे तिष्ठतीदानीं भविष्यतीत्येवं न । स एव रागादिविकल्परहिते मोक्षकारणभूते ध्यानभावनापर्याये ध्येयो भवति, न च ध्यानभावनापर्यायरूपः । यदि पुनरेकान्तेन द्रव्यार्थिकनयेनापि स एव मोक्षकारणभूतो ध्यानभावना पर्यायो भण्यते तर्हि द्रव्यपर्यायरूपधर्मद्वयाधारभूतस्य जीवधर्मिणो मोक्षपर्याये जाते सति यथा ध्यानभावनापर्यायरूपेण विनाशो भवति, तथा ध्येयभूतस्य जीवस्य शुद्धपारिणामिकभावलक्षणद्रव्यरूपेणापि विनाशः प्राप्नोति,

---

(જુદા પડવું) તે પણ પુરુષનું સ્વરૂપ નથી, પરંતુ તે બન્નેથી (ઉદ્યમથી તેમ જ સાંકળથી પુરુષના પૃથક્કરણથી) જુદું જે હસ્ત-પાદાદિરૂપ જોવામાં આવે છે તે જ પુરુષનું સ્વરૂપ છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધોપયોગ-લક્ષણવાળું ભાવમોક્ષનું સ્વરૂપ તે શુદ્ધનિશ્ચયથી જીવનું સ્વરૂપ નથી તેમ જ તેનાથી સાધ્ય જીવ અને કર્મના પ્રદેશોના પૃથક્કરણરૂપ (જુદા પડવારૂપ) દ્રવ્યમોક્ષ તે પણ જીવનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ તે બન્નેથી (ભાવમોક્ષથી તેમ જ દ્રવ્યમોક્ષથી) ભિન્ન જે અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ સ્વભાવવાળું છે, ફળભૂત છે, તે જ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ છે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી પૂર્વે મોક્ષમાર્ગનું વ્યાખ્યાન છે તેમ પર્યાય-મોક્ષરૂપ જે મોક્ષ છે તે પણ એકદેશ-શુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી છે પરંતુ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નથી. જે શુદ્ધ દ્રવ્યશક્તિરૂપ શુદ્ધ પારિણામિક-પરમભાવ લક્ષણવાળો પરમનિશ્ચયમોક્ષ છે તે તો જીવમાં પહેલેથી જ વિદ્યમાન છે, તે (પરમનિશ્ચયમોક્ષ) જીવમાં હવે થશે એમ નથી. તે જ પરમ નિશ્ચય-મોક્ષ રાગાદિ વિકલ્પ રહિત, મોક્ષના કારણભૂત, ધ્યાનભાવના-પર્યાયમાં ધ્યેય થાય છે, પરંતુ તે નિશ્ચયમોક્ષ ધ્યાનભાવના પર્યાયરૂપ નથી. જો એકાંતે દ્રવ્યાર્થિકનયથી પણ તેને જ (પરમ નિશ્ચય-મોક્ષને જ મોક્ષના કારણભૂત ધ્યાનભાવનાપર્યાય કહેવામાં આવે તો દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ બે ધર્મોના આધારભૂત જીવ-ધર્મીને મોક્ષની પર્યાય પ્રગટ થતાં જેમ ધ્યાનભાવનાપર્યાયરૂપે વિનાશ થાય છે તેમ ધ્યેયભૂત જીવનો શુદ્ધપારિણામિક

न च द्रव्यरूपेण विनाशोऽस्ति । ततः स्थितं शुद्धपारिणामिकमेव बन्धमोक्षौ न भवत इति ।

अथात्मशब्दार्थः कथ्यते । "अत" धातुः सातत्यगमनेऽर्थे वर्तते । गमनशब्देनात्र ज्ञानं भण्यते, "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था" इति वचनात् । तेन कारणेन यथासंभवं ज्ञानसुखादिगुणेषु आसमन्तात् अतति वर्तते यः स आत्मा भण्यते । अथवा शुभाशुभमनोवचनकायव्यापारैर्यथासम्भवं तीव्रमन्दादिरूपेण आसमन्तादतति वर्तते यः स आत्मा । अथवा उत्पादव्ययध्रौव्यैरासमन्तादतति वर्तते यः स आत्मा ।

किञ्च—यथैकोऽपि चन्द्रमा नानाजलघटेषु दृश्यते तथैकोऽपि जीवो नानाशरीरेषु तिष्ठतीति वदन्ति तत्तु न घटते । कस्मादिति चेत्—चन्द्रकिरणोपाधिवशेन घटस्थजलपुद्गला एव नानाचन्द्राकारेण परिणता, न चैकश्चन्द्रः । तत्र दृष्टान्तमाह– यथा देवदत्तमुखोपाधिवशेन नानादर्पणस्थपुद्गला एव नानामुखाकारेण परिणता, न चैवं देवदत्तमुखं नानारूपेण परिणतम् । परिणमतीति चेत्—

ભાવલક્ષણવાળા દ્રવ્યરૂપે પણ વિનાશ થશે. પરંતુ દ્રવ્યરૂપે તો જીવનો વિનાશ નથી. તેથી સિદ્ધ થયું કે 'શુદ્ધ પારિણામિકભાવથી (જીવને) બંધ અને મોક્ષ નથી.'

હવે 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ કહે છેઃ "अत्" ધાતુનો અર્થ "સતત ગમન" છે. "ગમન" શબ્દનો અહીં "જ્ઞાન" અર્થ થાય છે કારણ કે "બધા ગતિરૂપ અર્થવાળા ધાતુઓ જ્ઞાનરૂપ અર્થવાળા હોય છે' એવું વચન છે. તે કારણે, યથાસંભવ જ્ઞાન-સુખાદિ ગુણોમાં "आ" અર્થાત્ સર્વપ્રકારે "अतति" અર્થાત્ વર્તે તે આત્મા છે અથવા શુભ-અશુભ મન-વચન-કાયની ક્રિયા દ્વારા યથાસંભવ તીવ્ર-મંદાદિરૂપે જે "आ" અર્થાત્ પૂર્ણરૂપે "अतति" વર્તે તે આત્મા છે. અથવા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે ધર્મોદ્વારા જે "आ" અર્થાત્ પૂર્ણરૂપે "अतति" અર્થાત્ વર્તે તે આત્મા છે.

જેમ એક જ ચંદ્રમા અનેક જળભરેલા ઘડાઓમાં દેખાય છે તેમ એક જ જીવ અનેક શરીરોમાં રહે છે એમ કેટલાક કહે છે પણ તે ઘટતું નથી. કેમ ઘટતું નથી? ચંદ્રનાં કિરણરૂપ ઉપાધિના વશે ઘડાઓમાંના જળનાં પુદ્ગલો જ અનેક ચંદ્રના આકારરૂપે પરિણમ્યાં છે, એક ચંદ્રમા અનેકરૂપે પરિણમ્યો નથી. તે બાબતમાં દૃષ્ટાંત કહે છે—જેમ દેવદત્તના મુખરૂપ ઉપાધિના વશે અનેક દર્પણોનાં પુદ્ગલો જ અનેક મુખના આકારરૂપે પરિણમ્યાં છે, એક દેવદત્તનું મુખ અનેકરૂપે પરિણમ્યું નથી. જો દેવદત્તનું મુખ જ અનેક મુખરૂપે

तर्हि दर्पणस्थप्रतिबिम्बं चैतन्यं प्राप्नोतीति, न च तथा। किन्तु यद्येक एव जीवो भवति, तदैकजीवस्य सुखदुःखजीवितमरणादिके प्राप्ते तस्मिन्नेव क्षणे सर्वेषां जीवितमरणादिकं प्राप्नोति, न च तथा दृश्यते। अथवा ये वदन्ति यथैकोपि समुद्रः क्वापि क्षारजलः क्वापि मिष्टजलस्तथैकोऽपि जीवः सर्वदेहेषु तिष्ठतीति। तदपि न घटते। कथमिति चेत्—जलराश्यपेक्षया तत्रैकत्वं, न च जलपुद्गलापेक्षया तत्रैकत्वम्। यदि जलपुद्गलापेक्षया भवत्येकत्वं तर्हि स्तोकजले गृहीते शेषजलं सहैव किन्नायाति। ततः स्थितं षोडशवर्णिकासुवर्णराशिवदनन्तज्ञानादिलक्षणं प्रत्येकं जीवराशिं प्रति, न चैकजीवापेक्षयेति।

अध्यात्मशब्दस्यार्थः कथ्यते। मिथ्यात्वरागादिसमस्तविकल्पजालरूपपरिहारेण स्वशुद्धात्मन्यधि यदनुष्ठानं तदध्यात्ममिति। एवं ध्यानसामग्रीव्याख्यानोपसंहाररूपेण गाथा गता ॥ ५७ ॥

પરિણમતું હોય તો તો દર્પણમાં રહેલ દેવદત્તના મુખનાં પ્રતિબિંબ પણ ચેતન બની જાય; પણ એમ તો બનતું નથી. વળી, જો એક જ જીવ હોય તો એક જીવને સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ આદિ પ્રાપ્ત થતાં તે જ ક્ષણે બધા જીવોને જીવન-મરણ આદિ પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ; પણ તેમ દેખાતું નથી. અથવા જે એમ કહે છે કે 'એક જ સમુદ્ર છે તે ક્યાંક ખારા પાણીવાળો છે અને ક્યાંક મીઠા પાણીવાળો છે, તેમ એક જ જીવ બધાં શરીરોમાં વિદ્યમાન છે,' તેમનું એ કહેવું પણ ઘટતું નથી. કેમ નથી ઘટતું? સમુદ્રમાં જળરાશિની અપેક્ષાએ એકતા છે, જળના કણોની અપેક્ષાએ એકતા નથી. જો જળકણોની અપેક્ષાએ એકતા હોય તો સમુદ્રમાંથી થોડું જળ ગ્રહણ કરતાં બાકીનું બધું જળ તેની સાથે જ કેમ નથી આવતું? તે કારણે એ સિદ્ધ થયું કે સોળવલા સોનાના રાશિની જેમ અનંત જ્ઞાનાદિ લક્ષણની અપેક્ષાએ જીવરાશિમાં એકતા છે પણ એક જીવની અપેક્ષાએ (સમસ્ત જીવરાશિમાં એક જ જીવ હોવાની અપેક્ષાએ) જીવ-રાશિમાં એકતા નથી.

હવે 'અધ્યાત્મ' શબ્દનો અર્થ કહેવામાં આવે છે: મિથ્યાત્વ, રાગ આદિ સમસ્ત વિકલ્પજાળના ત્યાગથી સ્વશુદ્ધાત્મામાં જે અનુષ્ઠાન તેને 'અધ્યાત્મ' કહે છે.

એવી રીતે ધ્યાનની સામગ્રીના વ્યાખ્યાનના ઉપસંહારરૂપે આ ગાથા પૂરી થઈ. ૫૭.

अथौद्धत्यपरिहारं कथयति:—

दव्वसंगहमिणं मुणिणाहा दोससंचयचुदा सुदपुण्णा ।
सोधयंतु तणुसुत्तधरेण णेमिचन्दमुणिणा भणियं जं ॥ ५८ ॥

द्रव्यसंग्रहं इमं मुनिनाथाः दोषसंचयच्युताः श्रुतपूर्णाः ।
शोधयन्तु तनुश्रुतधरेण नेमिचन्द्रमुनिना भणितं यत् ॥ ५८ ॥

व्याख्या—"सोधयंतु" शुद्धं कुर्वन्तु । के कर्तारः ? "मुणिणाहा" मुनिनाथा मुनिप्रधानाः । किं विशिष्टाः ? "दोससंचयचुदा" निर्दोषपरमात्मनो विलक्षणा ये रागादिदोषास्तथैव च निर्दोषपरमात्मादितत्त्वपरिज्ञानविषये संशयविमोहविभ्रमास्तैश्च्युता रहिता दोषसंचयच्युताः । पुनरपि कथम्भूताः ? "सुदपुण्णा" वर्तमानपरमागमाभिधानद्रव्यश्रुतेन तथैव तदाधारोत्पन्ननिर्विकारस्वसंवेदनज्ञानरूपभावश्रुतेन च पूर्णाः समग्राः श्रुतपूर्णाः । कं शोधयन्तु ? "दव्वसंगहमिणं" शुद्धबुद्धैकस्वभावपरमात्मादिद्रव्याणां संग्रहो द्रव्यसंग्रहस्तं द्रव्यसंग्रहाभिधानम्

હવે ગ્રન્થકાર પોતાના અભિમાનના પરિહારનું કથન કરે છે:—

ગાથા ૫૮

ગાથાર્થ:—અલ્પશ્રુતના ધારક નેમિચન્દ્ર મુનિએ જે આ દ્રવ્યસંગ્રહ કર્યું છે તેનું દોષોથી રહિત અને શ્રુતજ્ઞાનથી પૂર્ણ એવા આચાર્યો શોધન કરો.

ટીકા:—"સોધયંતુ" શુદ્ધ કરો. કોણ શુદ્ધ કરો? "મુણિણાહા" મુનિનાથ, મુનિઓમાં પ્રધાન. કેવા મુનિનાથો? "દોસસંચયચુદા" નિર્દોષ પરમાત્માથી વિલક્ષણ જે રાગાદિ દોષો અને નિર્દોષ પરમાત્માદિ તત્ત્વોને જાણવામાં જે સંશય-વિમોહ-વિભ્રમરૂપ દોષો-તેનાથી રહિત હોવાથી જેઓ 'દોષસંચયચ્યુત' છે. વળી કેવા મુનિનાથો? "સુદપુણ્ણા" વર્તમાન પરમાગમ નામક દ્રવ્યશ્રુતથી અને તે પરમાગમના આધારે ઉત્પન્ન નિર્વિકાર-સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુતથી પરિપૂર્ણ હોવાથી શ્રુતપૂર્ણ છે. (તેઓ) કોને શુદ્ધ કરો? "દવ્વસંગહમિણં" શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવ પરમાત્મા આદિ દ્રવ્યોનો

નેમિચંદ્ર મુનિ તનુ શ્રુત લિયે, એહ દ્રવ્યસંગ્રહ મેં કિયે;
જે મહાન મુનિ બહુ-શ્રુત-ધાર, દોષ-રહિત તે શોધહુ સાર. ૫૮.

ग्रन्थमिमं प्रत्यक्षीभूतम् । किं विशिष्टं ? "भणियं जं" भणितः प्रतिपादितो यो ग्रन्थः । केन कर्तृभूतेन ? "णेमिचन्दमुणिणा" श्री नेमिचन्द्रमुनिना श्री नेमिचन्द्रसिद्धान्तिदेवाभिधानेन मुनिना सम्यग्दर्शनादिनिश्चयव्यवहाररूपपञ्चाचारोपेताचार्येण । कथम्भूतेन ? "तणुसुत्तधरेण" तनुश्रुतधरेण तनुश्रुतं स्तोकं श्रुतं तद्धरतीति तनुश्रुतधरस्तेन । इति क्रियाकारकसम्बन्धः । एवं ध्यानोपसंहारगाथात्रयेण, औद्धत्यपरिहारार्थं प्राकृतवृत्तेन च द्वितीयान्तराधिकारे तृतीयं स्थलं गतम् ॥५८॥ इत्यन्तराधिकारद्वयेन विंशतिगाथाभिर्मोक्षमार्गप्रतिपादकनामा तृतीयोऽधिकारः समाप्तः

अत्र ग्रन्थे 'विवक्षितस्य सन्धिर्भवति' इति वचनात्पदानां सन्धिनियमो नास्ति । वाक्यानि च स्तोकस्तोकानि कृतानि सुखबोधनार्थम् । तथैव लिङ्गवचनक्रियाकारकसम्बन्धसमासविशेषणवाक्यसमाप्त्यादिदूषणं तथा च शुद्धात्मादिप्रतिपादनविषये विस्मृतिदूषणं च विद्वद्भिर्न ग्राह्यमिति ।

સંગ્રહ તે દ્રવ્યસંગ્રહ, એવા 'દ્રવ્યસંગ્રહ' નામના આ—પ્રત્યક્ષ ગ્રન્થને. કેવા દ્રવ્યસંગ્રહ ગ્રન્થને? "भणियं जं" જે ગ્રન્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેને. કોણે પ્રતિપાદન કર્યું છે? "णेमिचन्दमुणिणा" સમ્યગ્દર્શન આદિ નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ[1] પંચાચાર સહિત આચાર્ય શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્તિદેવ નામના મુનિએ.

કેવા નેમિચંદ્ર મુનિએ? "तणुसुत्तधरेण" અલ્પશ્રુતધારીએ. જે અલ્પ-શ્રુતને ધારણ કરે તે અલ્પશ્રુતધારી છે. (તેમણે આ ગ્રંથનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.) એ પ્રમાણે ક્રિયા અને કારકોનો સંબંધ છે.

એ રીતે ધ્યાનના ઉપસંહારરૂપ ત્રણ ગાથાઓ વડે અને ઉદ્ધતપણાના ત્યાગને માટે એક પ્રાકૃત છંદથી બીજા અન્તરાધિકારમાં ત્રીજું સ્થળ સમાપ્ત થયું. ૫૮.

એવી રીતે બે અંતરાધિકારો દ્વારા વીસ ગાથાઓથી મોક્ષમાર્ગના પ્રતિપાદક ત્રીજો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

આ ગ્રંથમાં 'વિવક્ષિત વિષયની સંધિ થાય છે' એ વચન પ્રમાણે પદોની સંધિનો નિયમ નથી. (ક્યાંક સંધિ કરવામાં આવી છે, ક્યાંક નહિ.) સરળતાથી બોધ થાય માટે વાક્યો નાનાં નાનાં બનાવવામાં આવ્યાં છે. લિંગ, વચન, ક્રિયાકારકસંબંધ, સમાસ, વિશેષણ અને વાક્યસમાપ્તિ આદિ દોષ અને શુદ્ધાત્મા આદિ તત્ત્વોના કથનમાં વિસ્મરણનો દોષ વિદ્વાનોએ ગ્રહણ ન કરવો.

---

૧. નિશ્ચય-વ્યવહાર પંચાચાર એક સાથે ભાવલિંગી મુનિઓને જ હોય છે એમ અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण "जीवमजीवं दव्वं" इत्यादिसप्तविंशतिगाथाभिः षट्द्रव्यपञ्चास्तिकायप्रतिपादकनामा प्रथमोधिकारः। तदनन्तरं "आसव बन्धण" इत्येकादशगाथाभिः सप्ततत्त्वनवपदार्थप्रतिपादकनामा द्वितीयोऽधिकारः। ततः परं "सम्मद्दंसण" इत्यादिविंशतिगाथाभिर्मोक्षमार्गप्रतिपादकनामा तृतीयोऽधिकारः॥

इत्यधिकारत्रयेणाष्टाधिकपञ्चाशत्सूत्रैः श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तिदेवैर्विरचितस्य
द्रव्यसंग्रहाभिधानग्रन्थस्य सम्बन्धिनी श्रीब्रह्मदेवकृतवृत्तिः समाप्ता।

આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે "जीवमजीवं दव्वं" ઇત્યાદિ સત્તાવીસ ગાથાઓ વડે ષટ્દ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાયપ્રતિપાદક નામનો પ્રથમ અધિકાર છે. ત્યાર પછી "आसववन्धण" ઇત્યાદિ અગિયાર ગાથાઓ વડે સાતતત્ત્વ-નવપદાર્થપ્રતિપાદક નામનો બીજો અધિકાર છે. ત્યાર પછી "सम्मद्दंसण" ઇત્યાદિ વીસ ગાથાઓ વડે મોક્ષમાર્ગ-પ્રતિપાદક નામનો ત્રીજો અધિકાર છે.

એ પ્રમાણે શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્તિદેવ વિરચિત ત્રણ અધિકારની અઠાવન ગાથાઓ યુક્ત દ્રવ્યસંગ્રહ નામના ગ્રંથની શ્રી બ્રહ્મદેવકૃત સંસ્કૃત ટીકાનો બ્ર. વ્રજલાલ ગિરધરલાલ શાહ (વઢવાણ નિવાસી) કૃત ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત થયો.

—: લઘુદ્રવ્યસંગ્રહ :—

छद्दव्व पंच अत्थी सत्त वि तच्चाणि णव पयत्था य ।
भंगुप्पाय-धुवत्ता णिद्दिट्ठा जेण सो जिणो जयउ ॥ १ ॥

અર્થ:—જેમણે છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થ અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે તે શ્રી જિનેન્દ્રદેવ જયવંત રહો. ૧.

जीवो पुग्गल धम्माऽधम्मागासो तहेव कालो य ।
दव्वाणि कालरहिया पदेश बाहुल्लदो अत्थिकाया य ॥ २ ॥

અર્થ:—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ (એ છ) દ્રવ્યો છે; કાળ સિવાયનાં બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો, બહુપ્રદેશી હોવાને કારણે અસ્તિકાય છે. ૨.

जीवाजीवासवबंध संवरो णिज्जरा तहा मोक्खो ।
तच्चाणि सत्त एदे सपुण्ण-पावा पयत्था य ॥ ३ ॥

અર્થ:—જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે; એ સાત તત્ત્વ પુણ્ય અને પાપ સહિત નવ પદાર્થ છે. ૩.

जीवो होइ अमुत्तो सदेहमित्तो सचेयणा कत्ता ।
भोत्ता सो पुण दुविहो सिद्धो संसारिओ णाणा ॥ ४ ॥

અર્થ:—જીવ (દ્રવ્ય) અમૂર્તિક, સ્વદેહ-પ્રમાણ, સચેતન, કર્તા અને ભોક્તા છે. તે જીવ બે પ્રકારના છે, સિદ્ધ અને સંસારી; સંસારી જીવ અનેક પ્રકારના છે. ૪.

अरसमरूवमगंधं अव्वत्तं चेयणागुणमसद्दं ।
जाण अलिंगग्गहणं जीवमणिद्दिट्ठ—संठाणं ॥ ५ ॥

અર્થ:—જીવને રસરહિત, રૂપરહિત, ગંધરહિત, અવ્યક્ત, શબ્દરહિત, લિંગ દ્વારા ન ગ્રહી શકાય તેવો, જેનું સંસ્થાન નિર્દિષ્ટ નથી એવો અને ચેતના ગુણવાળો જાણવો. ૫.

वण्ण-रस गंध-फासा विज्जंते जस्स जिणवरुद्दिट्ठा ।
मुत्तो पुग्गलकाओ पुढवी पहुदी हु सो सोढा ॥ ६ ॥

અર્થ:—જેને વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ વિદ્યમાન છે તે મૂર્તિક પુદ્‌ગલકાય પૃથ્વી વગેરે છ પ્રકારની શ્રી જિનેંદ્રદેવે કહી છે. ૬.

पुढवी जलं च छाया चउरिंदियविसय कम्म परमाणू ।
छव्विहभेयं भणियं पुग्गलदव्वं जिणिंदेहिं ॥ ७ ॥

અર્થ:—પૃથ્વી, જળ, છાયા, (નેત્રેન્દ્રિય સિવાયની) ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયો, કર્મવર્ગણા અને પરમાણુ; શ્રી જિનેંદ્રદેવે પુદ્‌ગલ દ્રવ્યને (ઉપરોક્ત) છ પ્રકારનું કહ્યું છે. ૭.

गईपरिणयाण धम्मो पुग्गलजीवाण गमण-सहयारी ।
तोयं जह मच्छाणं अच्छंता णेव सो णेई ॥ ८ ॥

અર્થ:—ગતિરૂપે પરિણમેલા પુદ્‌ગલ અને જીવોને ગમનમાં સહકારી ધર્મદ્રવ્ય છે, જેમ માછલીને (ગમન કરવામાં) જળ સહકારી છે. ગમન ન કરનાર (પુદ્‌ગલ અને જીવો) ને તે (-ધર્મદ્રવ્ય) ગતિ કરાવતું નથી. ૮.

ठाणजुयाण अधम्मो पुग्गलजीवाण ठाण-सहयारी ।
छाया जह पहियाणं गच्छंता णेव सो धरई ॥ ९ ॥

અર્થ:—સ્થિત થતા પુદ્‌ગલ અને જીવોને સ્થિર થવામાં સહકારી અધર્મ-દ્રવ્ય છે; જેમ છાંયો મુસાફરોને સ્થિર થવામાં સહકારી છે. ગમન કરતા જીવ અને પુદ્‌ગલોને તે (અધર્મ દ્રવ્ય) સ્થિર કરાવતું નથી. ૯.

अवगासदाणजोग्गं जीवादीणं वियाण आयासं ।
जेण्हं लोगागासं अल्लोगागासमिदि दुविहं ॥ १० ॥

અર્થ:—જે જીવ આદિ દ્રવ્યોને અવકાશ દેવાને યોગ્ય છે તેને (શ્રી જિનેંદ્રદેવે કહેલ) આકાશ દ્રવ્ય જાણો. જેના લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એવા બે પ્રકાર છે. ૧૦.

दव्वपरिवट्टजादो जो सो कालो हवेइ ववहारो ।
लोगागासपएसो एक्केक्काणू य परमट्ठो ॥ ११ ॥

અર્થ:—જે દ્રવ્યોના પરિવર્તનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વ્યવહારકાળ છે; લોકાકાશમાં દરેક પ્રદેશ ઉપર એકેક કાલાણુ સ્થિત છે તે પરમાર્થ (નિશ્ચય) કાળ છે. ૧૧.

लोयायासपदेसे एक्केक्के जे ट्ठिया हु एक्केक्का ।
रयणाणं रासीमिव ते कालाणू असंखदव्वाणि ॥ १२ ॥

અર્થ:—જે લોકાકાશના એકેક પ્રદેશ ઉપર રત્નોની રાશિ જેમ એકેક (કાલાણુ) સ્થિત છે, તે કાલાણુ અસંખ્યાત દ્રવ્ય છે. ૧૨.

संखातीदा जीवे धम्माऽधम्मे अणंत आयासे ।
संखादासंखादा मुत्ति पदेसाउ संति णो काले ॥ १३ ॥

અર્થ:—એક જીવદ્રવ્યમાં, ધર્મદ્રવ્યમાં અને અધર્મદ્રવ્યમાં અસંખ્યાત પ્રદેશો છે, આકાશ દ્રવ્યમાં અનંત પ્રદેશ છે, પુદ્ગલમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશો છે; કાળમાં પ્રદેશો નથી. (કાળાણુ એકપ્રદેશી છે, તેમાં શક્તિ અથવા વ્યક્તિની અપેક્ષાએ બહુપ્રદેશીપણું નથી.) ૧૩.

जावदियं आयासं अविभागीपुग्गलाणुवट्टद्धं ।
तं खु पदेसं जाणे सव्वाणुट्ठाणदाणरिहं ॥ १४ ॥

અર્થ:—અવિભાગી પુદ્ગલ અણુવડે જેટલું આકાશ રોકાય તેને પ્રદેશ જાણો. તે પ્રદેશ બધા (પુદ્ગલ) પરમાણુઓને સ્થાન દેવામાં સમર્થ છે. ૧૪.

जीवो णाणी पुग्गल-धम्माऽधम्मायासा तहेव कालो य ।
अज्जीवा जिणभणिओ ण हु मण्णइ जो हु सो मिच्छो ॥ १५ ॥

અર્થ:—જીવ જ્ઞાની છે, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ અજીવ છે, એમ શ્રી જિનેંદ્રદેવે કહ્યું છે, જે આમ નથી માનતો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ૧૫.

मिच्छत्तं हिंसाई कसाय-जोगा य आसवो बंधो ।
सकसाई जं जीवो परिगिण्हइ पोग्गलं विविहं ॥ १६ ॥

અર્થ:—મિથ્યાત્વ, હિંસા આદિ (અવ્રત), કષાય અને યોગોથી આસ્રવ થાય છે; કષાય સહિત જીવ જે વિવિધ પ્રકારનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે બંધ છે. ૧૬.

मिच्छत्ताईचाओ संवर जिण भणइ णिज्जरादेसे ।
कम्माण खओ सो पुण अहिलसिओ अणहिलसिओ य ॥ १७ ॥

અર્થ:-- શ્રી જિનેંદ્રદેવે મિથ્યાત્વ આદિના ત્યાગને સંવર કહેલ છે, કર્મોનો એકદેશ ક્ષય તે નિર્જરા છે અને તે (નિર્જરા) અભિલાષા સહિત અને અભિલાષા રહિત (-સકામ, અકામ) એમ બે પ્રકારની છે. ૧૭.

कम्म बंधण-बद्धस्य सब्भूदस्संतरप्पणो ।
सव्वकम्म-विणिम्मुक्को मोक्खो होइ जिणेडिदो ॥ १८ ॥

અર્થ:--કર્મોના બંધનથી બદ્ધ સદ્‌ભૂત (પ્રશસ્ત) અંતરાત્માને જે સર્વકર્મોથી (પૂર્ણપણે) મુક્ત થવું તે મોક્ષ છે— એમ શ્રી જિનેંદ્રદેવે વર્ણન કર્યું છે. ૧૮.

सादाऽऽउ-णामगोदाणं पयडीओ सुहा हवे ।
पुण्ण तित्थयरादी अण्णं पावं तु आगमे ॥ १९ ॥

અર્થ:—શાતા વેદનીય, શુભ આયુષ્ય, શુભ નામ અને શુભ ગોત્ર તેમ જ તીર્થંકર આદિ પ્રકૃતિઓ તે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ છે; બાકીની બીજી પાપ-પ્રકૃતિઓ છે એમ પરમાગમમાં કહ્યું છે. ૧૯.

णासइ णर-पज्जाओ उप्पज्जइ देवपज्जओ तत्थ ।
जीवो स एव सव्वस्सभंगुप्पाया धुवा एवं ॥ २० ॥

અર્થ:—મનુષ્ય પર્યાય નાશ પામે છે, દેવ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને જીવ તેનો તે જ રહે છે; એવી રીતે સર્વ દ્રવ્યોને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય હોય છે. ૨૦.

उप्पादप्पद्धंसा वत्थूणं होंति पज्जय-णाएण (णयेन) ।
दव्वट्ठिएण णिच्चा बोधव्वा सव्वजिणवुत्ता ॥ २१ ॥

અર્થ:— વસ્તુમાં ઉત્પાદ અને વ્યય પર્યાયદૃષ્ટિથી થાય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી વસ્તુ નિત્ય છે એમ જાણવું; શ્રી સર્વજ્ઞ જિનેન્દ્રદેવે આમ કહ્યું છે. ૨૧.

एवं अहियारसुत्तो सहाणजुदो मणो णिरंभित्ता ।
छंडउ रायं रोसं जइ इच्छइ कम्मणो णास (णासं) ॥ २२ ॥

અર્થ:—જો કર્મોનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હો તો તે પ્રકારે [illegible] પોતાનામાં સ્થિત રહીને અને મનને રોકીને રાગ અને દ્વેષને છોડો. ૨૨.

विसएसु पवट्टंतं चित्तं धारेत्तु अप्पणो अप्पा ।
झायइ अप्पाणेणं जो सो पावेइ खलु सेयं ॥ २३ ॥

અર્થઃ—જે આત્મા, વિષયોમાં પ્રવર્તતા મનને રોકીને, પોતાના આત્માનું આત્માવડે ધ્યાન કરે છે, તે ખરેખર સુખ પામે છે. ૨૩.

सम्मं जीवादीया णच्चा सम्मं सुकित्तिदा जेहिं ।
मोहगयकेसरीणं णमो णमो ठाण साहूणं ॥ २४ ॥

અર્થઃ—જીવાદિને સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને, જેમણે તે જીવાદિનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે, જે મોહરૂપી ગજને માટે કેસરી સિંહ સમાન છે તે સાધુઓને અમારા નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો! ૨૪.

सोमच्छलेण रइया पयत्थ-लक्खणकराउ गाहाओ ।
भव्वुवयारणिमित्तं गणिणा सिरिणेमिचंदेण ॥ २५ ॥

અર્થઃ—શ્રી સોમશ્રેષ્ઠીના નિમિત્તે, ભવ્ય જીવોના ઉપકારને માટે, શ્રી નેમિચન્દ્ર આચાર્યદેવે પદાર્થોનાં લક્ષણ બતાવનારી ગાથાઓ રચી છે. ૨૫.

अकारादिक्रमेण बृहद्द्रव्यसंग्रहस्य गाथासूची

संस्कृतटीकायामुक्तानां पद्यादीनां वर्णानुक्रमसूची

पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रन्थ	
१३७	अच्छि णिमीलणमेत्तं	त्रि.सा.	२०७
२६२	अज्जवितिरयण	मो. प	७७
१२४	अत्थि अणंता जीवा	प. ख.	१/२७१
		,, ,,	४/४७७
		गो. जी	१९६
		मूला.	१२/१६२
२६२	अत्रेदानीं निषेधन्ति	त.अ.	८३
२५९	अपुण्यमव्रतैः पुण्यं	समा.	८३
२५९	अव्रतानि परित्यज्य	समा.	८४
२३४	अरिहंता असरीरा	भा.पं.	६२७टी.
२५१	अरूहासिद्धा इरया	वा.अ.	१२
		मो.पा.	१०४
१६४	अशुभपरिणाम वहुलता		
१७०	असिदिसदं किरियाणं	गो. क.	८७६
१२८	आत्मा नदी संयमतोय	हि. उ. पृ.	१२८
१७५	आत्मोपदान सिद्धं	सि. भ.	७
२६५	आदा खु मज्झ	भा.पा.	५८
		नि.सा	१००
		स. सा. १५	क्षेपक
३७	आहार सरीरिंदिय	गो.जी.	११८
		प.ख.	२/४१७
१६०	इगत्तीस सत्त चत्तारि	प. ख.	७/१३१
		ति.प.	८/१५९
१६४	इत्यादि दुर्लभरूपां	प.प्र	९ टी.
३७	इंदियकाया ऊणिय	गो.जी.	१३१
१५५–५६	इंदुरवीदो रिक्खा	त्रि. सा.	४०४
२५०	उद्योतनमुद्योगो	भ. आ. २	छाया
१७९	उद्वम मिथ्यात्वविषं		
३९	उवसंत खीणमोहो	गो.जी	१०
८९	एगवणिगोद सरीरे	प. ख.	१/२७०,२०४
		,, ,,	४/४७८
		गो.जी.	१६५
		मूला.	१२/१६३

पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रन्थ	
२६५	एगो मे सस्दो	भा.पा.	५९
		नि.सा.	१०२
		मूला.	२/४८
		प. ख.	६/९
		प.ख.	६/९८
		गो.जी.	१६
१०२	एयंतबुद्ध दरसी	पंचा.	१६४
८६	ओगाढगाढ णिचिदो	र. श्रा.	३६
७३–२०४	ओजस्तेजो विद्या		२/८१
२६४	कंखिद कलुसिद मूला.	वा.अ.	९०
७७	किं पल्लविण्ण	गो.जी.	६५०
१७७	खयउवसमियविसोही	प.ख.	६/१३९, २०५
		ल.सा.	३
		भ.आ.	२०७६
		गो.जी.	१४१
४४	गइ इंदियेसु काये	गो. जी.	२
४८	गुणजीवापज्जत्ती	त.अ.	३८
२३६	गुप्तेन्द्रियमनाध्याता	भ. आ.	१२
१७४	चक्खुस्सदंसणस्स	भा.सं.	३७७
२४७	छत्तीसगुण समग्गे		१३८
१२८	जन्मना जायते शूद्रः	प्र.सा.	२२८
१५१	जं अण्णाणी कम्मं	प.ख.	१३/२८१
१७३		म. अ.	११०
		भ. आ.	८७७
१२८	जीवो बह्मा जीवह्मि	गो. क.	२५७
१७०	जोगा पयडिपदेसा	सु.र.	८२९
२०४	ज्योतिर्भावन भौमेषु	*पं.सं.	१/२९८
		त्रि.सा.	३३२
१५३	णउदुत्तरसत्तयसा	प.प्र.	१/६८
९६	ण वि उप्पज्जई	गो.जी	८९
१६५	णिच्चदरधाउसत्त य	त्रि.सा.	२०३
१३६	णिरयादो णिस्सरिदो	पंचा.ता.	७६ टी.
६२	ततं वीणादिकं	गो.जी.	४७२
१६८	तीसं वासो जम्मे		

पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रन्थ
४१	दंसण वय सामाइय	प.ख. १/१७३
		प.ख. ९/२०९
		गो.जी. ४७६
३७	दस सण्णीणं पाणा	गो.जी १३२
		प. ख. ४१८
८७	दुण्णि य एयं एयं	वसु. २/२४
२६४	दौविध्यदग्धमनसो	य.चं. २/१३४
१६६	धन्या ये प्रतिबुद्धा धर्मे	
१३१	धम्मे य धम्म फलह्मि	
६	नास्तिकत्व परिहारः	पंचा. ता. १ टी.
१७९	पञ्चमहाव्रत रक्षां	
२६१	पञ्चमुष्टिभिरुत्पाट्य	
१०६	पडपडिहारसिमज्ञा	गो. क. २१
१०४	पण णव दु अट्ठवीसा	सि. भ. ८
२३२	पदस्थं मंत्र वाक्यस्थं	प. प्र. १ टी.
		प. प्रा. पृ. २३६
८७	परिणामि जीवमुत्त	वसु. २३
		मूला. ७/४४
१४९	पुव्वस्स दु परिमाणं	प.ख. १३/३००
		जं.प. १३/१२
२४	बंधं पडि एयतं	स.सि. २/७टी
२६१	भरहे दुस्समकाले	मो.पा. ७७
५	भवणालय चालीसा	आ. सा. १ टी.
७	मङ्गलणिमित हेउं	ष.ख १/७
		पंचा. ता १ टी.
		ति.प. १/७
२६४	ममत्ति परिवज्जामि	भा पा. ५७
		नि. सा ९९
		मूला. २/४५
३९	मिच्छोत्तासण मिस्सो	गो.जी. ९
२५५	मुक्ताश्चेत् प्राक् भवेद्	प.प्र. ५९ टी.
१८०	मूलसयं मदाश्रष्टो	[illegible] पृ. ३२४
		ज्ञान. पृ. ९३
		प.प्रा. पृ. [illegible]
		प. पृ. [illegible] १४३

पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रंथ
३१	मूलसरीरमछंडिय	गो.जी ६६७
२६२	यत्पुनर्वज्रकायस्य	त. अ. ८४
२४३	यस्यनास्ति स्वयंप्रज्ञा	हि. उ. पृ. १०५
		*मूला १०/४२
१७७	रयणदीवदिणयर	यो.स. ५७
१३	वच्छरक्ख भव	पंचा. ता. २९ टी.
२६४	वधबन्धच्छेदादेः	र.श्रा. ७८
१०२	विकहा तहा कसाया	प.ख. १/१७८
		गो.जी. ३४
२३८	विस्मयो जननं निद्रा	आ.स्व. १६.१७
		पू. उ. ५.६
		य.च.पृ. १३४
२३२	विसयकसा ओगाढो	प्र.सा. १५८
३०–३१	वेयण कषाय वेउव्विया	गो.जी ६६६
		प.ख. ४/२९
२५८	वैराग्यं तत्त्वविज्ञानं	प.प्र. [illegible] टी.
५५	शिवं परमकल्याण	प.प्र. १/१० टी.
		[illegible]
२०५	शेषेषु देवतिर्यक्षु	[illegible]
६	श्रेयो मार्गस्य संसिद्धि	[illegible]
१२२	सयको [illegible]	[illegible]
१२६	संगं तवेण [illegible]	[illegible]
१९२	सण्णाओ य [illegible]	[illegible]
१५५	सदभिन [illegible]	[illegible]
२६४	संकल्प [illegible]	[illegible]
२५०	[illegible]	[illegible]
५०	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
१०६	[illegible]	[illegible]
६५	[illegible]	[illegible]
२२९	[illegible]	[illegible]
१११	[illegible]	[illegible]
२०४	[illegible]	[illegible]
२०४	[illegible]	[illegible]
२१८	[illegible]	[illegible]
		[illegible]

* [illegible]

પારિભાષિક-શબ્દસૂચી

[illegible]

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૧	મહાર	સંહાર
૧૯	૧૧	સંવ્યવહાનું	સંવ્યવહારનું
૪૧	૮	ઉદયથી	ઉદયથી,
૫૧	૧૫	રાગ રહિત	રાગાદિ રહિત
૪૨	૨૩	(પરમ	પરમ
૫૨	૨૪	એવા)	એવા
૪૬	૨૫	અવે	આવે
૫૦	૨૩	ભાવનામાં	ભાવવામાં
૧૦૬	છે.	મધ	મદ્ય
૧૬૦	૨૫	શ્રણી	શ્રેણી
૧૭૨	છે.	અજ્ઞની	અજ્ઞાની
૨૦૪	૨૭		અમિતગતિ (પંચ સંગ્રહ)
૨૦૫	૧૩	નકર	નારક
૨૨૩	છે.	૪૮	૪૬
૨૪૬	૫	॥ ૨ ॥	॥ ૫૨ ॥
૨૬૯	૧૦	निावकर	निर्विकार